

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 5, Αρ. 2 (1995)

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

5

ΡΗ. C. SCHMITTER: Το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης. ●
Χ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ: Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. ●
Π. ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΣ - Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Αμυντικές δαπάνες του ΝΑΤΟ. ●
Η πρόσληψη του «άλλου» στη σημερινή Ελλάδα. ●
Ε. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ: Ορθοδοξία, εθνικισμός, πολιτική κουλτούρα. ●

1995 ΑΠΡΙΛΙΟΣ

ελληνική

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

5

ΡΗ. C. SCHMITTER: Το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
Χ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ: Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. ●

Π. ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΣ - Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Αμυντικές δαπάνες του ΝΑΤΟ. ●

Η πρόσληψη του «άλλου» στη σημερινή Ελλάδα. ●

Ε. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ: Ορθοδοξία, εθνικισμός, πολιτική κουλτούρα. ●

1995

ΑΠΡΙΛΙΟΣ

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλαρης, Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Α-Ι. Δ. Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Λουκάς Τσουάλης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Στέφανος Στεφάνου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Γ. Μαυρογεώργης - Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1400 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 2400 δρχ. - Εξωτερικού 3000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κλπ. 5000 δρχ. - Φοιτητές 2000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (5.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Θεοδώρα Θεοδοσοπούλου, τηλ. 36 40 368, Fax 36 09 004.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 5, Απρίλιος 1995

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Ph. C. Schmitter** Εναλλακτικές προοπτικές για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι επιπτώσεις τους στην Κοινοτική πολιτική 5
- Χ. Παπασωτηρίου** Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. *Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, η επανένωση της Γερμανίας και η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική ασφαλείας* 25
- Π. Κατόπουλος - Σοφία Λαζαρέτου** Η δυναμική συμπεριφορά των αμυντικών δαπανών στα πλαίσια της Ατλαντικής Συμμαχίας στον ψυχροπολεμικό και μετα-ψυχροπολεμικό κόσμο 59
- Γ. Βούλαρης, Δ. Δώδος, Π. Καφετζής, Χ. Λυριντζής, Κ. Μιχαλοπούλου, Η. Νικολακόπουλος, Μ. Σπουρδαλάκης, Κ. Τσουκαλάς** Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του «Άλλου» στη σημερινή Ελλάδα 81

ΑΝΤΙΒΟΛΕΣ:

- Ελισάβετ Προδρόμου** Ορθοδοξία, εθνικισμός και πολιτική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα: Καινούριες προσεγγίσεις ή εσωτερικοποίηση δεδομένων παραδειγμάτων; 101

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

- Π. Λέκκας** Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία* 133
- Δέσποινα Παπαδημητρίου** R. Higgam - Th. Veremis (επιμ.), *Aspects of Greece 1936-40: The Metaxas dictatorship* 136
- Βιβλία που λάβαμε** 143

ΣΧΟΛΙΑ-ΕΙΔΗΣΕΙΣ-ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΕΠΕ:

- Γ. Βούλαρης** Πολιτική Επιστήμη και νέα μεταπολίτευση. *Σχόλιο με αφορμή το Συνέδριο «20 χρόνια Δημοκρατίας»* 147
- Μ. Σπουρδαλάκης** Το διεθνές Συνέδριο «Κόμματα και πολιτική το 2000» 154
- Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης** Πρόσληψη ενδιαφέροντος 159

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

Προτού ακόμη επιχειρήσουμε να φανταστούμε τις πολιτικές αποφάσεις που είναι πιθανότερο να επιλέξει στο μέλλον η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) ή να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο θα επιδιώξει την υλοποίησή τους, θα ήταν ίσως σκοπιμότερο να εξετάσουμε το είδος της πολιτικής συγκρότησης που ήδη επιχειρείται στους κόλπους της Κοινότητας. Κανείς πια δεν αμφιβάλλει (ειδικά εφόσον όλες σχεδόν οι ευρωπαϊκές χώρες επιδιώκουν να γίνουν μέλη της) ότι η Ε.Ε. πρόκειται να αποτελέσει έναν κυρίαρχο πολιτικό θεσμό σε υπερεθνικό επίπεδο. Ποια όμως θα είναι τα χαρακτηριστικά του; Και πόση σχέση θα έχει με τους ήδη γνωστούς τύπους κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, όπως είναι για παράδειγμα το εθνικό κράτος ή οι διεθνείς οργανισμοί; Μήπως αναφαίνεται στην περίπτωση της Ε.Ε. κάτι ριζικά διαφορετικό, που θα ήταν μάλιστα σε θέση να εφαρμόσει καινοφανή σχήματα διακυβέρνησης και διαχείρισης της νόμιμης εξουσίας του;

1. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΚΑΙ Η ΕΛΛΕΙΨΗ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑΣ

Σ' αυτό το κείμενο θα υποστηριχθεί ότι ο σύγχρονος ευρωπαϊκός μετασχηματισμός δεν πρόκειται να είναι μια απλή «επαναπροβο-

* Καθηγητής στο Stanford University.

** Το κείμενο που ακολουθεί περιέχει αναθεωρημένες και, αναλυτικότερα, ανεπτυγμένες θέσεις που έχουν πρωτοεμφανιστεί σε άλλο άρθρο με τίτλο «Interests, Functions and Powers: Emergent Properties and Unintended Consequences in the European Polity» και περιέχονται στο υπό έκδοση βιβλίο των Garry Marks - Peter Lange (επιμ.), *The Emerging Euro-Polity*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press.

λή» της ίδιας διαδικασίας η οποία κατέληξε στην επιβολή του εθνικού κράτους ως του σημαντικότερου πολιτικού θεσμού στην Ευρώπη και στον υπόλοιπο κόσμο. Ούτε όμως φαίνεται πιθανό να προκύψει ως τελικό αποτέλεσμα μια απλή «συνομοσπονδία» κρατών ή ένα «περιφερειακό διακυβερνητικό όργανο», έστω εφοδιασμένο με ασυνήθιστα ενισχυμένες εξουσίες και ευρύ πολιτικό βεληνεκές. Όπως ήδη φαίνεται από την πορεία των πραγμάτων, η Ε.Ε. θα είναι ένα πολιτικό φαινόμενο με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Αυτό και μόνο το γεγονός αναμένεται να επηρεάσει σημαντικά τον τρόπο άσκησης της πολιτικής σε όλα τα επίπεδα, το εθνικό, το υπερ-εθνικό και το υπο-εθνικό.

Ποιες λοιπόν θα είναι οι νέες ιδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Και ποιες λέξεις μπορούν να τις εκφράσουν καλύτερα; Δυστυχώς, καμία από τις καταστατικές πράξεις οι οποίες αποτελούν το θεμέλιο και δίνουν την κατεύθυνση της κοινοτικής πολιτικής (όπως είναι η Συνθήκη της Ρώμης, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και η συνακόλουθη Συνθήκη του Μάαστριχτ) δε δίνει ικανοποιητική απάντηση στις παραπάνω ερωτήσεις. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα επιμέρους εθνικά συντάγματα, οι κοινοτικές πράξεις αποφεύγουν να δεσμεύουν τα κράτη-μέλη ως προς έναν καταστατικό χάρτη που θα είναι λογικώς ακόλουθος, αν όχι και θεσμικά οριστικός. Ίσως όμως μπορούσαμε να αντιληφθούμε καλύτερα τη μορφή και το περιεχόμενο της νέας πολιτικής κυριαρχίας που τείνει να εμφανιστεί στην Ενωμένη Ευρώπη εάν αντιπαραβάλουμε το πνεύμα τέτοιων συνολικών πράξεων με το γράμμα άλλων, μικρότερης σημασίας, διατάξεων, οι οποίες έχουν θεσπιστεί κατά την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Το προβληματικό σημείο μιας τέτοιας κυριαρχίας βρίσκεται στην ολοένα αυξανόμενη αναντιστοιχία ανάμεσα στην εκ των άνω κατανομή οικονομικών πόρων, τις επιμέρους εδαφικές αρμοδιότητες, και τις διαφορές που ανακύπτουν κατά την άσκηση λειτουργικής δικαιοδοσίας. Το κλασικό θεωρητικό σχήμα περί κράτους (όχι όμως απαραίτητα και η πρακτική που το συνόδευσε) προϋποθέτει τη σύμπτωση μεταξύ πολιτικής εξουσίας και εδαφικού χώρου. Για να το θέσω διαφορετικά, κάθε κράτος μπορεί να εκτείνει την άσκηση της καταναγκαστικής εξουσίας του μόνο μέσα στα όρια της επικράτειάς του. Σύμφωνα δε με το ισχύον διεθνές δίκαιο, καμία ξένη (εθνική) εξουσία δεν έχει δικαίωμα να παρεμβαίνει στα εσωτερικά άλλου κράτους απαιτώντας υπακοή, ούτε όμως και αναγνωρίζεται

κάποια θεσμική υπερδύναμη ικανή να επιβάλλει την εξουσία της σε περισσότερα του ενός κράτη.

Τι πρόκειται λοιπόν να συμβεί στην περίπτωση που η αντιστοιχία ανάμεσα σε λειτουργικές ή εδαφικές περιοχές δικαιοδοσίας και ενός μοναδικού κέντρου εξουσίας πάψει να υπάρχει; Τι θα γίνει εάν στο εσωτερικό τέτοιων περιοχών δικαιοδοσίας συγκροτηθούν περισσότερες της μιας πολιτικές αρχές, οι οποίες μάλιστα μπορεί να έχουν συγκροτηθεί σε διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης (εθνικό, υπερ-εθνικό ή υπο-εθνικό); Ποιο θα είναι το αποτέλεσμα εάν τέτοιες αλληλοσυγκρουόμενες εξουσίες πάντων πλέον να αντιστοιχούν με τις παραδοσιακές λειτουργίες τους ή όταν καταρρεύσει η ιεράρχηση των μεταξύ τους σχέσεων; Θα είναι άραγε δυνατή μια αναδιαπραγμάτευση των σφαιρών εξουσίας και η επίλυση των προβλημάτων που πρόκειται να ανακύψουν; Τι μπορεί να επιφέρει η έκλειψη της εθνικής κυριαρχίας, η εξαφάνιση δηλαδή ενός αναμφισβήτητου κέντρου για την επίλυση διαφορών και την κατανομή δημόσιων αγαθών; Και πώς τέλος μπορεί κάποιος να κατανοήσει το γεγονός ότι οι πρωταγωνιστές των παραπάνω διαδικασιών δε θα είναι πια ένας ορισμένος αριθμός εθνικών κρατών, αλλά μια τεράστια ποικιλία αποτελούμενη από υπο-εθνικά σύνολα και δίκτυα, υπερ-εθνικές συσσωματώσεις και κινήματα, διεθνικές εταιρείες και πολιτικά κόμματα;

2. Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΝΕΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΚΑΙ ΝΕΟΥΣ ΙΔΕΟΤΥΠΟΥΣ

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι υπάρχει ανάγκη κατάλληλης πολιτικής ορολογίας. Χρειαζόμαστε με άλλα λόγια χαρακτηριστικές ονομασίες τόσο για τους καινοφανείς θεσμούς της Ε.Ε. αυτούς καθ' εαυτούς όσο και για εκείνες τις σχέσεις που πρόκειται να καθορίσουν τη λήψη και εφαρμογή των αποφάσεων στα πλαίσια μιας σχετικά σταθερής πολιτικής συγκρότησης. Ο όρος «ομοσπονδία», που έχει χρησιμοποιηθεί μέχρι τώρα για να εκφράσει την πορεία ενοποίησης των κρατών-μελών της Ε.Ε., δεν εκφράζει την πραγματικότητα με ακρίβεια. Είναι μάλλον παραπλανητικός, καθότι συσκοτίζει ένα ολόκληρο πλήθος επιμέρους πολιτικών διακανονισμών υποκείμενων της «ομόσπονδης» ρύθμισης, αλλά και λανθασμένος, αφού φαίνεται να προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ενιαίας, κυρίαρχης κρατικής οντότητας —μετά την αφαίρεση βέβαια από το ολικό ποσό

ΣΧΗΜΑ 1

Εδαφικά και λειτουργικά στοιχεία
κατά τη διαμόρφωση πολιτικής συγκρότησης

Εδαφική δικαιοδοσία		
Λειτουργική αρμοδιότητα	μεταβλητή εφαπτόμενη εξισωτική ανισότιμη αναστρέψιμη	καθορισμένη συνεχόμενη ιεραρχική ισότιμη ανέκκλητη
μεταβλητή αποσυγκεντρωμένη κατανεμημένη επικαλυπτόμενη	ΣΥΓΚΥΡΙΑΡΧΙΑ (CONDOMINIO)	ΚΟΙΝΟΠΡΑΞΙΑ (CONSORTIO)
καθορισμένη σωρευτική ανεξάρτητη συμπίπτουσα	ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ (CONFEDERATIO)	ΚΡΑΤΟΣ/ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ (STATO/ FEDERATIO)

κεντρικής εξουσίας ενός μέρους, προορισμένου να ανακατανεμηθεί στις γεωγραφικές περιφέρειες.¹

Έχω την εντύπωση ότι, αντί να επιχειρήσουμε τη συναρμολόγηση παλαιότερων θεωρητικών κατασκευών που έχουν περισσότερη σχέση με τη δημιουργία του έθνους-κράτους ή την ενοποίηση περιφερειών, θα ήταν προσφορότερο για το θέμα μας να αναζητήσουμε νέους ιδεότυπους. Ο αναγνώστης θα αντιληφθεί καλύτερα το ου-

1. Από αυτή την οπτική γωνία, η αλλεργία που νιώθουν οι Βρετανοί στην προοπτική μιας ομόσπονδης λύσης (η οποία φαίνεται τόσο «φυσιολογική» στους Αμερικανούς ή τους Γερμανούς) είναι μάλλον δικαιολογημένη. Η αντίδρασή τους προέρχεται κυρίως από την πιθανότητα δημιουργίας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο ενός κράτους, ή κάποιου τέλους πάντων πολιτικού μορφώματος, που θα το χαρακτήριζε η συμπίκνωση κυριαρχων εξουσιών σε ένα κοινό θεσμικό πλαίσιο. Πρβλ. τη συζήτηση μεταξύ των Ian Davidson, «New era for EC family» και Martin Wolf, «Federalism before a fall» στους *Financial Times*, 3 Δεκεμβρίου 1991. Ο Samuel Brittan («Let fools contend about the forms», *Financial Times*, 21 Νοεμβρίου 1991), στην προσπάθειά του να αποσαφηνίσει το θέμα και απευθυνόμενος σε βρετανικό ακροατήριο, καταλήγει λέγοντας ότι «το πραγματικό πρόβλημα δε βρίσκεται ούτε στις διαφορές μεταξύ των ίδιων των κρατών ούτε στην αντίθεση των φεντεραλιστών με τους ευρω-εθνικιστές. Βρίσκεται στις πολλές και αντιθετικές απόψεις που υπάρχουν για το ρόλο του κράτους».

σιαστικό περιεχόμενο αυτών των ιδεούτυπων από τους νεολατινικούς όρους στις παρενθέσεις.

Η κεντρική υπόθεση στο σχήμα 1 είναι ότι όλες οι σύγχρονες μορφές άσκησης πολιτικής εξουσίας προϋποθέτουν αντιπροσώπευση. Ωστόσο, στο βαθμό που μια τέτοια εξουσία αφορά ολοένα μεγαλύτερες και πολυπληθέστερες περιοχές καθώς και πολυποικίλα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα, οι μηχανισμοί αντιπροσώπευσης μεταξύ αρχών και αρχομένων αποβάλλουν σταδιακά τον άμεσο χαρακτήρα τους και αποκτούν έναν περισσότερο έμμεσο. Σε γενικές γραμμές, τέτοιοι δεσμοί σχηματίζονται με κριτήρια είτε *εδαφικής* είτε *λειτουργικής* φύσεως. Οι ενδιάμεσοι φορείς (όπως είναι, για παράδειγμα, τα κόμματα, οι ενώσεις πολιτών, τα κινήματα, τα πελατειακά δίκτυα, σημαίνοντες πολιτικοί ηγέτες, κ.ά.) προσδιορίζονται με βάση τις επί μέρους δικαιοδοσίες που σχετίζονται με αυτές τις αρχές κι έχουν σκοπό να ανα-τείνουν τα συμφέροντά τους προς την εξουσία. Οι τύποι πολιτικής συγκρότησης που θα προσαπλήσω να αναλύσω στη συνέχεια προκύπτουν από τους δυνατούς συνδυασμούς εδαφικής και λειτουργικής δικαιοδοσίας καθώς και τις αντίστοιχες τους σχέσεις πολιτικής εξουσίας και ευθύνης.

Παρόμοια μπορούν να λεχθούν σχετικά με τη διαμορφούμενη πολιτική συγκρότηση της Ε.Ε. Η αρχική στρατηγική του Jean Monnet και της παρέας του εμπεριείχε μια διττή προδιάθεση: αφενός μεν να διευκολύνει την αποκλειστική αντιπροσώπευση περιφερειακών συμφερόντων από τις κατά τόπον κυβερνήσεις των κρατών-μελών, αφετέρου δε να ενθαρρύνει την αντιπροσώπευση λειτουργικών συμφερόντων από υπερ-εθνικές ενώσεις οργανωμένες σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Επειδή ο πρώτος από αυτούς τους τύπους αντιπροσώπευσης είχε θεωρηθεί ως αναγκαίο κακό στο νέο διεθνές σύστημα, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην ενίσχυση της λειτουργικής αντιπροσώπευσης. Ούτε όμως αυτή η τακτική απέδωσε τα αναμενόμενα. Το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του '60 μέχρι και τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας χαρακτηρίστηκε από έντονο «διακυβερνητισμό», στη διάρκεια της οποιού ακόμη και τα λειτουργικά συμφέροντα της κοινότητας προωθούνταν διαμέσου επιμέρους εθνικών φορέων.² Καθώς δε τα όρια μεταξύ εδαφι-

2. Για μια περιεκτική ανάλυση της αποτυχίας του κορπορατισμού στην Ε.Ε. βλ. Philippe C. Schmitter - Wolfgang Streeck, «Organized Interests and the Europe of 1992», στο N. J. Ornstein - M. Perlman (επιμ.), *Political Power and Social Change* (Washington, DC, the AEI Press, 1991); σ. 46-67.

κής και λειτουργικής δικαιοδοσίας ουδέποτε αποσαφηνίστηκαν, όλες οι προβλέψεις που μπορούμε να κάνουμε για το μέλλον θα είναι αβέβαιες και παρακινδυνευμένες.

α. Stato/Federatio

Όπως φαίνεται στο σχήμα 1, για να αποκτήσει η Ε.Ε. πολιτική συγκρότηση του τύπου stato/federatio (κράτος/ομοσπονδία) πρέπει η σφαίρα εδαφικής δικαιοδοσίας να συμπίπτει (ή τουλάχιστον να εφάπτεται) με τη σφαίρα που αντιστοιχεί στις λειτουργικές αρμοδιότητες. Το γεωγραφικό πλαίσιο εξουσίας αυτού του τύπου είναι αυστηρά προσδιορισμένο και περιλαμβάνει έναν αδιαίρετο και συνεχόμενο χώρο. Η ιδιότητα του μέλους είναι τελεσιδικη και μη ανακλητή, καθώς η κεντρική εξουσία επιζητεί να αποφύγει παρεκκλίσεις από γενικούς κανόνες αλλά και επειδή τυχόν ακούσιες αποσκιρτήσεις μελών εμπεριέχουν μεγάλο κόστος για την ευημερία του συνόλου. Διάφορες εθνικές ή άλλες κοινωνικές υπο-ομάδες είναι δυνατό να συνυπάρξουν (ειδικά στην περισσότερη ομόσπονδη εκδοχή αυτού του σχήματος), έχοντας η καθεμιά εξασφαλίσει ξεχωριστή και ισότιμη θέση μέσα όμως σε ένα ιεραρχικό σύστημα εξουσίας. Από την άλλη μεριά, η διεκπεραίωση των λειτουργικών αρμοδιοτήτων ανήκει σε μια πλειάδα ανεξάρτητων (υπερκρατικών) υπηρεσιών, οι οποίες έχουν να επιτελέσουν ένα προσυμφωνημένο έργο και συνήθως εξαρτώνται από έναν κοινό προϋπολογισμό. Εάν η γενική πολιτική συγκρότηση της Ε.Ε. που θα προκύψει τείνει να έχει τα χαρακτηριστικά αυτού του τύπου, τότε φαίνεται πιθανότερη κάποια εκδοχή «πολιτικής συγχώνευσης» (*Politikverflechtung*) και «συνεργατικής ομοσπονδίας», όπως αυτή έχει ήδη παρουσιαστεί στην Ελβετία αλλά και στη Γερμανία.³

3. Η Alberta Spragia, στο άρθρο της «Thinking about the European Future: The Uses of Comparison» που περιέχεται στο Α. Spragia (επιμ.), *Euro-Politics*, σ. 257-292, εξετάζει με ιδιαίτερη προσοχή την ελβετική και τη γερμανική εκδοχή του ομόσπονδου τύπου, κυρίως λόγω της θεσμικά κατοχυρωμένης αλλά και ουσιαστικής αντιπροσώπευσης των υπο-εθνικών συμφερόντων στα αντίστοιχα κοινοβούλια των δύο αυτών χωρών. Οι σαφείς παραλληλισμοί μεταξύ του ομόσπονδου γερμανικού συστήματος και της Ε.Ε. αναλύονται στο Fritz Scharpf, «The Joint-Decision Trap: Lessons from German Federalism and European Integration» στο *Public Administration*, τόμ. 66 (Φθινόπωρο 1988), σ. 239-278.

β. Confederatio

Ο τύπος του confederatio (συνομοσπονδία) αποτελεί μια περισσότερο χαλαρή ρύθμιση στην οποία τόσο η ταυτότητα όσο και ο ειδικός ρόλος των γεωγραφικών περιφερειών έχουν μικρότερη σημασία από τον καταμερισμό λειτουργικών δικαιοδοσιών και αρμοδιοτήτων. Αυτός καθορίζεται με τρόπο αυστηρό και ανεξάρτητο έτσι ώστε να αποτρέπεται η κεντρική εξουσία από τυχόν καταπατήσεις των δικαιωμάτων των μελών. Είναι προφανές ότι σε μια τέτοια πολιτική ρύθμιση δεν μπορούν να ισχύσουν τεκμήρια εδαφικής συνέχειας, ενώ η ατομική εξουσία κάθε μέλους περιορίζεται κυρίως στο εσωτερικό του. Τα μέλη μιας τέτοιας συνομοσπονδίας διατηρούν την αυτονομία τους και είναι σχετικά ελεύθερα να αποχωρούν όποτε το θελήσουν. Κάθε μέλος διαπραγματεύεται τους όρους σύνδεσής του με τη συνομοσπονδία, είναι ωστόσο υποχρεωμένο να ακολουθεί τους γενικούς κανόνες συμπεριφοράς που θεσπίζουν τα κεντρικά όργανα, όπως για παράδειγμα ρυθμίσεις που αφορούν το κοινό νόμισμα, την απελευθέρωση του εμπορίου, την προστασία του περιβάλλοντος, συγκοινωνιακούς ελέγχους, ή την κοινή ασφάλεια. Τέτοιου είδους πολιτική συγκρότηση πραγματοποιήθηκε πολύ σπάνια και για σύντομα μόνο διαστήματα, όπως στις Ηνωμένες Πολιτείες μεταξύ 1871 και 1879, στην Ελβετία από το 1815 έως το 1848 και στη Γιουγκοσλαβία από το θάνατο του Τίτο, το 1980, μέχρι το 1991. Τα ελαττώματα φάνηκαν όταν η κεντρική εξουσία βρέθηκε σε αδυναμία να προασπίσει τα εδάφη των συνομοσπονδών μελών από καταπατήσεις ξένων δυνάμεων ή να κατανείμει δίκαια τους (πολιτικούς και οικονομικούς) πόρους, προκαλώντας έτσι η ίδια αποσκιρτήσεις και αποστασίες. Δεν είναι όμως καθόλου απίθανο οι σύγχρονες εξελίξεις σε θέματα διεθνούς οικονομικής ανάπτυξης και ασφάλειας να αναδείξουν τον τύπο συνομοσπονδίας πολιτικής συγκρότησης ως μια περισσότερο ελκυστική πρόταση για το μέλλον.

γ. Consortio

Είναι μια μορφή συναινετικής συλλογικής δράσης περισσότερο γνωστής σε οικονομικές παρά σε πολιτικές συναλλαγές. Οι κυβερνήσεις ενός συγκεκριμένου αριθμού εθνικών κρατών συμφωνούν να συνεργαστούν μεταξύ τους προκειμένου να προωθήσουν σκοπούς με περιεχόμενο μεταβλητό, όχι πάντοτε προσδιορισμένο, και

πολλές φορές αλληλοεπικαλυπτόμενο. Οι μέτοχοι μιας τέτοιας πολιτικής κοινοπραξίας, η οποία συνήθως παίρνει τη μορφή γεωγραφικού συνασπισμού όμορων κρατών, διατηρούν τον εθνικό τους χαρακτήρα και αποδέχονται από κοινού μια εσωτερική ιεράρχηση εξουσίας. Κάθε μέλος έχει όμως δικαίωμα να χρησιμοποιήσει αυτοδύναμα τη συλλογική ισχύ που απορρέει από το συνασπισμό για να επιτύχει τους δικούς του ξεχωριστούς σκοπούς. Επειδή αυτός ο τύπος πολιτικής συγκρότησης υπονομεύει την εθνική ανεξαρτησία των εμπλεκόμενων χωρών, δεν έχει κάποιο σημαντικό ιστορικό προηγούμενο. Υπάρχουν πάντως αρκετές περιπτώσεις όμορων κρατών τα οποία συνάπτουν διμερείς σχέσεις μεταξύ τους, συγκροτώντας μάλιστα «περιφερειακές» επιτροπές και άλλες ειδικές ομάδες για την επίλυση επιμέρους προβλημάτων, δίχως έτσι να θέτουν σε κίνδυνο την ανεξαρτησία των συμβαλλόμενων κρατών. Στην περίπτωση που μια τέτοια συνεργασία αποκτήσει περισσότερο επίσημο και τακτικό χαρακτήρα (όπως, για παράδειγμα, η σχέση των ΗΠΑ με τον Καναδά ή της Νορβηγίας με τη Σουηδία), ίσως να ήταν πια σωστότερο να μιλάμε όχι για απλές διακρατικές σχέσεις, αλλά μάλλον για κοινοπραξία μεταξύ κρατών.

α. Condominio

Ο τύπος του *condominio* (συγκυριαρχία) είναι ο δυσκολότερα κατανόησιμος λόγω της σημαντικής παρέκκλισης που παρουσιάζει από τον τύπο του έθνους-κράτους. Αντίθετα από αυτόν, στη συγκυριαρχία οι λειτουργικές και εδαφικές δικαιοδοσίες δε συμπίπτουν αλλά διαχωρίζονται, παράγοντας έτσι απρόβλεπτα αποτελέσματα. Η υπερίσχυση αυτού του τύπου θα απέκλειε τη δημιουργία μιας Ευρώπης με σύνορα συνεχόμενα και ευκρινή. Στη δε θέση μιας ενιαίας ευρωπαϊκής κυριαρχίας με οργανωτικά διακριτές και πολιτικά συγχρονισμένες λειτουργίες, θα επέτρεπε την ύπαρξη άπειρων περιφερειακών οργάνων ικανών να δρουν αυτόνομα προς επίλυση των προβλημάτων τους αλλά και παραγωγή ιδίου οφέλους. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι τόσο η έλλειψη σχεδίου ως προς την κατανομή των αρμοδιοτήτων όσο και οι αναπόφευκτες εντάσεις που αναμένεται να δημιουργηθούν ανάμεσα στα μέλη θα κατέληγαν σε ανταγωνισμούς και συγκρούσεις που δεν έχουν καμία σχέση με τον (έστω τυπικά) σαφή καθορισμό αρμοδιοτήτων και ιεραρχημέ-

νης εξουσίας που χαρακτηρίζουν το σύγχρονο έθνος-κράτος. Φυσικά, δεν υπάρχει κανένα ιστορικό προηγούμενο μιας τέτοιας συγκυριαρχίας. Ίσως να μην επιχειρηθεί κιάλας στο μέλλον. Είναι όμως πράγματι απίθανη η πρακτική υλοποίηση ενός τέτοιου συγκυριαρχου σχήματος, το οποίο εμφανίζεται μεν μέσα σε ένα ομιχλώδες και αβέβαιο πολιτικό τοπίο, φαντάζει όμως ελκυστικό ακριβώς επειδή δεν υπάρχουν καλύτερες προοπτικές; Από την (ομολογουμένως προκατειλημμένη) ανάγνωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ που έχω κάνει, σχηματίζω την εντύπωση ότι αυτή ίσως να είναι η πιθανότερη πορεία που θα ακολουθήσει η Ε.Ε. στο μέλλον. Εννοείται βέβαια ότι δε θα πρέπει να υπάρξουν δραματικές αλλαγές στη ροή των γεγονότων.

3. ΟΙ ΑΝΑΚΡΙΒΕΙΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Καμία από τις επικρατούσες θεωρίες για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν είναι προς το παρόν σε θέση να προβλέψει ποιος από τους παραπάνω ιδεότυπους θα εκφράζει με μεγαλύτερη ακρίβεια το οριστικό πολιτικό σκηνικό που πρόκειται να διαμορφωθεί στην Ε.Ε. Μέχρι τώρα, όλοι οι θεωρητικοί των ευρωπαϊκών πραγμάτων εστιάζουν την προσοχή τους όχι σε αποτελέσματα, αλλά σε διαδικασίες. Όλοι δε προδικάζουν ότι η ολοκλήρωση πρόκειται να οδηγήσει τελικά σε κάποια σταθερή θεσμική ισορροπία, αλλά κανείς δεν είναι σε θέση να βεβαιώσει με ποιον τρόπο ή σε πόσο χρόνο κάτι τέτοιο αναμένεται να συμβεί.

Οι νέοι οπαδοί του λειτουργισμού, ανιχνεύοντας τις συντελούμενες διαδικασίες, προβλέπουν κυρίως τη μετάθεση της κυρίαρχης εξουσίας σε ένα μοναδικό και συγκεντρωτικό σημείο. Γι' αυτούς η δημιουργία ενός τύπου *stato/federatio* φαίνεται πιθανότερη —αφού βεβαίως ξεπεραστεί το στάδιο της αρχικής απραξίας και ενδοσκόπησης. Ποιος όμως είναι σε θέση να προβλέψει τι ενδέχεται να μεσολαβήσει ανάμεσα στη βέβαιη αρχική ακινησία των κρατών-μελών και στην αβέβαιη προσδοκία της κρατικής ομοσπονδίας που οι ίδιοι εύχονται και αναμένουν;⁴

4. Για να είμαστε βέβαια δίκαιοι, θα πρέπει να αναφερθούμε στη θεωρητική προσπάθεια του Donald Puchala να περιγράψει ένα σύστημα βασισμένο σε «διακρατικά συμφωνητικά» (*concordance system*), κάτι όχι ολότελα ξένο προς τη συννομοσπονδία. Αρκετό επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκέψεις των Leon

Παρ' όλη την ειρωνεία του γεγονότος, οι παλαιότεροι οπαδοί του λειτουργισμού θα είχαν προτείνει μια διαφορετική θεωρητική κατεύθυνση. Ας πάρουμε για παράδειγμα τον όρο «αυτοδιάθεση της τεχνικής» που είχε εισαγάγει ο David Mitrany για να υποδηλώσει τη θέση ότι:

«...είναι ο καθέκαστα σκοπός που καθορίζει τα αναγκαία όργανα. Η ίδια η προσπάθεια πραγμάτωσης του σκοπού εξάλλου υποδεικνύει τη φύση της πράξης καθώς και τις κινήσεις που είναι αναγκαίες για την πραγμάτωσή του. Θα μπορούσαμε έτσι να πούμε ότι ο σκοπός καθορίζει τα όργανα εκείνα που γίνονται αναγκαία για την επιτέλεσή του. Είναι δε αυτονόητο ότι κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας υποδεικνύονται και βελτιώσεις στη λειτουργία των οργάνων».⁵

Ακολουθώντας αυτόν το συλλογισμό, ο Mitrany έθεσε υπό αμφισβήτηση «τη συνηθισμένη παραδοχή [...] ότι η διεθνής δράση προϋποθέτει το συντονισμό κάποιας υπερεκείμενης πολιτικής αρχής» (σ. 75), εισάγοντας έτσι έμμεσα και σε παγκόσμια κλίμακα την ιδέα του consortium.⁶

Lindberg - Stuart Scheingold για ένα υπερεθνικό σύστημα που θα κατάφερε να ενοποιήσει όλους τους τομείς δραστηριότητας σε ενιαίο σύνολο (και το οποίο θυμίζει αρκετά την ιδέα της κοινοπραξίας), καθώς και οι θεωρητικοί ρεμβασμοί του Ernst B. Haas για «κοιμούνες των περιφερειών» (επίσης σχετικό με κοινοπραξία) και «ασύμμετρες περιφερειακές επικαλύψεις» (που μάλλον φέρνει στο νου αυτό που εγώ περιγράφω ως «συγκυριαρχία»). Βλ. τα Donald Puchala, «Of Blind Men, Elephants and International Integration», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. X, τχ. 3, Μάρτιος 1972, σ. 267-285· Leon Lindberg - Stuart Scheingold, *Europe's Would-Be Polity*, σ. 307-310 (όπου οι συγγραφείς αποδίδουν τις έννοιες που χρησιμοποιούν στον Walter Yondorf): Ernst B. Haas, «The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing», στο L. Lindberg και S. Scheingold (επιμ.), *Regional Integration: Theory and Research*, σ. 31.

5. *A Working Peace System*, σ. 72-73.

6. Ο ίδιος ο Mitrany απέρριψε ως πλάνη την ιδέα ότι προβλήματα λειτουργικού χαρακτήρα θα επιλύονταν ευχερέστερα από μια υπο-ομάδα κρατών τα οποία (υποτίθεται ότι) διαθέτουν πολιτισμική ομοιογένεια και γεωγραφική εγγύτητα. Εξέφρασε αντίθετα το φόβο ότι μια ενωμένη Ευρώπη θα μπορούσε κάλλιστα να αναπαράγει, σε εντονότερο μάλιστα βαθμό, τις ιστορικά ανεπτυγμένες παθολογίες των μελών της, αναρωτώμενος μάλιστα «ποιοι είναι οι λόγοι που μας κάνουν ξαφνικά να πιστεύουμε ότι η ομόσπονδη Ευρώπη μπορεί να αποκτήσει από τη μια μέρα στην άλλη σφαιρόσυνη και αυτοσυγκράτηση», *A Working Peace System*, σ. 174-212.

Τόσο η διαδικασία «σύνδεσης» νέων μελών όσο και αυτή της «διεύρυνσης» της Ε.Ε. εμπεριείχε πάντα ένα βαθμό ασάφειας ως προς την εδαφική έκταση της κοινοτικής εξουσίας. Οι μεταγενέστερες δε συμφωνίες περί Ενιαίου Ευρωπαϊκού Χώρου, σύμφωνα με τις οποίες ακόμη και κράτη μη μέλη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να εφαρμόζουν αρχές και οδηγίες των Βρυξελλών, περιπλέκουν ακόμη περισσότερο τα πράγματα.

Σα να μην ήταν αρκετά τα προβλήματα της γεωγραφίας, η έννοια της *επικουρικότητας*, η οποία σχετίζεται με τα επίπεδα απόφασης και εφαρμογής των κοινοτικών επιλογών, έρχεται να προσθέσει ακόμη περισσότερα. Έως πρόσφατα (και παρά τις προφανείς ανισότητες πληθυσμού και εκτάσεως) κανείς δεν αμφισβητούσε το κυρίαρχο έθνος-κράτος σαν την πλέον αποδεκτή πολιτική και γεωγραφική ενότητα.⁷ Αυτό εξάλλου έδινε και το μέτρο για τον καθορισμό του αριθμού ψήφων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, του μεγέθους οικονομικής συνεισφοράς στο κοινοτικό ταμείο, του ποσοστού εδρών στα υπουργικά συμβούλια, και ένα σωρό ανάλογα ζητήματα. Εξάλλου, η άποψη ότι η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα ενδυνάμωνε στην πραγματικότητα το ρόλο των εθνικών κρατών εις βάρος διάφορων υπο-εθνικών πολιτικών ομάδων και οργανώσεων ήταν για ένα διάστημα πολύ δημοφιλής.⁸

Οι εξελίξεις όμως ακολούθησαν εντελώς διαφορετική πορεία. Τα κοινοτικά κονδύλια που έχουν διατεθεί για την ανάπτυξη των περιφερειών⁹ προξένησαν σημαντικές μετατοπίσεις εξουσίας στο εσωτερικό των χωρών-μελών της Ε.Ε., συνήθως εις βάρος του εθνικού πολιτικού κέντρου και προς όφελος μικρότερων ομάδων.¹⁰

7. Σε αυτόν το γενικό κανόνα υπάρχει μια πολύ σημαντική εξαίρεση. Από πολύ νωρίς, τα Γερμανικά *Länder* επέτυχαν να πληροφορούνται και (έστω εμμέσως) να συμμετέχουν στις διαβουλεύσεις του υπουργικού συμβουλίου για όσα θέματα προσδιόριζε το ομοσπονδιακό σύνταγμα. Rudolf Hrbek - Uwe Thaysen (επιμ.), *Die Deutsche Länder und die Europäische Gemeinschaften* (Baden-Baden, Nomos, 1986).

8. Πρβλ. L. J. Sharpe, «Fragmentation and Territoriality in the European State System», *International Political Science Review*, τόμ. 10, Ιούλιος 1989, σ. 223-238.

9. Για μια γενική ανάλυση βλ. Gary Marks, «Structural Policy in the European Community», στο A. Spragia (επιμ.), *Euro-Politics*, σ. 191-224.

10. Πρβλ. S. Tarrow - P. Katzenstein - L. Graziano (επιμ.), *Territorial Politics in Industrial Nations* (Νέα Υόρκη, Praeger, 1978)· Yves Mény, *Dix Ans de régionalisation en Europe: Bilan et perspectives (1970-1980)* (Παρίσι, Editions Cujas, 1982), και Michael Keating, *State and Regional Nationalism: Territorial Politics and the European State* (Λονδίνο, Harvester-Wheatleaf, 1988).

Γεωγραφικά διαμερίσματα, επαρχίες, δήμοι, κοινότητες, ακόμη και ολόκληρα «έθνη στερούμενα αντιπροσώπευσης» (όπως είναι οι Βάσκοι, οι Ουαλλοί, και οι Βρετόνοι) δημιούργησαν και έκτοτε διατηρούν μόνιμες αποστολές στις Βρυξέλλες, επιδιώκοντας έτσι να έχουν μονιμότερη επαφή με το ευρωπαϊκό κέντρο και να επηρεάζουν προς το δικό τους συμφέρον τις αποφάσεις για τα διαρθρωτικά προγράμματα και τις προτεραιότητες ανά τομέα πολιτικής δράσης. Ήδη δε έχει αναπτυχθεί μεγάλος αριθμός συνεργασιών, συμμαχιών και συμπράξεων στις οποίες μετέχουν γειτονικές περιοχές, που μπορεί μεν να βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες, επιδιώκουν όμως τη μεταξύ τους συνεργασία έτσι ώστε να αποκομίσουν και τα ειδικά οφέλη που προσφέρει η Ε.Ε. για να ενθαρρύνει τη δημιουργία τέτοιου είδους διακρατικών σχέσεων.¹¹ Είναι σαφέστατα πρόωρο να προβλέψουμε εάν αυτή η άνθηση των πολλών και άτυπων μέσων υπο-εθνικής αντιπροσώπευσης μπορεί στο τέλος να καταλήξει σε κάποιου είδους *condominio*, στο οποίο θα υπάρχει αλληλεπίδραση ποικίλων και επικαλυπτόμενων γεωγραφικών συνόλων με ποικίλες και επικαλυπτόμενες λειτουργικές αρμοδιότητες. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι και μόνη η αναφορά στην πρόσφατη Συνθήκη του Μάαστριχτ περί ενός «Συμβουλίου των Περιφερειών» θα έπρεπε λογικά να είναι ενισχυτική μιας τέτοιας πρόβλεψης.¹²

11. Για μια οξυδερκή ανάλυση των τρόπων με τους οποίους γίνονται οι διαπραγματεύσεις μεταξύ εθνικών και υπο-εθνικών πολιτικών μονάδων βλ. Leonardo Parri, «Territorial Political Exchange in Federal and Unitary Countries», *West European Politics*, τόμ. 12, Ιούλιος 1989, σ. 197-219.

12. Μια σειρά εύστοχες παρατηρήσεις σχετικά με την πιθανότητα δημιουργίας τελικά μιας «Ευρώπης των περιφερειών» (*Europe des Régions*) αντί μιας «Ευρώπης των κρατών» (*Europe des Etats*) διατυπώνονται στο άρθρο του Gary Marks, «Structural Policy in the European Community», που περιέχεται στο Alberta Spragia (επιμ.), *Euro-Politics*, σ. 212-224, και Α. Spragia, «Structural Policy, European Integration, and the State», αδημοσίευτη εργασία, Μάρτιος 1991. Σχετικό επίσης είναι το Jeffrey Alexander, «Skeptical Reflections on a Europe of Regions: Britain, Germany and the ERDF», *Journal of Public Policy*, τόμ. 10, τχ. 4 (1991), σ. 417-447. Μια από τις πλέον προφανείς δυσχέρειες είναι ο ασύμμετρος τρόπος με τον οποίο κυβερνώνται οι διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Στη Μεγάλη Βρετανία, για παράδειγμα, δεν υπάρχουν ενδιάμεσοι φορείς μεταξύ κεντρικής και περιφερειακής εξουσίας. Η εμπειρία τόσο της Πορτογαλίας όσο και της Ελλάδας για θέματα περιφερειακής ανάπτυξης είναι αρκετά πρόσφατη και έχει κυρίως να κάνει με τη διάθεση κοινοτικών πόρων. Δυστυχώς για την επιδιωκόμενη οικονομική και κοινωνική συνοχή της Ευρώπης, τυχάνει να είναι πάντοτε οι πιο αναπτυγμένες πε-

4. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ούτε η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη ούτε η Συνθήκη του Μάαστριχτ πρόκειται βέβαια να υλοποιηθούν από μόνες τους. Όπως άλλωστε έχει ήδη λεχθεί, καμία τους δεν περιέχει ένα συγκεκριμένο πλάνο δράσης. Ο ουσιαστικός ρόλος τους στη συγκρότηση της ευρωπαϊκής πολιτικής θα εξαρτηθεί κατά μεγάλο μέρος από προϋπάρχουσες αλλά και νέες συνθήκες, μια από τις οποίες αφορά και την ταχέως αυξανόμενη πολιτικοποίηση των κοινοτικών ζητημάτων. Μέχρι πρόσφατα, η στρατηγική της ενοποίησης ήταν αρκετά δυσδιάκριτη και ελάχιστα διαφιλονικούμενη, έτεινε δε προς τη σταδιακή ενσωμάτωση ειδικών (για να μην πω, εξειδικευμένων) κατηγοριών συμφερόντων. Φυσικά υπήρξαν περιοδικές κρίσεις (οι οποίες ξεπεράστηκαν με αγωνιώδεις συμβιβασμούς και περίπλοκες ειδικές συμφωνίες). Αυτές όμως πολύ σπάνια έγιναν αντιληπτές από τους ίδιους τους πολίτες. Τα πράγματα όμως άλλαξαν μετά την επικύρωση της συμφωνίας του Μάαστριχτ από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. Ακόμη κι αυτό το θέμα της «διεύρυνσης», που στο παρελθόν απασχολούσε μόνο σε κορυφαίο διακυβερνητικό επίπεδο, έχει πρόσφατα μετατραπεί σε εσωτερικό ζήτημα πολλών από τα εμπλεκόμενα μέρη. Με δεδομένη λοιπόν την αναταραχή που προξενήθηκε σχετικά με την εισδοχή στην Ε.Ε. τεσσάρων νέων (και πλούσιων) χωρών και τη συνακόλουθη επαύξηση των απαιτούμενων ψήφων αρνησικυρίας από 24 σε 27, δεν είναι και δύσκολο να φανταστεί κανείς τι πρόκειται να συμβεί όταν επιχειρηθεί και νέα διεύρυνση, με την εισδοχή μάλιστα των πολύ περισσότερων και φτωχότερων χωρών της Ανατολικής Ευρώπης.

Τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. πρόκειται να επανεξετάσουν μέσα στο

ριοχές εκείνες που έχουν και τη μεγαλύτερη δυνατότητα να εκμεταλλευθούν τις διασυνδέσεις τους στις Βρυξέλλες. Οι αναφορές που ακολουθούν δεν είναι παρά ενθουσιώδεις οπισθογραφίες όσων ήδη έχουν εκτεθεί: Riccardo Petrella, *La Renaissance des cultures régionales en Europe* (Παρίσι, Editions Entente, 1978)· Georges Pierret, *Vivre l'Europe ... autrement. Les Régions entrent en scène* (Παρίσι, Jean Picollec, 1984)· Jean-Pierre Raffarin, *92 Europe: Nous sommes tous des régionsaux* (Poitiers, Projets Editions, 1988)· Colin Ward, «All Power to the Regions!», *New Statesman & Society*, 6 Δεκεμβρίου 1991, σ. 30-32, Wolfgang Clement, «Auf dem Weg zum Europa der Regionen», στο J. J. Hesse- W. Rentsch (επιμ.), *Föderalstaatliche Entwicklung in Europa* (Baden-Baden: Nomos Verlag, 1991), σ. 15-28.

1996 το θεσμικό πλαίσιο της Κοινότητας. Παράλληλα όμως αυξάνονται και οι φόβοι όσων βλέπουν τα χρονικά όρια να στενεύουν, επιδιώκοντας έτσι την αναβολή αυτού του ραντεβού. Η αυξανόμενη πολιτικοποίηση και τα προβλήματα της διεύρυνσης από τη μία μεριά, και η χωλαίνουσα εφαρμογή των ήδη συμφωνηθέντων σε συνδυασμό με τη δυσαρμονία εξωτερικής πολιτικής ως προς τη Βοσνία από την άλλη, έχουν δημιουργήσει σωρεία προβλημάτων στην Ε.Ε. Τέτοιες δυσλειτουργίες όμως θέτουν σε κίνδυνο τη νομιμότητα ολόκληρου του εγχειρήματος.

Παρ' όλα αυτά, τα ακόλουθα χαρακτηριστικά γνωρίσματα κατά τη λήψη των κοινοτικών αποφάσεων μοιάζουν ήδη να είναι αρκετά παγωμένα και μάλλον θα επιβιώσουν άσχετα από το γενικό πολιτικό σχήμα που θα προκύψει.

α) Στο βαθμό που η δημιουργία μιας ενιαίας Ευρώπης δε φαίνεται πιθανή, είναι εξίσου απίθανο να υπάρξει ένας μοναδικός και αποκλειστικός τρόπος λήψης των αποφάσεων. Η τάση είναι μάλλον για συνύπαρξη πολλών, διακριτών, μα και αλληλοεπικαλυπτόμενων ευρωπαϊκών πραγματικοτήτων (μια Ευρώπη των πολλών ταχυτήτων) καθώς και για ιδιαίτερους τρόπους συλλογικής πολιτικής δράσης ανάλογα με τον εκάστοτε υπάρχοντα συνδυασμό λειτουργικών και εδαφικών δικαιοδοσιών. Η επιλογή δε θα περιορίζεται πλέον σε ένα από τα δύο «κλασικά» υποδείγματα, μεταξύ δηλαδή ενός *confederatio*, που είναι αποτέλεσμα διπλωματικών χειρισμών, ή μιας *federatio*, που προϋποθέτει εδαφικά προσδιορισμένα κράτη. Στην περίπτωση όμως που θα προέκυπτε κάποιο είδος *consortio* ή *condominio*, αυτό χρειάζεται να διαθέτει μεγαλύτερο εύρος δράσης, περισσότερη ευκαμψία και λιγότερη ομοιογένεια από τα ατομικά έθνη-κράτη που το συνιστούν.

β) Είναι πάντως βέβαιο πως, ό,τι κι αν ήθελε προκύψει, αυτό θα έχει εντελώς διαφορετική πολιτική μορφή και συγκρότηση από εκείνη των κρατών-μελών που το απαρτίζουν. Στο νέο αυτό σχήμα οι πολιτικές προτεραιότητες θα καθορίζονται περισσότερο από τον εκάστοτε συνδυασμό λειτουργικών και εδαφικών αρμοδιοτήτων παρά από τα επιμέρους εθνικά συμφέροντα, τις τοπικές συνήθειες και τις προτιμήσεις όσων τυχαίνει να βρίσκονται στα κέντρα αποφάσεων. Δύο κυρίως λόγοι υποβοηθούν μια τέτοια εξέλιξη: Πρώτον, αποκλείεται η περίπτωση μιας ηγεμονεύουσας χώρας ικανής να επιβάλλει τις επιλογές της σε συγκεκριμένους τομείς, βασιζόμενη είτε σε υπέρτερα οικονομικά πλεονεκτήματα είτε σε τολ-

μηρές πολιτικές πρωτοβουλίες.¹³ Δεύτερον, ο συνεχώς αυξανόμενος όγκος των διοικητικών πράξεων είναι ήδη τόσο μεγάλος που καμία εθνική γραφειοκρατία δε θα μπορούσε από μόνη της να διεκπεραιώσει.¹⁴ Πρέπει τέλος να υπενθυμίσουμε ότι ο λεγόμενος «πολιτικός χώρος» της Ε.Ε. κοντεύει να αποκτήσει μεγαλύτερο δημογραφικό εύρος και πλουσιότερη πολιτισμική και γλωσσική ποικιλία ακόμη και από τις Ηνωμένες Πολιτείες.

γ) Εκτός κι αν η Ε.Ε. αποκτήσει οριστικά και αμετάκλητα τη μορφή του *stato* (πράγμα που σημαίνει ότι θα έπρεπε να βελτιωθεί ως προς τη δυνατότητά της για αναπαραγωγή πόρων, αλλά και ως προς την ικανότητα εφαρμογής των αποφάσεών της), η πληθώρα των εθνικών και υπο-εθνικών διοικητικών οργάνων θα συνεχίσουν να επιβάλλουν τις δικές τους εξουσιαστικές σχέσεις τόσο με τους πολίτες όσο και με τις επιχειρήσεις. Όσο κι αν οι κοινοτικές οδηγίες, νόμοι και διατάξεις παίζουν έναν συνεχώς αυξανόμενο ρόλο στον καθορισμό γενικών πολιτικών επιλογών, παραμένει το γεγονός ότι η αποτελεσματική εφαρμογή τους εξαρτάται κυρίως από την καλή θέληση ενός μεγάλου πλήθους εθνικών, περιφερειακών και τοπικών φορέων. Σε αυτές τις συνθήκες, το «έλλειμμα» που παρουσιάζει η εφαρμογή των αποφάσεων μπορεί να αποδειχθεί περισσότερο καθοριστικής σημασίας για τη θεσμική νομιμοποίηση της Ε.Ε. από το ήδη πολυσυζητημένο «δημοκρατικό έλλειμμα» που εμφανίζεται στη λειτουργία των κοινοτικών οργάνων.

δ) Ανεξάρτητα όμως από εθνικές ιδιαιτερότητες ή κινήσεις σκο-

13. Δεν αναφέρομαι εδώ στα αρχικά στάδια της πορείας προς ενοποίηση, στα οποία ήταν εμφανέστατη η επίδραση της γαλλικής διοικητικής σκέψης. Η γοητεία του κρατισμού (που έπαιρνε κύρος και ιδέες από τις *grandes écoles*) έχει πια χαθεί, ενώ αντίθετα η διεύρυνση των μελών της Ε.Ε. επιφέρει και τον πολλαπλασιασμό των προτάσεων για τον τρόπο εφαρμογής της κοινοτικής πολιτικής. Τέλος, στο βαθμό που το αποτέλεσμα της ενοποίησης έχει λιγότερο «συγκεντρικό» (*centric*) χαρακτήρα, ακριβώς λόγω της μειούμενης ικανότητας συντονισμού από τις Βρυξέλλες, θα πρέπει φυσιολογικά τα διάφορα θεσμικά κοινοτικά όργανα που βρίσκονται διάσπαρτα στην Ευρώπη να αναλάβουν τη διεκπεραίωση κάποιου τουλάχιστον μέρους των διοικητικών καθηκόντων που ανήκουν στις περιφέρειες εγκατάστασής τους.

14. Σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, αυτή η μετατόπιση κλίμακας επιδρά σημαντικά στο διαμορφούμενο σύστημα αντιπροσώπευσης των συμφερόντων. Φαίνεται μάλιστα να το ωθεί προς μια περισσότερο πλουραλιστική κατεύθυνση, όπως στο αμερικάνικο σύστημα, εγκαταλείποντας παράλληλα το εθνικό κράτος ως τη βασική μονάδα καταμερισμού διοικητικών καθηκόντων. Βλ. σχετικά το άρθρο των Schmitter- Streeck που αναφέρεται στην υποσημείωση 2.

πιμότητας, παραμένει το γεγονός ότι οι αποφάσεις που συνιστούν την κοινή ευρωπαϊκή πολιτική θα συνεχίσουν να λαμβάνονται μετά από παρατεταμένες διαπραγματεύσεις σε επιτροπές και συμβούλια διαφόρων ειδών, μεγεθών και αρμοδιοτήτων. Σε τέτοιες συνθήκες γίνεται εξαιρετικά δύσκολο για τα συμμετέχοντα μέλη να επιτυγχάνουν συμφωνίες, εκτός ίσως από τα ανώτατα συμβούλια και για ορισμένα μόνο θέματα. Έτσι δημιουργείται η ανάγκη για συμβιβασμούς και αμοιβαίες παραχωρήσεις, μερικές μάλιστα φορές παρακάμπτοντας τον τύπο των σχετικών διατάξεων. Τα μέλη συναινούν κατ' αναλογίαν με τα συμφέροντά τους ή επιδιώκουν τη σύναψη συνολικών συμφωνιών που αφορούν πολλά ζητήματα μαζί και συνομολογούνται επ' αμοιβαία ωφελεία. Σημαντικό επίσης ρόλο αναμένεται να παίξει ένα πολύπλοκο και εξειδικευμένο σώμα συμβούλων, δεδομένου μάλιστα ότι οι αποφάσεις του θα επηρεάζουν άμεσα σημαντικά κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα. Αρκεί να αναλογιστούμε, σύμφωνα κιόλας με όλες τις υπάρχουσες ενδείξεις, το βαθμό διεισδυσης των οργανωμένων οικονομικών συμφερόντων αλλά και ανεξάρτητων οικονομικών παραγόντων στις Βρυξέλλες. Όσο λοιπόν κι αν αυξηθούν οι προσπάθειες για «διαφανείς» διαδικασίες, είναι πλέον εντελώς αδύνατο να υπάρξει συνολικός έλεγχος σε όλα τα στάδια λήψης και υλοποίησης των αποφάσεων. Και σίγουρα παραμένει ένα ανοιχτό (και σοβαρό) θέμα το κατά πόσον μια τέτοια πληθώρα ειδικών και αντιπροσώπων (στους άπειρους μάλιστα συνδυασμούς εδαφικών και λειτουργικών αρμοδιοτήτων που μπορούν να συσταθούν) είναι πράγματι σε θέση να εξασφαλίσει τη συναίνεση των πολιτών. Το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» έχει ήδη προκαλέσει πολλές θεωρητικές αναλύσεις, αλλά λίγες μόνο πρακτικές αντιδράσεις. Ακόμη όμως κι αν αυτό το έλλειμμα μπορούσε να αναπληρωθεί (αυξάνοντας, ας πούμε, τις αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου), θα ήταν μάλλον αδύνατο για τα υπόλοιπα εκτελεστικά όργανα της Ε.Ε. να λειτουργήσουν χωρίς την πληροφόρηση και συνεργασία που τους εξασφαλίζουν οι παραπάνω ακριβώς εκπρόσωποι των ειδικών συμφερόντων.

ε) Στο μέλλον οι ενδοκοινοτικές συγκρούσεις θα αφορούν λιγότερο την Ε.Ε. ως ενιαίο όλον, και περισσότερο τα όργανά της ξεχωριστά. Με άλλα λόγια, καθένα από τα κοινοτικά όργανα θα επιδιώκει να επιλύει μόνο του τις διαφορές που ανακύπτουν μέσα στο προκαθορισμένο πεδίο δράσης του και αφορούν τα μέλη του,

έτσι ώστε να προσπορίζεται το ίδιο τα οφέλη που προκύπτουν μεταβιάζοντας ταυτόχρονα τυχόν ζημίες σε άλλα όργανα. Παραμένει λοιπόν προβληματικό (ειδικά μετά την αποδυνάμωση της Επιτροπής όσον αφορά την εισήγηση νέων προτάσεων) κατά πόσον το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα διατηρήσει την ικανότητά του να καθορίζει την ενιαία κοινοτική πολιτική, εφόσον κιόλας δεν υπάρχουν ισχυρά και πειθαρχημένα πανευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα που θα ευνοούσαν τη δημιουργία μιας πραγματικής ευρω-κυβέρνησης.

Μπορεί ωστόσο κανείς να διακρίνει τρεις τρόπους λήψης των αποφάσεων σε συλλογικό επίπεδο, οι οποίοι είναι δυνατό να οδηγήσουν σε λύσεις των τύπων *consortio* ή *condominio*, δίχως μάλιστα κίνδυνο σημαντικής παρέκκλισης και τελικής αποτυχίας:

i. Ηγεμονική στάση

Μια συγκεκριμένη χώρα ή (ακόμη πιθανότερο) μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Ευρώπης αναλαμβάνει καθοδηγητικό ρόλο, επιβάλλοντας μάλιστα τις δικές της λύσεις στις συγκρούσεις αρμοδιοτήτων που ανακύπτουν στους κόλπους της Κοινότητας. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο Γαλλογερμανικός άξονας, έστω κι αν η ενοποίηση της Γερμανίας έβλαψε τελικά τη συνοχή του. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ούτε από αυτή τη συνεργασία απουσίασαν οι τεράστιες διαφοροποιήσεις που κυρίως οφείλονται τόσο σε διαφορές εθνικού χαρακτήρα όσο και σε ειδικότερες διαφορές περι τα εμπλεκόμενα συμφέροντα.

ii. Νομική δικαιοδοσία (Verrechtligung)

Οι συγκρούσεις που αναφύονται στο εσωτερικό των κοινοτικών οργάνων παραπέμπονται για επίδικαση στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και αποτελούν έκτοτε νομικά προηγούμενα. Παρά το γεγονός πάντως ότι τέτοιου είδους δικαιοδότηση αποτελεί πλέον καθιερωμένη πρακτική στους κόλπους της Κοινότητας, η αποτελεσματικότητά της θα εξαρτηθεί τελικά από την κοινή αποδοχή του κοινοτικού δικαίου ως του υπέρτατου νόμου από όλα ανεξαιρέτως τα ευρωπαϊκά όργανα.

iii. Κοινοβουλευτική διαδικασία

Εάν οι αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μπορούσαν να αυξηθούν σε σημαντικό βαθμό και εάν υπήρχε τρόπος να υποχρεωθούν τα μέλη όλων των κοινοτικών θεσμών σε συμμόρφωση προς τις αποφάσεις που λαμβάνονται, τότε θα έμπαινε σε κίνηση μια συνεχής νομοθετική διαδικασία, ικανή να διασφαλίσει έναν ελάχιστο βαθμό πολιτικής συνοχής. Τέτοιες σκέψεις φέρνουν όμως στην επιφάνεια το ακόμη πιο σύνθετο πρόβλημα της κατανομής εδρών και εκλογικών δικαιωμάτων σε αναφορά με μια τεράστια ποικιλία ζητημάτων προς επίλυση. Να συμπληρώσω επίσης ότι η «κοινοβουλευτική κυριαρχία» παραμένει ακόμη ζητούμενο σε αρκετές από τις χώρες-μέλη της Ε.Ε.

Στην περίπτωση που η Ενωμένη Ευρώπη ακολουθήσει πορεία μετασχηματισμού σε ένα είδος *consortio* ή *condominio* (πράγμα που εγώ τουλάχιστον τείνω να πιστέψω), είναι αναγκαίο να καινοτομήσει, ενδεχομένως συνδυάζοντας και τους τρεις τρόπους λήψης αποφάσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Οι δοκιμασμένες συνταγές του αυστηρού διαχωρισμού των προβλημάτων (όπως συμβαίνει στους συνομόσπονδους τύπους πολιτικής οργάνωσης) ή του ιεραρχικού συντονισμού των αρμόδιων φορέων (που είναι το κύριο χαρακτηριστικό ομόσπονδης οργάνωσης) έχουν παύσει πια να είναι αποδοτικές. Ούτε εξάλλου φαίνεται ότι μπορούν να ανταποκριθούν στην πρακτική εφαρμογή της κοινοτικής πολιτικής. Ο τύπος που μοιάζει να βρίσκεται πλησιέστερα σε αυτήν είναι η «πολιτική συγχώνευση» (*Politikverflechtung*) που χαρακτηρίζει τη «συνοργατική ομοσπονδία» της Γερμανίας και της Ελβετίας.¹⁵

15. Στον Fritz Scharpf οφείλουμε την έννοια του *Politikverflechtung*. Βλ. F.W. Scharpf - B. Reissert - F. Schnabel (επιμ.), *Politikverflechtung. Theorie und Empirie des kooperativen Föderalismus in der Bundesrepublik* (Kronberg, Scriptor, 1976). Ο ίδιος έχει αναλύσει διεξοδικά τις αναλογίες ανάμεσα στη Γερμανική Ομοσπονδία και την Ε.Ε. στο «The Joint-Decision Trap: Lessons from German Federalism and European Integration», *Public Administration*, τόμ. 66, Φθινόπωρο 1988, σ. 239-278, αλλά και στα «Kann es in Europe eine stabile föderale Balance geben?», στο R. Wildenmann (επιμ.), *Staatswerdung Europas? Optionen für eine Europäische Union* (Baden-Baden: Nomos, 1991), σ. 415-428 και «Autonomieschonend und gemeinschaftsverträglich: Zur Logik der europäischen Mehrebenenpolitik», Cologne, MPIFG Discussion Paper 93/9 (1993). Για μια εξέταση της ιστορικής εμπειρίας που προσφέρει η Ελβετία βλ. Ernst-Wolfgang Böckenförde, «Die Schweiz-Vorbild für Europa?», *Neue Zürcher Zeitung*, Δεκέμβριος 14-15, 1991, και

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ένα «μαύρο κουτί» και τέτοιο θα παραμείνει μέχρι να αντιληφθούμε τι ακριβώς είδος πολιτικής συγκρότησης χρειάζεται να αποκτήσει. Είναι κατ' αρχήν ανάγκη να αποκατασταθεί η ισορροπία ανάμεσα σε γεωγραφικά προσδιορισμένα εθνικά κράτη και λειτουργικά καθορισμένους οικονομικούς τομείς. Πρέπει επίσης να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα τόσο των περιοχών εκείνων που, δίχως καν να έχουν εθνική κρατική υπόσταση, προωθούν δυναμικά τα δικά τους τοπικά συμφέροντα, όσο και των δι-εθνικών οικονομικών εταιρειών, οι οποίες, με όχι λιγότερη επιθετικότητα, επιζητούν τη δημιουργία προνομιακών δεσμών με τις Βρυξέλλες. Εάν κρίνουμε από το παρελθόν, το πιθανότερο αποτέλεσμα στην Ε.Ε. θα είναι μια συμβιβαστική πρόταση ανάμεσα στα συγκρουόμενα συμφέροντα και τις προτεινόμενες λύσεις, που μπορεί μεν να μην είναι η καλύτερη δυνατή, θα έχει όμως την ανοχή των περισσοτέρων (η ακόμη και όλων) των κρατών-μελών. Το γεγονός βέβαια ότι οι πολίτες της Ε.Ε. συνεχίζουν να εμμένουν στα εθνικά (ή υπο-εθνικά) χαρακτηριστικά τους, να αδιαφορούν για το μέλλον της «ενωμένης» Ευρώπης, και να μην κατανοούν την κοινή ευρωπαϊκή πολιτική είναι δυσόλιον και αποθαρρυντικό. Γιατί είναι ένα πράγμα να καταλήξουμε με μια συμβιβαστική λύση, που να γίνεται όμως αποδεκτή προς το παρόν από τις συμμετέχουσες κυβερνήσεις και τα μεγάλα συμφέροντα, και εντελώς άλλο να έχουμε μια κατάσταση η οποία θα έχει την ανάγκη συνεχούς και αδιάλειπτης νομιμοποίησης από τους πολίτες ατομικά αλλά και από μικρότερες κοινωνικές ομάδες, που όμως στερούνται άμεσης πρόσβασης στο κοινοτικό πολιτικό γίγνεσθαι.

Κάποιος τύπος πολιτικής συγκρότησης θα πάρει προβάδισμα πριν από το τέλος αυτής της δεκαετίας. Ακόμη πιο σίγουρο είναι ότι το ποτάμι δεν πρόκειται να γυρίσει πίσω. Κανείς πια δεν επιθυμεί την επιστροφή σε ξεπερασμένες πολιτικές επιταγές, όπως ήταν η εθνική αυτοδυναμία, η οικονομική αυτάρκεια και η (εθνική) εδαφική ασφάλεια. Το εθνικό κράτος φαίνεται να έχει πια ξεπερα-

επίσης Charlotte Muret, «The Swiss Pattern for a Federated Europe», στο *International Political Communities* (Garden City, NJ, Anchor Books, 1966), σ. 149-174.

στεί από την ιστορία και δίνει τη θέση του σε κάποιου είδους υπερεθνική εξουσία. Μόνο που ακόμη δεν ξέρουμε ποια θα είναι τα χαρακτηριστικά της. Μέχρι να τα μάθουμε, κάθε πρόβλεψη σχετικά με τον τρόπο που θα λαμβάνονται οι κοινοτικές αποφάσεις ώστε να είναι νόμιμες και δεσμευτικές παραμένει παρακινδυνευμένη και υπόκειται σε αναθεώρηση.

Μετάφραση: Τάκης Παπιάς

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.
Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ,
Η ΕΠΑΝΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΚΑΙ
Η ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Ο σκοπός του άρθρου αυτού είναι να παρουσιάσει μια συνοπτική ανάλυση της αλλαγής του διεθνούς συστήματος που συντελέστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Εξαρχής τονίζουμε ότι τα επιχειρήματά μας είναι από τη σκοπιά της ρεαλιστικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, δηλαδή επικεντρώνονται στις αλλαγές του διεθνούς καταμερισμού ισχύος και στους περιορισμούς ή ευκαιρίες που αυτές δημιούργησαν όσον αφορά την ελευθερία δράσης των ηγεσιών των μεγάλων δυνάμεων. Αυτό σημαίνει ότι πολλές σημαντικές πτυχές των εξελίξεων που συνδέονται με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου παραμένουν εκτός της ανάλυσής μας. Συνειδητά το κείμενο περιορίζεται στη μία από αυτές τις πτυχές, δηλαδή στη διεθνή πολιτική, η οποία όμως έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στις εξελίξεις (κατ' εξαίρεση, για κάποιες σοβιετικές εξελίξεις η ανάλυση επεκτείνεται και σε καθαρά εσωπολιτικούς παράγοντες).

Αν και η ανάλυση στο άρθρο αυτό ανήκει στη ρεαλιστική σχολή της θεωρίας των διεθνών σχέσεων, που σημαίνει ότι επικεντρώνεται στους συσχετισμούς διεθνούς ισχύος, δεν ανήκει στον νεο-ρεαλισμό, που (α) εξομοιώνει την ισχύ με τους ποσοτικά μετρήσιμους υλικούς της συντελεστές (οικονομική και στρατιωτική ισχύ) και (β) χρησιμοποιεί το μοντέλο του ενιαίου ορθολογικού δρώντος ως εργαλείο για την κατασκευή μιας ντετερμινιστικής θεωρίας κατά το πρότυπο της οικονομικής επιστήμης.¹ Αντίθετα, το άρθρο αυτό

* BA (Οξφόρδη), Ph.D. (Stanford), Επιστημονικός Συνεργάτης Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο.

1. Εξέχοντα παραδείγματα της νεο-ρεαλιστικής θεωρίας είναι οι Kenneth Waltz, *Theory of International Relations*, Reading Mass., Addison Wesley, 1979.

ακολουθεί την παραδοσιακότερη ρεαλιστική θεωρία, που συμπεριλαμβάνει μη-υλικούς συντελεστές ισχύος (όπως την εσωτερική και διεθνή νομιμοποίηση) και αρνείται τον ντετερμινισμό που συνεπάγεται η χρήση του μοντέλου του ενιαίου ορθολογικού δρώντος.² Αυτή η θεωρητική προσέγγιση είναι πλησιέστερη στους προβληματισμούς της πρακτικής της εξωτερικής πολιτικής, οι οποίοι δε συμβιβάζονται με τον ντετερμινισμό του νεο-ρεαλισμού. Σε κάποιες προεκτάσεις της, είναι σε θέση να αντλήσει από τη βιβλιογραφία της στρατηγικής³ και της ιστορίας της υψηλής στρατηγικής,⁴ καθώς και να προχωρήσει στη συστηματική θεωρητική ανάλυση της υψηλής στρατηγικής.⁵

Το επιχείρημα στο πρώτο μέρος του άρθρου είναι, ότι η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης συνδέεται με τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετώπισε η σοβιετική υψηλή στρατηγική στη δεκαετία του 1980. Υπό τον όρο «υψηλή στρατηγική» εννοούμε το σύνολο των μέσων που χρησιμοποιεί ένα κράτος για την προώθηση των εξωτερικών του στόχων.⁶ Αφενός, οι αποτυχίες της «μπρεζνιεφικής στασιμότητας», που στο πεδίο της υψηλής στρατηγικής διαφάνηκαν με ιδιαίτερη ένταση από το 1980 και μετά, ώθησαν τη σοβιετική ηγεσία μετά τον Μπρέζνιεφ σε ριζοσπαστικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Αφετέρου, η μεταρρυθμιστική σοβιετική ηγεσία ήταν αναγκασμένη λόγω διεθνούς αδυναμίας να στηριχθεί στις καλές σχέσεις με τη Δύση, αποκλείοντας έτσι –σε αντιδιαστολή με το παρελθόν– τη βίαιη καταστολή των φυγόκεντρων δυνάμεων που

Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1981· Stephen Krasner, *Structural Conflict: The Third World against Global Liberalism*, Berkeley, University of California Press, 1985.

2. Εξέχοντα παραδείγματα αυτής της προσέγγισης είναι οι Hans Morgenthau, *Politics Among Nations*, Νέα Υόρκη, Knopf, 1968 (τέταρτη έκδοση), Henry Kissinger, *Diplomacy*, 1994.

3. Για παράδειγμα, κλασικά κείμενα όπως: Sun Tzu, *The Art of War*, Karl von Clausewitz, *Vom Kriege* (Περί Πολέμου) και Sir Basil Liddell Hart, *Strategy*.

4. Όπως Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers*, Νέα Υόρκη, Random House, 1987

5. Βλέπε για παράδειγμα Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Byzantine Grand Strategy*, doctoral dissertation, Stanford University, 1991.

6. Για μια αναλυτική προσέγγιση της έννοιας της υψηλής στρατηγικής βλέπε Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, «Υψηλή στρατηγική: Ελληνικές επιλογές στο νέο διεθνές περιβάλλον», στο Χρ. Γιαλλουρίδης - Π. Τσάκωνας (επιμ.), *Η Νέα Διεθνής Τάξη: Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Κυπριακό Πρόβλημα*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1993.

απελευθέρωσαν οι ίδιες οι μεταρρυθμίσεις της. Η ανάλυση δεν αρνείται τις καλές προθέσεις των μεταρρυθμιστών, αλλά προσδιορίζει τους περιορισμούς, από πλευράς του διεθνούς καταμερισμού ισχύος, υπό τους οποίους δρούσαν τόσο οι ίδιοι, όσο και οι συντηρητικότεροι εσωτερικοί τους αντίπαλοι.

Το δεύτερο μέρος του άρθρου παρουσιάζει μια ρεαλιστική ανάλυση της πολιτικής όλων των εμπλεκόμενων μεγάλων δυνάμεων στο ζήτημα της γερμανικής επανένωσης. Το τελικό αποτέλεσμα, δηλαδή η ταχεία γερμανική επανένωση στα πλαίσια του ΝΑΤΟ και της αυξημένης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης), απέρρευσε από τις επιλογές των τριών από τις δυνάμεις, δηλαδή της ίδιας της Γερμανίας, των ΗΠΑ και της Γαλλίας. Η Σοβιετική Ένωση στάθηκε ανίκανη να εμποδίσει της εξέλιξη αυτή λόγω της διεθνούς της αδυναμίας. Το ίδιο ισχύει και για τη Βρετανία υπό τη Θάτσερ, η οποία προβληματίστηκε έντονα για τις μακροπρόθεσμες συνέπειες της γερμανικής επανένωσης τόσο όσον αφορά την περιθωριοποίηση της Βρετανίας, όσο και όσον αφορά την ευρωπαϊκή ισορροπία των δυνάμεων.

Το τρίτο μέρος του άρθρου καταπιάνεται με τα προβλήματα της νέας ευρωπαϊκής ασφάλειας που προέκυψαν από τη διπλή αλλαγή του 1989-1991, δηλαδή την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και τη γερμανική επανένωση στα πλαίσια του ΝΑΤΟ και της Ε.Ε. Το συμπέρασμα αυτού του μέρους είναι ότι δεν έχουν ακόμα δημιουργηθεί μακροπρόθεσμες θεσμικές λύσεις για τα προβλήματα της πανευρωπαϊκής ασφάλειας. Με αυτήν την έννοια, το διεθνές σύστημα του Ψυχρού Πολέμου δεν έχει ακόμα αντικατασταθεί από ένα νέο σταθερό σύστημα ευρωπαϊκής ασφάλειας που να μπορεί να εγγυηθεί την επιτυχή αντιμετώπιση ενδεχόμενων αποσταθεροποιητικών εξελίξεων στην ανατολική περιφέρεια της Ευρώπης.

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΥΨΗΛΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης ήταν τόσο απότομη και τόσο ολοκληρωτική, ώστε να έχει επισκιάσει το δέος που προκαλούσε η σοβιετική δύναμη στις πολιτικές και στρατηγικές ηγεσίες της Δύσης και της Κίνας μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Εκ των υστέρων είναι φανερό ότι η Σοβιετική Ένωση έφτασε στο απόγειο της διεθνούς της ισχύος στα μέσα της δεκαετίας του

1970. Οι ΗΠΑ είχαν μόλις υποστεί την ταπεινωτική ήττα στο Βιετνάμ, μετά από έναν εσωτερικό διχασμό ο οποίος οδήγησε το Κογκρέσο στην απόρριψη της από τον Πρόεδρο Φορντ προτεινόμενης ενίσχυσης του καταρρέοντος καθεστώτος του Νότιου Βιετνάμ το 1975. Ο κομμουνισμός ήταν σε άνοδο όχι μόνο στην Ινδοκίνα, αλλά και σε αφρικανικές χώρες (Αγκόλα και Αιθιοπία). Στον Τρίτο Κόσμο επικρατούσαν αντι-δυτικές τάσεις. Η Δύση ήταν βυθισμένη στην οικονομική κρίση του στασιμοπληθωρισμού. Οι ΗΠΑ ήταν διατεθειμένες να αναγνωρίσουν με διεθνείς συνθήκες την ισοτιμία της Σοβιετικής Ένωσης στην παγκόσμια σκηνή, και ακόμα και να επικυρώσουν τη σοβιετική υπεροπλία σε πυρηνικούς εξοπλισμούς (SALT I και II).⁷

Υπό αυτές τις ευνοϊκές συνθήκες, η Σοβιετική Ένωση στα μέσα της δεκαετίας του 1970 θα μπορούσε να είχε ακολουθήσει μια συντηρητική εξωτερική πολιτική με σκοπό τη διατήρηση της διεθνούς της θέσης. Παράλληλα θα μπορούσε, έστω και σταδιακά, να προχωρήσει σε εσωτερικές μεταρρυθμίσεις προς την οικονομία της αγοράς ανάλογες με αυτές που έχουν συντελεστεί με επιτυχία στην κομμουνιστική Κίνα επί Ντενγκ Ξιάο Πινγκ. Αν είχε ακολουθήσει μια τέτοια επιλογή, δεν αποκλείεται να είχε διατηρήσει την παλαιότερη δυνατότητά της να αντιστέκεται στις κεντρώφυγες τάσεις της περιφέρειάς της — έστω και με βία — και να υπήρχε ακόμα σήμερα ως υπερδύναμη έστω και φθίνουσας ισχύος.

Η επιλογή της σοβιετικής ηγεσίας ήταν διαφορετική, για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, μια εξέλιξη της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής από το παλαιό οικονομικό επαναστατικό πεπρωμένο της προς το συμβιβασμό με το διεθνές status quo θα χρειαζόταν σημαντικές εσωτερικές προσαρμογές. Οι θυσίες που επέβαλλε το σοβιετικό ολοκληρωτικό σύστημα εσωτερικά, καθώς και στους υποτελείς πληθυσμούς της Ανατολικής Ευρώπης, νομιμοποιούνταν κυρίως από αυτό το επαναστατικό πεπρωμένο που επικαλούνταν η σοβιετική ηγεσία.⁸ Ασφαλώς οι ωφελημένοι του σοβιετικού συστή-

7. Stephen Sestanovich, «Did the West Undermine the East?», *The National Interest*, Spring 1993, σ. 31-33. Σημείωση: η συμφωνία SALT II δεν επικυρώθηκε τελικά από τη Γερουσία, λόγω της εισβολής στο Αφγανιστάν.

8. Vernon Aspaturian, «The Foreign Policy of the Soviet Union», J. Rosenau - K. Thompson - G. Boyd (επιμ.), *World Politics: An Introduction*, Νέα Υόρκη, The Free Press, 1976, σ. 87-95. Χ (George Kennan), «The Sources of Soviet Conduct», *Foreign Affairs*, July 1947, σ. 571-576.

ματος, ιδίως οι ένοπλες δυνάμεις, θα έχαναν από μια ενσωμάτωση της Σοβιετικής Ένωσης στη διεθνή κοινωνία του status quo (όπως και συνέβη αργότερα, στην περίοδο 1986-1991).

Δεύτερον, κατά τη σοβιετική αντίληψη περί υψηλής στρατηγικής, ο ευνοϊκός «συσχετισμός των δυνάμεων» στη δεκαετία του 1970 οδηγούσε τις αντικειμενικές διαδικασίες της ιστορίας προς μια ολοένα και αυξανόμενη σοβιετική υπεροχή και ασφάλεια. Πρέπει να τονιστεί ότι η σοβιετική έννοια του «συσχετισμού των δυνάμεων», που εκδήλωνε την επιρροή της μαρξιστικής τελεολογίας, διέφερε ριζικά από τη δυτική έννοια της ισορροπίας των δυνάμεων, καθώς προέβλεπε την πολιτική επικράτηση των δυνάμεων που βρίσκονταν στην άνοδο σε αυτόν τον «συσχετισμό».⁹ Αντίθετα, η δυτική αντίληψη περί ισορροπίας των δυνάμεων προβλέπει τη διεθνή συσπείρωση κατά της απειλητικότερης δύναμης.

Υπό την επιρροή της σοβιετικής αντίληψης περί «συσχετισμού των δυνάμεων», η σοβιετική ηγεσία στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1970 διέπραξε δύο ολέθρια σφάλματα. Το πρώτο ήταν η μαζική κατασκευή από το 1977 και μετά των πυραύλων μεσαίου βεληνεκούς SS-20, που απειλούσαν αποκλειστικά τη Δυτική Ευρώπη και την Κίνα. Το δεύτερο ήταν η σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν. Υπό τις ευνοϊκές συνθήκες που επικρατούσαν στα μέσα της δεκαετίας του 1970, κατά το σοβιετικό σκεπτικό, αυτές οι δύο κινήσεις θα βελτιώναν ακόμα περισσότερο το «συσχετισμό των δυνάμεων» και το ρεύμα της ιστορίας υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης.¹⁰

Το αποτέλεσμα ήταν το αντίθετο από το επιθυμητό. Οι δύο αυτές σοβιετικές κινήσεις στα τέλη της δεκαετίας του '70 οδήγησαν τον Πρόεδρο Κάρτερ το 1980, και πολύ περισσότερο τον Πρόεδρο Ρέηγκαν από το 1981 και μετά, σε ένα μαζικό πρόγραμμα εξοπλισμών. Η απειλή των ολοένα και περισσότερων σοβιετικών πυραύλων μεσαίου βεληνεκούς SS-20 οδήγησε τις ηγεσίες της Δυτικής Ευρώπης να δεχθούν ως αντιστάθμισμα την τοποθέτηση αμερικανικών πυραύλων μεσαίου βεληνεκούς στο έδαφος των κρατών τους, παρά την έντονη αντίδραση μιας σημαντικής μερίδας της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης. Επιπλέον, τόσο η Βρετανία όσο και η

9. Condolezza Rice, «The Evolution of Soviet Grand Strategy», στο Paul Kennedy, *Grand Strategies in War and Peace*, New Haven, Yale University Press, 1991, σ. 158.

10. C. Rice, «Soviet Grand Strategy», *ό.π.*, σ. 158-162.

Γαλλία προχώρησαν κατά τη δεκαετία του '80 σε μια πραγματικά πολλαπλασιαστική αναβάθμιση των πυρηνικών τους εξοπλισμών.¹¹ Το ίδιο ισχύει και για την Κίνα.

Οι αντιδράσεις της Δύσης και της Κίνας στη σοβιετική απειλή οδήγησαν τη σοβιετική υψηλή στρατηγική σε κρίση. Τη στιγμή ακριβώς που η Σοβιετική Ένωση είχε φαινομενικά φτάσει στο απόγειο της διεθνούς της ισχύος, αντιμετώπιζε στην πραγματικότητα έναν καταστροφικό συνδυασμό αρνητικών εξελίξεων:¹²

A. Οι σοβιετικοί εξοπλισμοί της δεκαετίας του '70 και η εισβολή στο Αφγανιστάν το 1979 μείωσαν, αντί να αυξήσουν τη σοβιετική ασφάλεια, καθώς οδήγησαν στα τεράστια δυτικά προγράμματα εξοπλισμών με νέες τεχνολογίες στη δεκαετία του 1980. Παράλληλα συσπείρωσαν τις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη (στάθμευση των αμερικανικών πυραύλων μεσαίου βεληνεκούς στο ευρωπαϊκό έδαφος), καθώς και τη Δύση και την Κίνα, εντείνοντας τη σοβιετική αίσθηση της περικύκλωσης από εχθρικές δυνάμεις. Το αποτέλεσμα ήταν να μειωθεί η σοβιετική ασφάλεια.¹³

B. Τα δυτικά και τα κινεζικά προγράμματα εξοπλισμών στη δεκαετία του '80 ανάγκασαν τη Σοβιετική Ένωση να εντείνει τη δική της εξοπλιστική προσπάθεια. Το πρόβλημα ήταν ότι ήδη υπήρχε μεγάλη ανισορροπία μεταξύ αμυντικής και μη-αμυντικής παραγωγής στη σοβιετική οικονομία. Η Σοβιετική Ένωση δέσμευε πολλαπλάσιο ποσοστό του ΑΕΠ της σε αμυντικές δαπάνες από τις ΗΠΑ, ακόμα και κατά την περίοδο της κλιμάκωσης των αμερικανικών εξοπλισμών από τον Πρόεδρο Ρέηγκαν (όταν το αμερικανικό ποσοστό έφτασε τα 6% με 8%).¹⁴

Γ. Οι υπέρογκες αμυντικές δαπάνες της Σοβιετικής Ένωσης βάρυναν μια οικονομία η οποία έμοιαζε περισσότερο με αυτές του Τρίτου Κόσμου παρά με τις προηγμένες οικονομίες της Δύσης (π.χ. πτώση του σοβιετικού μέσου όρου ζωής από 66 χρόνια στη δεκαετία του '60 στα 60 χρόνια στη δεκαετία του '80,¹⁵ ενδημική και εκτεταμένη διαφθορά σε κάθε επίπεδο του δημόσιου τομέα, ε-

11. Paul Kennedy, *Rise and Fall of Great Powers*, Νέα Υόρκη, Random House, 1987, σ. 506.

12. Stephen Sestanovich, «Did the West Undo the East?», *The National Interest*, Spring 1993, σ. 27-28.

13. Στο ίδιο, σ. 161.

14. Paul Kennedy, *Rise and Fall of Great Powers*, σ. 498.

15. Στο ίδιο, σ. 496.

πικέντρωση της βιομηχανίας σε ξεπερασμένες τεχνολογίες). Η θεματική εκβιομηχάνιση της Σοβιετικής Ένωσης επί Στάλιν και Κρούτσσεφ είχε ξεθυμάνει προ πολλού και είχε καταλήξει στη στασιμότητα της περιόδου Μπρέζνιεφ. Η κύρια αιτία ήταν ότι ο κεντρικός σχεδιασμός της κομμουνιστικής οικονομίας δεν ήταν σε θέση να φέρει τα ίδια αποτελέσματα στις νέες βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας όπως στις κατά πολύ απλούστερες βιομηχανίες της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης (άνθρακας και χάλυβας). Ειδικά οι νέες τεχνολογίες της ηλεκτρονικής εξαρτώνται από την αποκέντρωση του κλάδου σε ένα πλήθος εφευρετών-παραγωγών που ακολουθούν από πολύ κοντά τα μηνύματα της ελεύθερης αγοράς. Ακόμα και στη Δύση, δυνάμεις όπως η Γαλλία που προσπάθησαν να στήσουν έναν κλάδο ηλεκτρονικής μέσω του κράτους απέτυχαν, ενώ επικράτησε το πλέον αποκεντρωμένο σύστημα της ελεύθερης αγοράς που χαρακτηρίζει το «Σίλικον Βάλλεϋ» στην Καλιφόρνια.

Η επανάσταση της ηλεκτρονικής, που επηρέασε την παραγωγικότητα σχεδόν κάθε κλάδου παραγωγής στη Δύση, δεν έφτασε καν στη Σοβιετική Ένωση, πλην κάποιων περιορισμένων εισαγωγών δυτικής τεχνολογίας.¹⁶ Το αποτέλεσμα ήταν να υστερήσουν δραματικά υπηρεσίες όπως η δημόσια διοίκηση, οι τηλεπικοινωνίες και οι μεταφορές, σε σχέση με τις αυξανόμενες ανάγκες της σοβιετικής αμυντικής και μη-αμυντικής παραγωγής. Ο κεντρικός σχεδιασμός της σοβιετικής οικονομίας, που και σε προηγούμενες, οικονομικά πιο απλές εποχές έπασχε από ανισορροπίες μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στις επί μέρους αγορές, παρουσίαζε τώρα ολοένα και μεγαλύτερες αποκλίσεις μεταξύ στόχων και υλοποίησης.

Η δυνατότητα εισαγωγής παραγωγικού εξοπλισμού σύγχρονης τεχνολογίας υπονομεύθηκε από την πιο μακροχρόνια αποτυχία της σοβιετικής οικονομίας: τη συρρίκνωση της αγροτικής παραγωγής. Αναμφίβολα η κολεκτιβοποίηση της γεωργικής παραγωγής επί Στάλιν αποτέλεσε κείμενο πλήγμα για τη σοβιετική οικονομία. Η Σοβιετική Ένωση κατέληξε να γίνει ένας από τους μεγαλύτερους εισαγωγείς τροφίμων στον κόσμο, ενώ πριν ήταν ένας από τους μεγαλύτερους εξαγωγείς. Χαρακτηριστικό της αποτυχίας του κομμουνιστικού συστήματος στη γεωργία είναι ότι στη δεκαετία του '80 οι ελάχιστες ιδιωτικές καλλιέργειες κάλυπταν το 4% της καλ-

16. Στο ίδιο, σ. 494-495.

λεργήσιμης γης και παρήγαγαν το 25% της συνολικής αγροτικής παραγωγής.¹⁷ Η διαιώνιση της κολεκτιβοποιημένης γεωργίας ανάγκασε τη Σοβιετική Ένωση να σπάταλά το σκληρό της συνάλλαγμα σε εισαγωγές τροφίμων από τη Δύση, αντί να εισάγει προϊόντα υψηλής τεχνολογίας.¹⁸

Επομένως, από τη σκοπιά της υψηλής στρατηγικής η Σοβιετική Ένωση στη δεκαετία του '80 βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση. Καμία αλλαγή όμως δεν ήταν δυνατή υπό την ηγεσία του Μπρέζνιεφ,¹⁹ ο οποίος σε πολύ προχωρημένη πλέον ηλικία περιοριζόταν στην αυταρέσκεια με τα πλαστά νούμερα για θεαματικές αυξήσεις της παραγωγής που παρουσίαζαν οι ηγεσίες των σοβιετικών δημοκρατιών.²⁰ Το BBC έχει παρουσιάσει μια σπάνια για τη Δύση εικόνα της σοβιετικής ηγεσίας κατά το ηλιοβασίλημα του Μπρέζνιεφ, δείχνοντας τον γηραιό ηγέτη με δύσκολες κινήσεις και απλανές βλέμμα να παρασημοφορεί τον Γκορμπατσόφ και να μην είναι σε θέση να θυμηθεί την αιτία της τιμητικής διάκρισης. («Το φράγμα», υπενθυμίζει ο Γκορμπατσόφ ευγενικά στο βίντεο, και ο Μπρέζνιεφ απαντά: «Ναι, ναι, το φράγμα».)²¹

Ο νέος ηγέτης μετά το θάνατο του Μπρέζνιεφ το Νοέμβριο του 1992, ο πρώην αρχηγός της KGB Γιούρι Αντρέοφ, έδειξε επίγνωση της ανάγκης για εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και προώθησε μεταρρυθμιστές σαν τον Γκορμπατσόφ στην κορυφή της σοβιετικής ιεραρχίας.²² Η ηγεσία του Αντρέοφ διακόπηκε σύντομα με το θάνατό του, με αποτέλεσμα την ακόμα συντομότερη ηγεσία του γηραιού και αρτηριοσκληρωτικά μπρεζνιεφικού Κονσταντίν Τσερνιένκο. Η ανάληψη της σοβιετικής ηγεσίας από τον Γκορμπατσόφ μετά το θάνατο του Τσερνιένκο τον Οκτώβριο του 1985 αποτέλεσε την αρχή των ριζικών μεταρρυθμίσεων.

Ο Γκορμπατσόφ και οι μεταρρυθμιστές που τον περιέβαλλαν στην κορυφή της σοβιετικής ιεραρχίας επιχείρησαν μια διπλή αντι-

17. Στο ίδιο, σ. 491.

18. Στο ίδιο, σ. 495-496.

19. Vladimir Kontorovich, «The Economic Fallacy», *The National Interest*, Spring 1993, σ. 38-39.

20. Helene Carrere d'Encausse, *The End of Soviet Empire*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1993, σ. 4-5.

21. Norman Percy, «The Second Russian Revolution», BBC documentary.

22. Myron Rush, «Fortune and Fate», *The National Interest*, Spring 1993, σ. 22-23. Επίσης, Archie Brown, διάλεξη στο Stanford (California) περί σοβιετικών εξελίξεων, 13.4.89.

μετώπιση του προβλήματος της σοβιετικής υψηλής στρατηγικής:

α) Στο πολιτικό επίπεδο, η Σοβιετική Ένωση στράφηκε προς την ομαλοποίηση των σχέσεών της με τη Δύση.²³ Στη συνάντηση κορυφής των ηγετών των δύο υπερδυνάμεων στο Ρέκιαβικ τον Οκτώβριο 1986, δώδεκα μόλις μήνες μετά την αναρρίχηση του στην κορυφή της Σοβιετικής Ένωσης, ο Γκορμπατσόφ πρότεινε στον Ρέηγκαν τη σταδιακή απόσυρση όλων των πυρηνικών εξοπλισμών.²⁴ Η «νέα αντίληψη» του Γκορμπατσόφ περί εξωτερικής πολιτικής ξεπερνούσε κατά πολύ την «ειρηνική συνύπαρξη» του Κρούσσεφ στην προσπάθεια ένταξης της Σοβιετικής Ένωσης στο υπάρχον διεθνές σύστημα κρατών, το οποίο διέπεται από τους δυτικούς κανόνες συμπεριφοράς. Επί Γκορμπατσόφ η Σοβιετική Ένωση αποκήρυξε τη διεθνή επαναστατική της αποστολή και αποδέχθηκε τη συμπεριφορά ενός πλήρους μέλους του ίδιου του διεθνούς συστήματος, το οποίο στο παρελθόν ευελπιστούσε να ανατρέψει.²⁵

β) Στο οικονομικό επίπεδο, η νέα μεταρρυθμιστική ηγεσία προσπάθησε να υλοποιήσει ένα φιλόδοξο πρόγραμμα εξυγίανσης του κρατικού συστήματος παραγωγής. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η ανανεωτική προσπάθεια του Γκορμπατσόφ παρέμεινε στα πλαίσια του σοβιετικού μοντέλου ανάπτυξης, το οποίο αποκλείει — ή επιτρέπει σε ελάχιστο μόνο βαθμό — την ελεύθερη αγορά.²⁶ Η κομμουνιστική Κίνα, αντίθετα, υλοποίησε υπό την ηγεσία του Ντενγκ Ξιάο Πιγκ ένα τόσο φιλόδοξο πρόγραμμα απελευθέρωσης της οικονομίας, ώστε το 1993 να έχει έναν πιο εύρωστο ιδιωτικό τομέα από τη μετα-κομμουνιστική Ρωσία.²⁷

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Γκορμπατσόφ επικεντρώθηκε στην πάταξη της διαφθοράς, στην πιο ανοικτή και ειλικρινή αντιμετώπιση της οικονομικής και τεχνολογικής καθυστέρησης, και στην ανοχή των άτυπων αντιπολιτευτικών ομάδων στους χώρους των διανοούμενων. Η αρχή έγινε στο 27ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ τον Φεβρουάριο 1986, όπου ο Γκορμπατσόφ μίλησε αρκετά ανοικτά

23. Sephen Sestanovich, «Did the West Undo the East?», *The National Interest*, Spring 1993, σ. 27-29.

24. Hugo Young, *The Iron Lady: A Biography of Margaret Thatcher*, Νέα Υόρκη, Noonday Press, 1990, σ. 479-481.

25. C. Rice, «Soviet Grand Strategy», *ό.π.*, σ. 161-164.

26. Vladimir Kontorovich, «The Economic Fallacy», *The National Interest*, Spring 1993, σ. 39-40.

27. Robert MacFarquhar, «Deng's Last Campaign», *New York Review*, 17.12.1992, σ. 22-28.

για τα πραγματικά προβλήματα της σοβιετικής οικονομίας.²⁸

Πολύ σύντομα οι εξελίξεις που δρομολόγησε ο Γκορμπατσόφ ξέφυγαν από τον έλεγχό του. Το ισχυρό σοκ τον Απρίλιο του 1986 από το πυρηνικό ατύχημα στο Τσερνομπίλ – το οποίο ακόμα και χωρίς το «γκλάσνοστ» δε θα μπορούσε να μείνει κρυφό – κλόνισε την αξιοπιστία του σοβιετικού συστήματος.²⁹ Οι εσωτερικές πιέσεις για αλλαγή, που αρχικά παρακινούνταν από τη νέα ηγεσία, πήραν ριζοσπαστικότερες διαστάσεις. Ο Γκορμπατσόφ βρέθηκε να κρατάει με δυσκολία τις ολοένα και πιο εύθραυστες ισορροπίες μεταξύ των ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστών και των συντηρητικών.

Η κυριότερη αδυναμία του Γκορμπατσόφ και των συμβούλων του ήταν ότι δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τα προβλήματα της σοβιετικής περιφέρειας. Ο Γκορμπατσόφ ήταν ο μόνος σοβιετικός ηγέτης, εκτός από τον Λένιν, που δεν είχε καμία άμεση επαφή στην πολιτική του σταδιοδρομία με τις περιφερειακές σοβιετικές δημοκρατίες.³⁰ Η εκστρατεία του κατά της διαφθοράς στράφηκε με ιδιαίτερη ένταση κατά των ηγεσιών των υποανάπτυκτων δημοκρατιών της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου, όπου η «μπρεζνιεφική στασιμότητα» είχε συνδυαστεί με νεποτισμό, ευνοιοκρατία και ημεπίσημη «μαφιοκρατία» τριτοκοσμικών μορφών. Οι παλιές ηγεσίες των περιφερειακών δημοκρατιών, οι οποίες είχαν στενές σχέσεις με τον Μπρέζνιεφ, εκπαραθυρώθηκαν με το στίγμα της διαφθοράς. Το Πολιτμπυρό του Γκορμπατσόφ έλαψε να έχει ως μέλη του ηγέτες αυτών των δημοκρατιών.³¹ Ρώσοι απεστάλησαν σε νευραλγικές θέσεις στην περιφέρεια – για παράδειγμα, ο Ρώσος Γεννάτι Κόλμπιν διορίστηκε γενικός γραμματέας του ΚΚ Καζακστάν (της τρίτης σε πληθυσμό σοβιετικής δημοκρατίας).³²

Ο Γκορμπατσόφ, κατά τα φαινόμενα, είχε οικειοποιηθεί το μύθο για τη σοσιαλιστική αδελφοποίηση των εθνοτήτων. Ενώ εξεστόμισε δριμύτατες κατηγορίες για τις αποτυχίες της «μπρεζνιεφικής στασιμότητας», τόνισε ότι «η φιλία μεταξύ των λαών της Σοβιετικής Ένωσης είναι ένας από τους μεγαλύτερους θριάμβους της Οκτωβριανής Επανάστασης. Καθ' εαυτό, αυτό είναι ένα μοναδικό

28. Helene Carrere d'Encausse, *End of Soviet Empire*, σ. 4-5.

29. Στο ίδιο, σ. xi-xii.

30. Στο ίδιο, σ. 12-13.

31. Είχε άτομα που προέρχονταν από περιφερειακές δημοκρατίες, όπως ο Σεβαρντάτζε, όχι όμως άτομα που γούνταν τότε στα περιφερειακά ΚΚ.

32. Στο ίδιο, σ. 4-27.

φαινόμενο στην παγκόσμια ιστορία και ένας από τους θεμελιώδεις στυλοβάτες της ισχύος και της στερεότητας του σοβιετικού κράτους» (2 Νοεμβρίου 1987).³³ Έχοντας τέτοιες αντιλήψεις, αγνόησε τις πολιτικές επιπτώσεις της εκστρατείας του κατά της διαφθοράς και των οικονομικών δυσλειτουργιών της περιφέρειας. Έτσι αιφνιδιάστηκε από την άνοδο των εθνικισμών, που άρχισε με αντιρωσικά συνθήματα και κλιμακώθηκε προς τη γενικευμένη τοπικιστική μισαλλοδοξία.

Τα ξεσπάσματα του εθνικισμού άρχισαν στο Καζακιστάν τον Δεκέμβριο του 1986, με κυρίαρχο σύνθημα «το Καζακιστάν στους Καζάκους»³⁴ (οι διαδηλώσεις στράφηκαν κατά του Ρώσου ηγέτη του ΚΚ του Καζακιστάν). Τον Φεβρουάριο του 1988 ξέσπασε η κρίση στο Ναγκόρνο Καραμπάχ, που είχε ως αποτέλεσμα να αποξενωθούν από τη Μόσχα τόσο οι Αζέροι όσο και οι Αρμένιοι.³⁵ Τον Ιούνιο του 1988 οι Αμπχάζιοι ζήτησαν ανεξαρτησία από τη Γεωργία (το αίτημα τους είχε τεθεί και το 1978, αλλά είχε καταπιεστεί), και λίγο αργότερα υποστήριξαν τις απόψεις τους με ένοπλα μέσα.³⁶ Τον Μάιο του 1989 αιματοκυλίστηκε το Ουζμπεκιστάν, όταν ένα ξεσπάσμα αντιμειονοτικής βίας άφησε εκατό νεκρούς, χίλιους τραυματίες, 34.000 πρόσφυγες και ανυπολόγιστες ζημιές σε κτίρια και κρατικές εγκαταστάσεις (τα θύματα ήταν κυρίως Ρώσοι έποικοι). Από τα μέσα του 1989 τα ξεσπάσματα βίας γενικεύτηκαν στην Κεντρική Ασία, παραλύοντας κατά καιρούς τις σιδηροδρομικές συγκοινωνίες, οδηγώντας σε εκτεταμένες λεηλασίες κρατικών μονάδων και δημιουργώντας ολόενα και αυξανόμενα κύματα μειονοτικών προσφύγων (σε μεγάλο βαθμό Ρώσων).³⁷

Η μαζική διασάλευση της τάξης στην Κεντρική Ασία και τα ξεσπάσματα εμφυλίων πολέμων στον Καύκασο αποτέλεσαν τη χαρακτηριστική βολή για τη σοβιετική οικονομία. Ο συνδυασμός οικονομικής αδυναμίας και εσωτερικών αναταραχών αποδυνάμωσε αποφασιστικά τη Σοβιετική Ένωση. Από την άποψη της υψηλής στρατηγικής η σοβιετική ηγεσία ήταν αναγκασμένη να ποντάρει στις καλές σχέσεις με τη Δύση. Μια επανάληψη της σοβιετικής εισβολής του Αφγανιστάν, ή κάποιας αντίστοιχης ενέργειας ενάντια στους

33. Στο ίδιο, σ. ν.

34. Στο ίδιο, σ. 31-32.

35. Στο ίδιο, σ. 47-55.

36. Στο ίδιο, σ. 73-77.

37. Στο ίδιο, σ. 96-111.

διεθνείς κανόνες συμπεριφοράς, θα είχε δυνητικά καταστροφικές συνέπειες για την ασφάλεια της Σοβιετικής Ένωσης.

Η πρώτη αποσχιστική κίνηση στη Σοβιετική Ένωση ήταν η κήρυξη «κυριαρχίας» (sovereignty) της Εσθονίας τον Νοέμβριο του 1988, μακριά από τις εστίες αναταραχής στη νότια περιφέρεια της Σοβιετικής Ένωσης. Η Λιθουανία ακολούθησε τον Μάιο του 1989 και η Λεττονία τον Ιούλιο. Τον Μάρτιο του 1990 η Λιθουανία προχώρησε στην κήρυξη της πλήρους ανεξαρτησίας της, και οι άλλες δύο βαλτικές δημοκρατίες ακολούθησαν σύντομα. Η ιδιαιτερότητα των βαλτικών δημοκρατιών ήταν ότι είχαν ενσωματωθεί στη Σοβιετική Ένωση το 1940 με βάση το εξαιρετικά αμφίβολης νομιμότητας Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ (Αύγουστος 1939).³⁸ Αυτή η ιδιαιτερότητά τους απέκτησε καιρία σημασία στο πλαίσιο της ιδιάζουσας συγκυρίας του 1989. Όταν ο Γκορμπατσόφ βρέθηκε αντιμέτωπος με το αίτημά τους για ανεξαρτησία, απέρριψε τη σκέψη της στρατιωτικής επιβολής της σοβιετικής κυριαρχίας (αν και εξαπέλυσε απειλές για οικονομικό αποκλεισμό και για τη δυναμική προστασία των ρωσικών μειονοτήτων), και ακολούθησε μια συνταγματική στρατηγική η οποία συμβιβαζόταν τόσο με την περεστρόικα που ο ίδιος δημιούργησε και επικαλούνταν, όσο και με τους διεθνείς κανόνες καλής συμπεριφοράς. Τον Απρίλιο του 1990 – μετά την κήρυξη της ανεξαρτησίας της Λιθουανίας – η Σοβιετική Ένωση πέρασε το νόμο περί αποσχίσεων των δημοκρατιών που προέβλεπε μια μακροχρόνια και δύσκολη διαδικασία (δημοψήφισμα με δύο τρίτα υπέρ της απόσχισης, πενταετής περίοδος αναμονής, επικύρωση της νομιμότητας της απόσχισης από το Σοβιέτ των Αντιπροσώπων).³⁹

Η απάντηση των βαλτικών δημοκρατιών ήταν ότι ο νέος νόμος δεν τους αφορούσε καθώς η ενσωμάτωσή τους στη Σοβιετική Ένωση ήταν εξ αρχής παράνομη και δεν είχε αναγνωριστεί διεθνώς. Βέβαια, η Δύση επικαλέστηκε ακριβώς αυτό το γεγονός για να απορρίψει το αίτημα της Λιθουανίας για αναγνώριση (δεν αναγνωρίζει κανείς την ανεξαρτησία ενός κράτους, την απώλεια της ανεξαρτησίας του οποίου δεν είχε αναγνωρίσει πρωύτερα), ώστε να αποφύγει έτσι τη ρήξη με τον Γκορμπατσόφ. Πάντως οι βαλτικές δημοκρατίες το 1990 ήταν, αν και νομικά σε περίπλοκη κατάσταση,

38. Helene Carrere d'Encausse, *End of Soviet Empire*, σ. 144-170.

39. Helene Carrere d'Encausse, *End of Soviet Empire*, σ. 199-210.

ουσιαστικά ανεξάρτητες όσον αφορά τους νόμους (τα δικαστήρια εφαρμόζαν τους εσωτερικούς νόμους των δημοκρατιών, και όχι το σοβιετικό δίκαιο) και τη στρατολογία (οι κληρωτοί υπηρετούσαν στις εθνοφρουρές των δημοκρατιών και όχι στον Κόκκινο Στρατό).⁴⁰

Το παράδειγμα των βαλτικών Δαβίδ, που το 1989 και 1990 απήφθησαν χωρίς τη συντριβή τους τον σοβιετικό Γολιάθ, δημιούργησε αλυσιδωτές αντιδράσεις στην υπόλοιπη Σοβιετική Ένωση. Ήδη τον Νοέμβριο του 1990 όλες οι σοβιετικές δημοκρατίες είχαν κηρύξει την «κυριαρχία» τους, συμπεριλαμβανομένης και της Ρωσίας (Ιούνιος 1990). Το ζήτημα της νέας συνταγματικής μορφής που θα έπαιρνε η σχέση μεταξύ των «κυρίαρχων» δημοκρατιών σύντομα εξελίχθηκε σε μονομαχία μεταξύ των σοβιετικών αρχών και της Ρωσίας, δηλαδή του Γκορμπατσόφ και του Γιέλτσιν. Έχοντας χάσει και την υποστήριξη της μεγαλύτερης σοβιετικής δημοκρατίας, η σοβιετική κεντρική εξουσία βρέθηκε στο κενό και κατέρρευσε.⁴¹

Παράλληλα, οι σοβιετικές εξελίξεις επηρέασαν καθοριστικά την Ανατολική Ευρώπη. Η πρώτη ρήξη με το κομμουνιστικό παρελθόν συντελέστηκε στην Πολωνία στις εκλογές της 5 Ιουνίου 1989, στις οποίες η Αλληλεγγύη πέτυχε σαρωτική νίκη και ανέλαβε την κυβέρνηση. Λίγους μήνες αργότερα, σχεδόν όλες οι παλιές κομμουνιστικές ηγεσίες των χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας είχαν ανατραπεί.

Η Σοβιετική Ένωση δεν είχε ούτε τη διάθεση αλλά ούτε και τη δυνατότητα να συμπαρασταθεί ένοπλα στις ηγεσίες των σοβιετικών δορυφόρων του Συμφώνου της Βαρσοβίας ενάντια στον ξεσηκωμό των δικών τους πληθυσμών, ο οποίος πήρε σαρωτικές διαστάσεις εξαιτίας των εσωτερικών σοβιετικών εξελίξεων. Ο σοβιετικός υπουργός Εξωτερικών Σεβαρντνάτζε αναρωτήθηκε σε άρθρο του στις 26 Ιουνίου 1990, πώς μπορούσαν ορισμένοι να ρωτούν γιατί επιτράπηκαν οι αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη. «Πίσω από αυτήν την απορία διακρίνεται η ιδέα: “Γιατί δε χρησιμοποιήθηκαν τα τανκς για την αποκατάσταση της τάξης;” Πιστεύει κανείς ότι κάτι τέτοιο είναι δυνατό, ότι μπορεί να λυθεί έτσι το πρόβλημα; Δεν έχουμε μάθει τίποτα, ξεχάσαμε το μάθημα του Αφγανιστάν;»⁴²

40. Helene Carrere d'Encausse, *End of Soviet Empire*, σ. 144-170.

41. Helene Carrere d'Encausse, *End of Soviet Empire*, σ. 239-270.

42. R. Fritsch-Bournazel, *Europe and German Unification*, Oxford, Berg Publishers Inc, 1992, σ. 31.

Η πτώση της εξωτερικής σοβιετικής αυτοκρατορίας στην Ανατολική Ευρώπη προχώρησε παράλληλα με την εσωτερική διάλυση. Οι δύο εξελίξεις ήταν αλληλένδετες, τόσο στο επίπεδο της εξάπλωσης της ιδέας στους υποτελείς πληθυσμούς ότι η σοβιετική τάξη ήταν τρωτή, όσο και στο επίπεδο της περαιτέρω σοβιετικής αποδυνάμωσης με κάθε στρίψιμο της βίδας.

Το ερώτημα παραμένει αν ήταν αναπόφευκτη η κατάρρευση της διπλής σοβιετικής αυτοκρατορίας, δηλαδή της παλαιάς αυτοκρατορίας των τσάρων και της νέας εξωτερικής αυτοκρατορίας στην Ανατολική Ευρώπη. Ασφαλώς ο Γκορμπατσόφ και οι συνεργάτες του δε στόχευαν στο αποτέλεσμα αυτό. Όλοι ήταν προϊόντα του παλαιού καθεστώτος. Ο Σεβερντάτσε ως ηγέτης της αστυνομίας και έπειτα του ΚΚ της Γεωργίας επέβαλλε την αυστηρή καταπίεση κάθε αντικαθεστωτικής ομάδας. Η πιο γνωστή πράξη του Γιέλτσιν ως κομματάρχης του Σβέρντλοβσκ στα Ουράλια ήταν να στείλει τις μπουλντόζες για να κατεδαφίσουν την τελευταία κατοικία του Νικόλαου Β΄, προωθώντας έτσι την αναρχική του στην κομμουνιστική ιεραρχία.⁴³ Ασφαλώς η κατάσταση ξέφυγε από τον έλεγχό τους, και έπειτα ο καθένας προσαρμόστηκε ανάλογα με τις περιστάσεις και τις ευκαιρίες.

Ο κυριότερος περιορισμός για τη σοβιετική ηγεσία ήταν η δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιπέσει η Σοβιετική Ένωση από τη σκοπιά της υψηλής στρατηγικής. Στο παρελθόν τα σοβιετικά στρατεύματα και σώματα ασφαλείας είχαν οβησει μεταρρυθμιστικά κινήματα και τάσεις προς την ανεξαρτησία τόσο στη σοβιετική περιφέρεια όσο και στην Ανατολική Ευρώπη. Την περίοδο 1988-1990 αυτή η επιλογή είχε πολύ μεγαλύτερα ρίσκα από το παρελθόν, εξαιτίας της σοβιετικής αδυναμίας στο επίπεδο της υψηλής στρατηγικής. Δεν αμφισβητούμε εδώ την ειλικρίνεια των σοβιετικών μεταρρυθμιστών, αλλά τονίζουμε τους πραγματικούς περιορισμούς υπό τους οποίους δρούσαν οι ίδιοι και οι συντηρητικότεροι εσωτερικοί τους αντίπαλοι.

Ίσως το ασφαλέστερο συμπέρασμα είναι ότι υπό τις συνθήκες της θεμελιώδους αδυναμίας της Σοβιετικής Ένωσης στη δεκαετία του 1980 οι μεταρρυθμιστές διευκόλυναν το ξέσπασμα των ήδη υπαρκτών διαλυτικών δυνάμεων. Η πολιτική τους έχει παρομοιαστεί με τη σύγκλιση του αγγλικού κοινοβουλίου από τον Κάρολο

43. D. Remnick, «Dead Souls», *New York Review*, 19.12.1991, σ. 74.

Α' το 1640, η οποία οδήγησε στον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο και στον απαγχονισμό του, ή με τη σύγκλιση των τριών tiers d'état από τον Λουδοβίκο ΙΣΤ', η οποία οδήγησε στη Γαλλική Επανάσταση και στον δικό του απαγχονισμό.⁴⁴ Αντίστοιχα, οι σοβιετικοί μεταρρυθμιστές απελευθέρωσαν δυνάμεις που σάρωσαν αυτούς τους ίδιους (χωρίς απαγχονισμούς, ευτυχώς). Όμως, χωρίς την παρέμβασή τους η κατάρρευση κατά πάσα πιθανότητα θα είχε συμβεί ούτως ή άλλως, τουλάχιστον αν δεχθεί κανείς ότι τα αίτια της διάλυσης ήταν βαθιές πολιτικές εξελίξεις και όχι ευκαιριακοί χειρισμοί. Πρέπει να αναγνωρίσουμε στους σοβιετικούς μεταρρυθμιστές, ότι η διάλυση της διπλής σοβιετικής αυτοκρατορίας συντελέστηκε χωρίς διεθνείς συρράξεις και χωρίς το χάος και την αιματοχυσία που συνόδευσε την κατάρρευση της τσαρικής αυτοκρατορίας από το 1917 μέχρι το 1920.

2. ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης είχε όχι μόνο πολιτειακό αλλά και εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα. Οι ανατολικοί λαοί απαίτησαν όχι μόνον την αλλαγή του πολιτικού και οικονομικού τους συστήματος, αλλά και την απελευθέρωσή τους από τη σοβιετική ηγεμονία. Για όλες τις ανατολικές χώρες, εκτός από την Ανατολική Γερμανία, η αλλαγή του 1989-1991 σήμανε αυξημένη εθνική ανεξαρτησία και κυριαρχία.

Για τη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΛΔΓ) το κομμουνιστικό σύστημα δεν ήταν απλώς μια ιδεολογική επιλογή, αλλά ο λόγος της ύπαρξής της. Χωρίς την ιδεολογική διαφοροποίηση από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, η Ανατολική Γερμανία έχασε τη μόνη εσωτερική νομιμοποίηση για την ανεξάρτητη ύπαρξή της. Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη η έντονη ανησυχία της κομμουνιστικής ηγεσίας της ΛΔΓ για τον άνεμο της αλλαγής που έπνεε στην Ανατολική Ευρώπη το 1989, και που οδήγησε τον ηγέτη της ΛΔΓ Χόνεκερ στη δήλωση ότι το Τείχος του Βερολίνου ήταν ανάγκη να παραμείνει για εκατό ακόμα χρόνια.⁴⁵

Στις 10 Σεπτεμβρίου 1989, η συγγρική κυβέρνηση υπέγραψε τη θανατική καταδίκη της ΛΔΓ, καταργώντας μονομερώς κάθε έλεγχο

44. G. Hosking, «Road to Dissolution», *New York Review*, 16.1.1992, σ. 35.

45. Renata Fritsch-Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 134.

στην έξοδο των Ανατολικογερμανών από την Ουγγαρία προς τη Δύση.⁴⁶ Η μαζική έξοδος πληθυσμού από τη ΛΔΓ προς τη Δυτική Γερμανία, που ακολούθησε, συνοδεύτηκε σύντομα από την κλιμάκωση των διαδηλώσεων μέσα στη ΛΔΓ, η οποία κατέληξε στις 9 Νοεμβρίου 1989 στην πτώση του Τείχους. Η ηγεσία της ΛΔΓ αντέδρασε με την ανατροπή του Χόνεκερ και τον εκδημοκρατισμό της χώρας, σε μια ύστατη προσπάθεια να αποσοβήσει την εξαφάνιση του κράτους της. «Η μεταρρύθμιση του πολιτικού μας συστήματος», δήλωσε ο διάδοχος του Χόνεκερ Χανς Μόντροβ στις 17 Νοεμβρίου 1989, «σημαίνει μια ανανέωση της νομιμοποίησης της ΛΔΓ ως σοσιαλιστικού και κυρίαρχου γερμανικού κράτους».⁴⁷ Όμως, αυτή η χίμαιρα ξεπεράστηκε από τις ανατολικογερμανικές εκλογές στις 18 Μαρτίου 1990, στις οποίες θριάμβευσαν οι πολιτικές δυνάμεις που πίεζαν για την επανένωση της Γερμανίας το ταχύτερο δυνατό.⁴⁸

Καθώς επιταχύνονταν οι εξελίξεις μέσα στη Γερμανία, και κυρίως στη ΛΔΓ, που οδηγούσαν προς τη γερμανική επανένωση, οι νικητρίες δυνάμεις του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου βρέθηκαν αντιμέτωπες με την προοπτική να ανατραπεί η μεταπολεμική ισορροπία των δυνάμεων. Η διαίρεση της Γερμανίας μετά το 1945 είχε αποτελέσει τη σημαντικότερη εγγύηση κατά μιας ενδεχόμενης αναβίωσης των γερμανικών ηγεμονικών τάσεων. Η γερμανική επανένωση οδηγούσε στη δημιουργία μιας δύναμης οικονομικά ισχυρότερης από οποιαδήποτε άλλη στην Ευρώπη, με 30% του συνολικού ΑΕΠ της ΕΟΚ⁴⁹ και πληθυσμό σχεδόν 80 εκατομμυρίων.⁵⁰

Το νέο γερμανικό ζήτημα που προέκυψε από τη γερμανική επανένωση μπορεί να συνοψιστεί με τρία ερωτήματα:

A. Η ενωμένη Γερμανία θα παραμείνει στη Δύση ή θα ανεξαρτητοποιηθεί ως αυτόνομος πόλος στο διεθνές σύστημα;

B. Εφόσον η Γερμανία παραμείνει στα πλαίσια της Δύσης, θα εκτοπίσει, λόγω του γεωπολιτικού της όγκου, την αμερικανική παρουσία στην Ευρώπη, ανατρέποντας έτσι την ισορροπία στη Δυ-

46. Στο ίδιο, σ. 133-134.

47. Στο ίδιο, σ. 20.

48. T. G. Ash, «Germany Unbound», *New York Review*, σ. 31.

49. Heinrich Vogel, «Die Vereinigung Europa's und die Wirtschaftsinteressen der Sowjetunion», *Europa-Archiv*, τόμ. 13-14, 1990, σ. 414.

50. Για την ακρίβεια, 78,7 εκατομμύρια κατά τη Renata Fritsch-Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 122.

τική Ευρώπη εις βάρος της Βρετανίας και της Γαλλίας;

Γ. Ως κυρίαρχος πόλος έλξης στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, θα οδηγηθεί η Γερμανία σε νέα σύγκρουση με τη Ρωσία;

Είναι πολύ νωρίς ακόμα για να δοθούν τελεσιδίκες απαντήσεις σε αυτά ερωτήματα (ιδίως στο δεύτερο και στο τρίτο). Η μακροπρόθεσμη εξέλιξη της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής παραμένει αβέβαιη σε σημαντικό βαθμό. Παρά ταύτα, μπορούμε να επιχειρήσουμε κάποιες μεσοπρόθεσμες εκτιμήσεις. Οι τοποθετήσεις των κύριων παικτών της διεθνούς σκηνής στο θέμα της γερμανικής επανένωσης κατά το ρευστό έτος 1990 δημιούργησαν μια νέα μεσοπρόθεσμα παγωμένη κατάσταση.

α) Η στάση της Γερμανίας. Μόλις η ηγεσία της Δυτικής Γερμανίας ξεπέρασε τον αρχικό της αφνιδιασμό από την ταχύτητα των εξελίξεων στο επίπεδο της λαϊκής βάσης στη ΛΔΓ, προώθησε ενεργά και αποφασιστικά την επανένωση της Γερμανίας με βάση τις δύο πάγιες θέσεις της δυτικογερμανικής εξωτερικής πολιτικής κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Η πρώτη πάγια θέση συνοψίζεται στο δόγμα «η ελευθερία προέχει της ένωσης»,⁵¹ που σημαίνει ότι η Δυτική Γερμανία απέκλεισε την αποχώρηση από τη Δύση, δηλαδή από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, ως τίμημα για την επανένωση. Η ενσωμάτωση της Δυτικής Γερμανίας στη Δύση, που αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της εξωτερικής πολιτικής του Κόνραντ Αντενάουερ,⁵² παρέμεινε ο αμετακίνητος προσανατολισμός των πολιτικών του διαδόχων. Το 1990 η στάση αυτή χρησιμοποιήθηκε από τη δυτικογερμανική ηγεσία ως εγγύηση προς τους δυτικούς της εταίρους, ότι η επανένωση θα ήταν καθ' όλα συμβατή με τα συμφέροντα της δυτικής συμμαχίας. Όπως θα φανεί παρακάτω, η γερμανική έμφαση στον αμετακίνητο δυτικό προσανατολισμό μιας ενωμένης Γερμανίας δεν έπεισε όλους τους εταίρους της. Όμως ήταν αρκετή ώστε να τους αποτρέψει από μια σθεναρή προσπάθεια αποσόβησης της επανένωσης. Αυτό ισχύει ιδίως όσον αφορά τις ΗΠΑ, τη μόνη δυτική δύ-

51. Βλέπε το λόγο στο Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο του Δρ. Έρχαρτ Έπλερ στις 17.6.89. «Για όλα τα κόμματα σε αυτήν τη Βουλή ίσχυε ανέκαθεν ότι αποκλείεται η ένωση χωρίς ελευθερία», τόνισε ο κ. Έπλερ. Fritsch-Bourmazel, *Europe and German Unification*, σ. 63-64.

52. Arnulf Baring, «Die Wurzeln der Bonner Ostpolitik», *Europäische Rundschau*, τόμ. 4, 1990, 59κ.

ναμη που ίσως θα μπορούσε να είχε μπλοκάρει την επανένωση.

Η δεύτερη πάγια θέση της μεταπολεμικής γερμανικής πολιτικής ήταν ότι μια επανένωση της Γερμανίας αποκλειόταν εφόσον απειλούσε την ασφάλεια της Σοβιετικής Ένωσης. Το 1955 ο Γερμανός Καγκελάριος Αντενάουερ δήλωσε στη Μόσχα: «Εφόσον η Σοβιετική Ένωση θα θεωρούσε ως πιθανή συνέπεια της γερμανικής επανένωσης τη μείωση της ασφάλειάς της, είμαστε πλήρως διατεθειμένοι να συνεργαστούμε σε ένα σύστημα ασφάλειας που να αναιρεί αυτές τις ανησυχίες. Είναι σωστό να εξετάζεται το ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλειας συγχρόνως με κάθε συζήτηση για τη γερμανική επανένωση».⁵³ Αυτή η γερμανική θέση φάνηκε εντονότερα κατά την περίοδο της Ostpolitik («ανατολική πολιτική») που εισήγαγε ο Καγκελάριος Μπραντ, η οποία συνοψίζεται στο σοσιαλδημοκρατικό σλόγκαν «αλλαγή μέσω προσέγγισης» με τον ανατολικό συνασπισμό.⁵⁴

Το 1990 η γερμανική ηγεσία γνώριζε ότι από εξωτερικής πλευράς ο δρόμος προς την επανένωση περνούσε κυρίως από τη Μόσχα. Τον Φεβρουάριο του 1990 ο Καγκελάριος Κολ εξασφάλισε την κατ' αρχήν συγκατάβαση της Σοβιετικής Ένωσης στη γερμανική επανένωση, όχι όμως στα πλαίσια του ΝΑΤΟ. Χρειάστηκαν έντονες διαπραγματεύσεις, το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαρτίου του 1990 στη ΛΔΓ, η επιδείνωση της εσωτερικής κατάστασης στη Σοβιετική Ένωση και η στήριξη που παρείχαν οι ΗΠΑ στη Γερμανία, ώστε να πεισθεί η σοβιετική ηγεσία τον Ιούλιο του 1990 να αποδεχθεί το σύνολο των γερμανικών αιτημάτων. Σε αντάλλαγμα για τη συγκατάβασή του στη γερμανική επανένωση στα πλαίσια του ΝΑΤΟ, ο Γκορμπατσόφ αρκέστηκε στη μείωση των συμβατικών δυνάμεων της Γερμανίας, στην αποκήρυξη από γερμανικής πλευράς κάθε ατομικών, βιολογικών και χημικών εξοπλισμών, καθώς και στη γερμανική δέσμευση για γενναιόδωρη οικονομική βοήθεια προς την οικονομικά καταρρέουσα Σοβιετική Ένωση. Επιπλέον, η Γερμανία ανέλαβε να γίνει ο κυριότερος εταίρος της Σοβιετικής Ένωσης στην προσπάθειά της να στραφεί προς την Ευρώπη.⁵⁵

Έχοντας εξασφαλίσει τη σοβιετική συγκατάβαση, η γερμανική ηγεσία προχώρησε με αστραπιαία ταχύτητα στην υλοποίηση της επανένωσης. Η γερμανοσοβιετική συμφωνία για την επανένωση ε-

53. Fritsch-Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 126.

54. Στο ίδιο, σ. 117.

55. Timothy Garton Ash, «Germany Unbound», ό.π., σ. 11.

πιτεύχθηκε στις 16 Ιουλίου 1990. Η ΛΔΓ ενσωματώθηκε στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία στις 3 Οκτωβρίου. Οι οικονομικές συνέπειες αυτής της σπουδής αποσταθεροποίησαν την οικονομία της Γερμανίας, και επομένως ολόκληρης της Ε.Κ., κατά την περίοδο 1991-93. «Η ύφεση και τα υψηλά επιτόκια στην Ευρώπη είναι το αποτέλεσμα της γερμανικής επανένωσης».⁵⁶

Η γερμανική ηγεσία προχώρησε στην αστραπιαία επανένωση για γεωπολιτικούς λόγους, οι οποίοι βάρυναν πολύ περισσότερο από το οικονομικό κόστος στην πλάστιγγα της γερμανικής πολιτικής. Η καλή διάθεση της Σοβιετικής Ένωσης δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως δεδομένη επ' αόριστον. Η ανατροπή της μεταρρυθμιστικής ηγεσίας του Γκορμπατσόφ ήταν κάθε άλλο παρά αδιανόητη, όπως έδειξε το αποτυχημένο πραξικόπημα του Αυγούστου του 1991. Επομένως, για τη γερμανική ηγεσία προείχε η άμεση παγίωση της επανένωσης πριν μπορέσει καν να εκδηλωθεί μια τυχόν ανατροπή της ευνοϊκής συγκυρίας του *annum mirabilis* 1990.⁵⁷

β) Η στάση των ΗΠΑ. Η ηγεσία των συμπαράσταθηκε στη Γερμανία το 1990 περισσότερο από τις ηγεσίες των δύο άλλων δυτικών νικητριών δυνάμεων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Τα αίτια της αμερικανικής συμπαράστασης ήταν πολλαπλά. Αφενός, οι ΗΠΑ «υποστήριζαν τη γερμανική επανένωση για τέσσερις δεκαετίες», όπως δήλωσε ο Πρόεδρος Μπους στις 4 Δεκεμβρίου 1989.⁵⁸ «Δε θα αμφιταλαντευθούμε τώρα όσον αφορά το στόχο αυτό», πρόσθεσε ο αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Μπίκερ.⁵⁹ Με δεδομένη την πίεση για επανένωση στο επίπεδο του λαού της ΛΔΓ, η αμερικανική πολιτική θα δεχόταν ένα ισχυρότατο απομιθοποιητικό πλήγμα εφόσον ταυτιζόταν ξαφνικά με τη διχοτόμηση της Γερ-

56. D. C. Roche, «The Economy in 1992 and 1993: The Shape of things to come», Eurostrategy No. 13, 11 October 1991, *Investment Research UK & Europe*, Morgan Stanley. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί κοινό τόπο για τους οικονομολόγους που ασχολούνται με τα αίτια της διεθνούς ύφεσης του 1991-1993.

57. Αυτή την εξήγηση για τη σπουδή της γερμανικής επανένωσης έδωσε ο Gottfried-Karl Kindermann, διευθυντής του Κέντρου Διεθνούς Πολιτικής του Πανεπιστημίου του Μονάχου, σε συνομιλία με τον συγγραφέα στις 26 Αυγούστου 1993. Η Condolezza Rice, καθηγήτης του Stanford και πρώην σύμβουλος του Προέδρου Μπους επί σοβιετικών ζητημάτων, έχει φτάσει στο ίδιο συμπέρασμα που θα παρομοιαστεί σε προσεχές δημοσίευσμά της.

58. Fritsch-Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 80.

59. Στο ίδιο, σ. 66.

μανίας που επέβαλε ο Κόκκινος Στρατός. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ανακοιπέ η πίεση στη λαϊκή βάση της ΛΔΓ για επανένωση, ακόμα και αν το ήθελε η αμερικανική ηγεσία. Όπως προειδοποίησε η *International Herald Tribune* στις 2 Δεκεμβρίου 1989, «η δύναμη που κινεί τις δύο Γερμανίες πιο κοντά είναι η μαζική ισχύς του πεζοδρομίου και όχι κυβερνήσεις ή άλλοι θεσμοί που μπορούν να εμποδιστούν και να ελεγχθούν με διπλωματικά μέσα». ⁶⁰

Αφητέρου, οι ΗΠΑ είχαν μεγαλύτερες δυνατότητες ως υπερδύναμη να παραμείνουν συνεπείς στις θέσεις που διακήρυτταν για μία τεσσαρακονταετία χωρίς το φόβο να απειληθούν τα εθνικά τους συμφέροντα. Βέβαια, η επανένωση ήταν νοητή για τις ΗΠΑ μονάχα υπό προϋποθέσεις που διασφάλιζαν αυτά τα εθνικά τους συμφέροντα. Όμως οι όροι τους οποίους έθεσαν οι ΗΠΑ για την επανένωση συνέλπιταν με τις πάγιες θέσεις της γερμανικής πολιτικής. Πρώτον, «η επανένωση πρέπει να λάβει χώρα στο πλαίσιο της διαρκούς γερμανικής δέσμευσης στο ΝΑΤΟ και της αυξανόμενης ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας» (Μπους, 4 Δεκεμβρίου 1989). ⁶¹ Δεύτερον, η επανένωση έπρεπε να συμβεί στο πλαίσιο μιας νέας αρχιτεκτονικής της ευρωπαϊκής ασφάλειας, η οποία «να αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι η ασφάλεια της Αμερικής – πολιτικά, στρατιωτικά και οικονομικά – παραμένει συνδεδεμένη με την ασφάλεια της Ευρώπης» (Μπέικερ, 12 Δεκεμβρίου 1989). ⁶²

Τον Φεβρουάριο του 1990 επιβεβαιώθηκε ο αμετακίνητα δυτικός προσανατολισμός της Γερμανίας, όταν ο Κολ και ο Γκένσερ αρνήθηκαν την προσφορά του Γκορμπατσόφ για επανένωση εκτός ΝΑΤΟ. Η αμερικανική εξωτερική πολιτική ενεργοποιήθηκε άμεσα υπέρ του γερμανικού στόχου. Το αποκορύφωμα ήταν η συνάντηση Μπους-Γκορμπατσόφ στις 4 Ιουνίου 1990, κατά την οποία οι ΗΠΑ παρείχαν διαβεβαιώσεις για τον περιορισμό των δυτικών και των γερμανικών εξοπλισμών στην Ευρώπη, για τη μη-στάθμευση νατοϊκών μονάδων στο έδαφος της ΛΔΓ και για τη δυτική οικονομική βοήθεια προς τη Σοβιετική Ένωση, ως αντάλλαγμα για τη γερμανική επανένωση στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ. ⁶³ Κατ' αυτόν τον τρόπο οι

60. *International Herald Tribune*, 2.12.1989, άρθρο του επιφανούς σχολιαστή Jim Hoagland με τίτλο «Go tell it to the people in German Streets».

61. Fritsch-Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 81.

62. Στο ίδιο, σ. 66.

63. Στο ίδιο, σ. 99.

ΗΠΑ άνοιξαν το δρόμο για τη γερμανοσοβιετική συμφωνία περί επανένωσης της 16ης Ιουλίου 1990.

Πιο μακροπρόθεσμα, το κλειδί για την αμερικανική πολιτική το 1990 ήταν η αμερικανική πεποίθηση ότι η ενωμένη Γερμανία στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ και της Ε.Κ. θα μπορούσε να αποτελέσει έναν σταθερό εταίρο των ΗΠΑ στην Ευρώπη. Η αμερικανική υποστήριξη της γερμανικής επανένωσης στόχευε στην εμπέδωση της σταθερής αμερικανογερμανικής σχέσης, με βάση την οποία θα μπορούσε να εξασφαλιστεί η σταθερότητα της Ευρώπης σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη αμερικανική παρουσία από αυτήν την πλευρά του Ατλαντικού.⁶⁴ Η εναλλακτική πολιτική μιας αμερικανικής εναντίωσης στη γερμανική επανένωση θα επέφερε τον κίνδυνο της αποστασιοποίησης της Γερμανίας από τη Δύση – αρχικά ίσως σε λαϊκό επίπεδο και μόνον αργότερα σε επίπεδο ηγεσίας – με ανυπολόγιστες συνέπειες για την ευρωπαϊκή σταθερότητα όχι μόνον όσον αφορά την αντίδραση της υπόλοιπης δυτικής Ευρώπης, αλλά πολύ περισσότερο όσον αφορά την αντίδραση της Σοβιετικής Ένωσης.

γ) Η στάση της Σοβιετικής Ένωσης. Η σοβιετική ηγεσία δέχθηκε έντονες εσωτερικές επιθέσεις για την υποχώρησή της στο ζήτημα της γερμανικής επανένωσης. Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Γκορμπατσόφ και του σοβιετικού υπουργού Εξωτερικών Σεβερντάτζε διερωτήθηκαν κατά το 28ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ τον Ιούλιο του 1990 – το πιο μακροχρόνιο συνέδριο στη σοβιετική ιστορία, καθώς κράτησε δώδεκα ημέρες – αν η ηγεσία κατάφερε τίποτα εκτός από την απώλεια του ελέγχου στην Ανατολική Ευρώπη και την κατάσταση διάλυσης στη Σοβιετική Ένωση.⁶⁵

Παρά την έντονη εσωτερική κριτική, η σοβιετική ηγεσία δέχθηκε τη γερμανική επανένωση στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ σχεδόν ταυτόχρονα με το θυελλώδες 28ο Συνέδριο. Δύο λόγοι έσπρωξαν τον Γκορμπατσόφ σε αυτήν την απόφαση.

Πρώτον, η Σοβιετική Ένωση ήταν σε κατάσταση τέτοιας αδυναμίας, που δεν είχε τη δυνατότητα να εμποδίσει την επανένωση. Στις 16 Ιουλίου 1990, την ίδια ημέρα που ο Κολ απέσπασε τη σοβιετική συγκατάβαση για επανένωση στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, η Ου-

64. *Wall Street Journal*, 8.7.1992, όπου γίνεται εκτεταμένη αναφορά στις κοινές αμερικανογερμανικές πρωτοβουλίες μετά τη γερμανική επανένωση.

65. Fritsch- Boumazel, *Europe and German Unification*, σ. 31-34.

κρανία ανακήρυξε την «κυριαρχία» της.⁶⁶ Υπό την απειλή της διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης, ο Γκορμπατσόφ δεν είχε τη δυνατότητα να αναμετρηθεί με τη Δύση. Η λύση της ένοπλης καταστολής της λαϊκής βούλησης στη ΛΔΓ ήταν πλέον ανέφικτη. Αλλά τι άλλο μπορούσε να κάνει η σοβιετική ηγεσία ενάντια στην επανένωση; Η βούληση του γερμανικού λαού ήταν σαφής και είχε την υποστήριξη των ΗΠΑ. Η Σοβιετική Ένωση δεν είχε πλέον περιθώρια ελιγμών.

Δεύτερον, είναι πιθανό η σοβιετική ηγεσία να υπολόγισε ότι η ασφάλεια της Σοβιετικής Ένωσης εξασφαλιζόταν πιο αποτελεσματικά εφόσον η ενωμένη Γερμανία θα έμενε στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ. Όπως τόνισε η Θάτσερ στον Γκορμπατσόφ τον Ιούνιο του 1990, μια ενωμένη Γερμανία εκτός ΝΑΤΟ θα σήμαινε την απόσυρση των ΗΠΑ από την Ευρώπη. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν υπήρχε καμία δύναμη ικανή να διατηρήσει την ισορροπία των δυνάμεων στην Ευρώπη.⁶⁷ Η Γερμανία τότε θα ήταν σε θέση να κινηθεί εις βάρος των σοβιετικών συμφερόντων στην Ανατολική Ευρώπη και να κυριαρχήσει στην Ευρώπη χωρίς αντίβαρο.

δ) Η στάση της Βρετανίας. Η πολιτική της πρωθυπουργού Θάτσερ στο ζήτημα της γερμανικής επανένωσης ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με την πολιτική της Γαλλίας, όπως θα φανεί παρακάτω. Κατά τη Θάτσερ, «μια ενωμένη Γερμανία είναι τόσο μεγάλη και ισχυρή, ώστε παύει να είναι ισότιμος παίκτης στην Ευρώπη... Μόνον η στρατιωτική και πολιτική παρουσία των ΗΠΑ στην Ευρώπη και στενές σχέσεις μεταξύ των δύο άλλων ισχυρότερων κυρίαρχων κρατών της Ευρώπης – της Βρετανίας και της Γαλλίας – επαρκούν για να εξισορροπήσουν τη γερμανική δύναμη. Αλλά αυτό θα ήταν αδύνατο στο πλαίσιο ενός ευρωπαϊκού υπερκράτους».⁶⁸

Για να αποσοβήσει την ανατροπή της ευρωπαϊκής ισορροπίας των δυνάμεων, η Θάτσερ επιχείρησε πρώτα να εμποδίσει τη γερμανική επανένωση. Τον Σεπτέμβριο του 1989 η Θάτσερ συναντήθηκε με τον Γκορμπατσόφ και διαπίστωσε ότι ο σοβιετικός ηγέτης συμμεριζόταν τις ανησυχίες της όσον αφορά τη γερμανική επανένωση. Το ίδιο διαπίστωσε και για τον Πρόεδρο Μιττεράν σε συνάντησή τους τον Δεκέμβριο του 1989. Ο Μιττεράν όμως δεν έβλεπε κανέ-

66. Στο ίδιο, σ. 34.

67. Margaret Thatcher, *The Downing Street Years*, Λονδίνο, Harper Collins Publishers, 1993, σ. 805.

68. Στο ίδιο, σ. 791.

ναν επιτυχώς να εμποδιστεί η γερμανική επανένωση (και «σε αυτό το σημείο η κρίση του ήταν ορθή», κατά τη Θάτσερ⁶⁹). Ο Πρόεδρος Μπους ήταν λιγότερο συμπαθητικά διακείμενος προς τις βρετανικές ανησυχίες, και αντίθετα δήλωσε απεριφράστα την υποστήριξη του προς τους Γερμανούς.⁷⁰

Μην έχοντας τη δυνατότητα να εμποδίσει τη γερμανική επανένωση, η Θάτσερ επικέντρωσε τις προσπάθειές της στη δημιουργία εξισορροπητικών παραγόντων. Ένας στόχος της Θάτσερ ήταν μια βρετανογαλλική προσέγγιση παράλληλα με την επιβράδυνση της ευρωπαϊκής πορείας για αυξημένη ολοκλήρωση. Όμως, κατά τη Θάτσερ, ο Πρόεδρος Μιττεράν «δεν ήταν διατεθειμένος να αλλάξει την κατεύθυνση ολοκλήρωσης της εξωτερικής του πολιτικής. Στην ουσία, είχε την επιλογή να προχωρήσει ταχύτερα προς μια ομοσπονδιακή Ευρώπη ώστε να δεσμεύσει τον γερμανικό γίγαντα, ή να εγκαταλείψει αυτήν την πολιτική και να επιστρέψει στην πολιτική του Ντε Γκωλ – υπεράσπιση της γαλλικής κυριαρχίας και σύναψη συμμαχιών για την εξασφάλιση των γαλλικών συμφερόντων. Ο Μιττεράν έκανε τη λαθεμένη επιλογή για τη Γαλλία».⁷¹

Η άρνηση της Γαλλίας να συνεργαστεί με τη Βρετανία σε μια εξισορροπητική συμμαχία εις βάρος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και του γαλλογερμανικού της πυρήνα ώθησε τη Θάτσερ να ρίξει το βάρος της στη συνεχιζόμενη παρουσία των ΗΠΑ στην Ευρώπη. Αυτό εξασφαλίστηκε προς το παρόν από το γεγονός ότι η γερμανική επανένωση έγινε στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ. Επιπλέον, η Θάτσερ υποστήριξε τη ΔΑΣΕ ως διεθνές φόρουμ με αυξημένη σημασία στην περίοδο μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, «όχι μόνο για να αποφευχθεί η απομόνωση της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και για να εξισορροπηθεί η γερμανική επικυριαρχία στην Ευρώπη».⁷² Το κλειδί για τη βρετανική υποστήριξη της αναβάθμισης της ΔΑΣΕ ήταν ότι συμμετέχουν οι ΗΠΑ, ενώ είναι εκτός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Στα κεντρικά σημεία της, η πολιτική της Θάτσερ στο ζήτημα της γερμανικής επανένωσης απέτυχε. Η Θάτσερ τη χαρακτηρίζει ως τη «μόνη αναμφισβήτητη αποτυχία της εξωτερικής μας πολιτικής».⁷³ Ίσως το ειρωνικότερο σημείο της αποτυχίας είναι ότι οι ίδιες οι

69. Στο ίδιο, σ. 798.

70. Στο ίδιο, σ. 795-805.

71. Στο ίδιο, σ. 798.

72. Στο ίδιο, σ. 799.

73. Στο ίδιο, σ. 813.

ΗΠΑ έθεσαν ως όρο για τη γερμανική επανένωση τη συμμετοχή της Γερμανίας όχι μόνο στο ΝΑΤΟ, αλλά και στην «αυξανόμενη ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας» (δηλώσεις Μπίεκερ τον Δεκέμβριο του 1989).⁷⁴

ε) **Η στάση της Γαλλίας.** Η γαλλική ηγεσία αντιμετώπισε τη γερμανική επανένωση υπό το φόβο να επαναληφθεί το Ραπάλλο, δηλαδή η γερμανοσοβιετική προσέγγιση του 1922 που έβγαλε την ηττημένη Γερμανία από τη διεθνή απομόνωση και της επέτρεψε να προωθήσει κρυφά την επανόρθωση του γερμανικού στρατού. Ο Μισέλ Ντεμπρέ, πρωθυπουργός της Γαλλίας επί Ντε Γκωλ, προειδοποίησε τον Νοέμβριο του 1989 ότι οι γερμανικές εξελίξεις οδηγούσαν προς ένα νέο Ραπάλλο. Ο υπουργός Αμύνης της Γαλλίας Σεβενεμάν έκανε παρόμοιες διαπιστώσεις τον Μάιο του 1990.⁷⁵

Η γαλλική πολιτική αποσόβησε την αποδέσμευση της Γερμανίας από τη Δυτική Ευρώπη μέσω της επιτάχυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Τον Δεκέμβριο του 1989, ο Μιττεράν τόνισε την ανάγκη της ισχυροποίησης της Ε.Κ. ως προϋπόθεση για την επιτυχή γερμανική επανένωση. Ο Κολ ανταποκρίθηκε στη γαλλική στάση, δηλώνοντας τον Ιανουάριο του 1990 ότι «δεν υπάρχει καμία αντίφαση μεταξύ της γερμανικής ένωσης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης [...] Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας θα εκπληρώσει τις ευρωπαϊκές της υποχρεώσεις χωρίς αν και αλλά –καθώς ισχύει ιδίως για μάς τους Γερμανούς– ότι η Ευρώπη είναι το πεπρωμένο μας».⁷⁶ Ως αποτέλεσμα, ένα χρόνο μετά τη γερμανική επανένωση, οι ηγεσίες της Ε.Κ. υπέγραψαν τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Μάαστριχτ).

Το αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων του 1990 ήταν η επανένωση της Γερμανίας στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ και της αυξημένης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Όμως το γερμανικό ζήτημα δεν έχει κλείσει. Ο ένας άγνωστος παράγοντας του μέλλοντος είναι η παρουσία των ΗΠΑ στην Ευρώπη. Χωρίς αυτήν, η γερμανική επικυριαρχία στην Ευρώπη θα ενισχυθεί σημαντικά. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας εξέλιξης όσον αφορά τη Δυτική Ευρώπη και ιδίως τη Ρωσία είναι απρόβλεπτα.

74. Thatcher, *The Downing Street Years*, σ. 797· Fritsch- Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 66.

75. Fritsch- Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 129-130.

76. Στο ίδιο, σ. 173-176.

Ο δεύτερος και ο πιο ανησυχητικός άγνωστος παράγοντας είναι η Ρωσία. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η Ρωσία είναι ο σημαντικότερος δυνητικός παράγοντας αστάθειας στην Ευρώπη στο προβλεπτό μέλλον. Η υποβόσκουσα γερμανοφοβία που διαφαίνεται σε πολλά μέρη της Ευρώπης πηγάζει από το παρελθόν, όχι από το παρόν και το μέλλον. Είναι παρόμοια με τη γαλλοφοβία που διήρκεσε για 55 χρόνια μετά τη Μάχη του Βατερλώ στον περασμένο αιώνα. Η Ρωσία σήμερα θυμίζει μια άλλη ιστορική αναλογία. Έχοντας χάσει εδάφη που είχε κατακτήσει κατά τα περασμένα τριακόσια χρόνια, και περνώντας από μια σοβαρότατη κρίση οικονομικής και κοινωνικής αστάθειας, η σημερινή Ρωσία έχει πολλά κοινά με τη θνησιγενή Δημοκρατία της Βαϊμάρης στη Γερμανία μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αναλογία αυτή απέκτησε αυξημένη επικαιρότητα με το αποτέλεσμα των ρωσικών εκλογών της 13ης Δεκεμβρίου 1993. Τόσο το γερμανικό ζήτημα, όσο και ο σημερινός προβληματισμός για μια νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική ασφάλειας, πρέπει να αντιμετωπιστούν με γνώμονα το ενδεχόμενο «ρωσικό πρόβλημα».

3. Η ΝΕΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η κατάρρευση του σοβιετικού συνασπισμού εξάλειψαν προς το παρόν τον κίνδυνο για έναν τρίτο παγκόσμιο πόλεμο με κέντρο την Ευρώπη. Το νέο διεθνές περιβάλλον παρέχει περισσότερη ασφάλεια για τους λαούς της Δύσης από ό,τι οποιαδήποτε άλλη διεθνής συγκυρία εδώ και τουλάχιστον τρεις γενεές.

Παράλληλα όμως, η κατάρρευση του Συμφώνου της Βαρσοβίας δημιούργησε συνθήκες ρευστότητας και αστάθειας στην Ανατολική Ευρώπη. Οι ηγεσίες της Δύσης αναγνώρισαν από νωρίς τους νέους κινδύνους που απειλούν την ευρωπαϊκή ασφάλεια, οι οποίοι διαφέρουν ριζικά από την προηγούμενη σοβιετική απειλή. Ήδη στις 31 Δεκεμβρίου 1989, στην πρωτοχρονιάτικη ομιλία του, ο Πρόεδρος Μιττεράν αναρωτήθηκε: «Είναι τα υπάρχοντα σύνορα απαράβιαστα ή όχι; Πόσο μακριά πρέπει να προχωρήσει η αναγέννηση των εθνοτήτων; Είτε οι τάσεις για διάλυση και κατακερματισμό θα αυξηθούν και θα βρεθούμε πίσω στην Ευρώπη του 1919 –και γνωρίζουμε τι ακολούθησε τότε– ή η Ευρώπη θα εξελιχθεί

μαζί». ⁷⁷ Παρομοίως, ο αρχηγός της CIA Ρόμπερτ Γκέιτς προειδοποίησε το Κογκρέσο τον Δεκέμβριο του 1991 ότι η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης ενδέχεται να οδηγήσει σε χάος και αιματοχυσία. ⁷⁸

Αν και δεν απειλείται πλέον –τουλάχιστον προς το παρόν– με εισβολή ή πυρηνική καταστροφή, η Δυτική Ευρώπη μετά τον Ψυχρό Πόλεμο κινδυνεύει να γίνει μια όαση ασφάλειας και ευημερίας εν μέσω μιας ερήμου αστάθειας και περιφερειακών συρράξεων. Μια τέτοια εξέλιξη εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για τη Δύση. Πρώτον, οι περιφερειακές συρράξεις έχουν άμεσες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις στη Δύση, είτε μέσω της διακοπής οικονομικών συναλλαγών είτε μέσω κυμάτων προσφύγων. Δεύτερον, μια διαίρεση της Ευρώπης στη σταθερή και εύπορη Δύση και την ασταθή και οικονομικά καταστραμμένη περιφέρεια ενδέχεται στο μέλλον να οδηγήσει σε μια νέα άνοδο εχθρικών προς τη Δύση κυβερνήσεων στις χώρες του πρώην σοβιετικού συνασπισμού. ⁷⁹ Ήδη, μια ενδεχόμενη μελλοντική επιστροφή της Ρωσίας προς ηγεμονικές βλέψεις στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ανησυχεί έντονα τις ηγεσίες τους.

Από θεσμικής πλευράς, η προσπάθεια ανεύρεσης μιας νέας αρχιτεκτονικής της ευρωπαϊκής ασφάλειας εστιάστηκε σε τέσσερις θεσμούς:

Α. ΝΑΤΟ. Η Ατλαντική Συμμαχία παραμένει το θεμελιώδες πλαίσιο της ασφάλειας της Δυτικής Ευρώπης. Αυτό αναγνωρίστηκε από τους ευρωπαίους ηγέτες στο Συμβούλιο του Μάαστριχτ και υπογραμμίστηκε από τα μέλη της ΔΕΕ (Δυτικο-Ευρωπαϊκή Ένωση). ⁸⁰ Προφανώς, η ελπίδα που εκφράστηκε στη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Μάαστριχτ) να καταστεί η ΔΕΕ μελλοντικά το αμυ-

77. Fritsch- Bournazel, *Europe and German Unification*, σ. 54.

78. Abraham Brumberg, «The Road to Minsk», *New York Review*, 30.1.1992, σ. 21.

79. Jamie P. Shea, «Security: The Future», σ. 364-365· Jackie Gower, «EC Relations with Central and Eastern Europe», σ. 286-290. Και τα δύο είναι στο Juliet Lodge, *The European Community and the Challenge of the Future*, 2η έκδ., Λονδίνο, Pinter Publishers Inc., 1993.

80. Juliet Lodge, «From civilian power to speaking with a common voice: the transition to a CFSF», Juliet Lodge, *The European Community and the Challenge of the Future*, 2η έκδ., Λονδίνο, Pinter Publishers Inc., 1993, σ. 235.

ντικό σκέλος της Ε.Ε.⁸¹ δεν αποτελεί υποκατάστατο της υπαρκτής ασφάλειας που παρέχει το ΝΑΤΟ και η αμερικανική παρουσία στην Ευρώπη.

Η σημασία του ΝΑΤΟ για την ευρωπαϊκή ασφάλεια υπογραμμίστηκε με την απόφαση της Ατλαντικής Συμμαχίας στις 9 Φεβρουαρίου 1994 να επέμβει στρατιωτικά στη Βοσνία, εφόσον δεν αρθεί η στενή σερβική πολιορκία του Σεράγεβου, καθώς και με τις κατοπι-νές αντίστοιχες τοποθετήσεις τον Απρίλιο του 1994 για το Γκορράζντε. Από θεσμικής πλευράς, το πιο σημαντικό αποτέλεσμα των αποφάσεων αυτών ήταν η ουσιαστική επάνοδος της Γαλλίας στο ΝΑΤΟ, μετά μια τριακονταετία γκωλικής αποστασιοποίησης. «Ήταν ένας σχετικά εύκολος τρόπος να πεισθεί το Παρίσι ότι ο γαλλοαμερικανικός άξονας μέσα στο ΝΑΤΟ ήταν πιο αποτελεσματικός τρόπος χειρισμού προβλημάτων ασφαλείας από οποιαδήποτε εναλλακτική λύση», δήλωσε άγγλος αξιωματούχος.⁸² Η Ε.Ε. και η ΔΕΕ μπήκαν σε δεύτερη μοίρα όσον αφορά τα προβλήματα ασφαλείας της Ευρώπης.

Για τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης που απελευθερώθηκαν από τη σοβιετική κυριαρχία αλλά συγχρόνως έχασαν την αμυντική κάλυψη του Συμφώνου της Βαρσοβίας, η ένταξη στο ΝΑΤΟ είναι πρωταρχικός στόχος όσον αφορά τη μελλοντική τους ασφάλεια. Το ΝΑΤΟ ανταποκρίθηκε μόνο εν μέρει.

Τον Νοέμβριο του 1991 οι ηγεσίες του ΝΑΤΟ αποφάσισαν στη Ρώμη να ιδρύσουν το Βορειο-Ατλαντικό Συμβούλιο Συνεργασίας (ΝΑСС), το οποίο συμπεριέλαβε τις χώρες του ΝΑΤΟ, της Ανατολικής Ευρώπης και δώδεκα πρώην σοβιετικές δημοκρατίες.⁸³ Το ΝΑСС παρέχει στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες πολιτικές διαβουλεύσεις και στρατιωτική συνεργασία με τη Δύση. Δεν επαρκεί όμως για να εγγυηθεί την ασφάλειά τους.

Η συνάντηση κορυφής του ΝΑΤΟ στη Ρώμη αποφάσισε επίσης να αλλάξει τον προσανατολισμό της στρατιωτικής ισχύος του. Από καθαρά αμυντική συμμαχία το ΝΑΤΟ αποφάσισε να αναλάβει έναν ευρύτερο στρατιωτικό ρόλο για την προώθηση της ευρωπαϊκής ασφάλειας. Ως επακόλουθο, τον Ιούνιο του 1992 οι ηγεσίες

81. Trevor C. Salmon, «The Union, CSFP and the European security debate», Juliet Lodge, *The European Community...*, ό.π., σ. 264-267.

82. *Wall Street Journal*, 15.2.1994.

83. Trevor C. Salmon, «The Union, the CSFP and the European security debate», ό.π., σ. 260.

του NATO αποφάσισαν ότι η συμμαχία θα μπορούσε να αναλάβει στρατιωτικές αποστολές για τη διατήρηση της ειρήνης –όχι όμως για την επιβολή της ειρήνης– για λογαριασμό της ΔΑΣΕ.⁸⁴ Αλλά και αυτή η απόφαση δεν επαρκεί για να καλύψει τις ανάγκες ασφάλειας των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών, καθώς η ΔΑΣΕ έχει αποδειχθεί περιορισμένης αξίας, όπως θα φανεί παρακάτω.

Για τους ανατολικοευρωπαίους προέχει η ίδια η ένταξή τους στο NATO, ώστε να καλυφθούν από τη νατοϊκή εγγύηση ασφάλειας. Η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Τσεχία και η Σλοβακία αποφάσισαν σε σύσκεψη στο Βίζεγκραντ να προωθήσουν από κοινού την ένταξή τους στο NATO, θεωρώντας ότι πληρούν τις προϋποθέσεις περισσότερο από τις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Το αίτημα των χωρών του Βίζεγκραντ αντιμετωπίστηκε διαφορετικά από τη Γερμανία και από τις ΗΠΑ.

Η Γερμανία υποστηρίζει την ταχύτερη δυνατή ενσωμάτωση των χωρών του Βίζεγκραντ στο NATO, καθώς επιδιώκει την ανάπτυξη μιας ζώνης ασφάλειας για την προστασία της εν όψει μιας ενδεχόμενης μεταστροφής της Ρωσίας προς τον εθνικισμό και τον επεκτατισμό. «Οι χώρες του Βίζεγκραντ πρέπει να λάβουν μια λογική προοπτική ενσωμάτωσης ως πλήρη μέλη στους ευρω-ατλαντικούς θεσμούς και διαδικασίες», έγραψε ο Γερμανός Υπουργός Αμύνης κ. Φόλκερ Ρούε στην *Wall Street Journal* στις 9 Σεπτεμβρίου 1993, και πρόσθεσε: «Αυτές οι χώρες που ικανοποιούν τα κριτήρια ασφάλειας, αλλά δεν έχουν ακόμα αναπτυχθεί επαρκώς για οικονομική ενσωμάτωση, δε θα πρέπει να αποκλειστούν από την εισδοχή στο NATO».⁸⁵ Προφανώς η Γερμανία θα ήθελε, εν όψει της εμπειρίας της από τη γερμανική επανένωση, να αποφύγει το οικονομικό κόστος της σύντομης ένταξης των χωρών του Βίζεγκραντ στην Ε.Ε., και προέταξε την ένταξή τους στο NATO.

Οι ΗΠΑ πήραν την αντίθετη στάση, καθώς η ενσωμάτωση των χωρών του Βίζεγκραντ στο NATO θα αποτελούσε εν δυνάμει απειλή για τη Ρωσία. Για τις ΗΠΑ, που έχουν πλατύτερους στρατηγικούς ορίζοντες και λιγότερο άμεσα εμπλεκόμενα συμφέροντα από ό,τι η Γερμανία, προέχει η ενίσχυση της ρωσικής σταθερότητας και ομαλότητας.⁸⁶ Ο Πρόεδρος Γιέλτσιν, υπό εσωτερική πίεση μετά

84. Trevor C. Salmon, «The Union, the CSFP and the European security debate», ό.π., σ. 261-262.

85. *Wall Street Journal*, 9.9.1993.

86. *Wall Street Journal*, 3.12.93.

την εκλογική επιτυχία των εθνικιστών στις ρωσικές εκλογές του Δεκεμβρίου του 1993, προειδοποίησε τη Δύση ότι μια επέκταση του ΝΑΤΟ θα προκαλούσε «πολιτική και στρατιωτική αποσταθεροποίηση».⁸⁷

Η αμερικανική στάση υπερίσχυσε στο συμβούλιο των υπουργών Εξωτερικών του ΝΑΤΟ στις 2 Δεκεμβρίου 1993, και επικυρώθηκε στη διάσκεψη κορυφής του ΝΑΤΟ στις 11 Ιανουαρίου 1994. Αντί πλήρους ένταξης στο ΝΑΤΟ, οι χώρες του Βίζεγκραντ και οι λοιπές χώρες του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας (συμπεριλαμβανόμενων των πρώην σοβιετικών δημοκρατιών) πήραν τους «Συνεταιρισμούς για την Ειρήνη». Αυτή η αμερικανική ιδέα είναι αρκετά ελαστική, ώστε να επιτρέψει σε κάποιες ανατολικές χώρες να προωθήσουν μια ταχεία σύσφιγξη των στρατιωτικών τους σχέσεων με το ΝΑΤΟ.⁸⁸

Η απόρριψη ενός σαφούς χρονοδιαγράμματος για ένταξη στο ΝΑΤΟ απογοήτευσε τις χώρες του Βίζεγκραντ. Ο Πολωνός Πρόεδρος Λεχ Βαλένζα δήλωσε: «Δε θα αισθανθώ ικανοποιημένος, αν πουν ύστερα από πενήντα χρόνια ότι είχα δίκαιο. Φωνάζαμε το 1939, αλλά μας πίστεψαν μόνον όταν ο πόλεμος έφτασε στο Παρίσι και το Λονδίνο. Η κατάσταση είναι πολύ παρόμοια σήμερα».⁸⁹ Αντικρούοντας, ο γενικός γραμματέας του ΝΑΤΟ Βόερνερ διαμαρτυρήθηκε ότι πολλοί στο θέμα αυτό «βλέπουν μόνο δύο άκρα: εγγύηση ασφάλειας ή κενό ασφάλειας. Αυτό δεν είναι ρεαλιστικό. Υπάρχουν πολλές αποχρώσεις μεταξύ αυτών των άκρων».⁹⁰ Η αλήθεια όμως παραμένει, ότι η πολιτική του ΝΑΤΟ — έστω και δικαιολογημένη υπό τις περιστάσεις απειλούμενης ρωσικής αστάθειας — είναι μια πολύ πενιχρή συμβολή στην ασφάλεια των πρώην υπόδουλων λαών της Σοβιετικής Ένωσης. Για αυτούς το ΝΑΤΟ παραμένει ο μακρινός στόχος, αλλά όχι η άμεση λύση για τα προβλήματα της ασφάλειάς τους.

Β. Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Ε.Ε. είναι σήμερα ως σύνολο η μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο. Μετά την ανανέωσή της με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1987) και τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1993), η Ε.Ε. έχει προχωρήσει αποφασιστικά προς την κατεύθυνση

87. *Wall Street Journal*, 7.1.94.

88. *Wall Street Journal*, 7.1.94.

89. *Wall Street Journal*, 11.1.94.

90. *Wall Street Journal*, 3.12.93.

της ολοκλήρωσης. Ολοένα και περισσότερες αρμοδιότητες σε εσωτερικά ζητήματα έχουν περάσει από τα κράτη-μέλη στο ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως διαφαίνεται από την αυξανόμενη δύναμη του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου (του πλέον «ομοσπονδιακού» θεσμού της Ε.Ε.).⁹¹

Όμως, ο τομέας της εξωτερικής πολιτικής αποτελεί το πλέον αδύναμο σημείο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Καθώς τα δώδεκα μέλη της Ε.Ε. έχουν διαφορετικά εθνικά συμφέροντα, αρνούνται να παραχωρήσουν αρμοδιότητες σε αυτόν τον δυνητικά κρίσιμο για την επιβίωσή τους ως ανεξάρτητων οντοτήτων τομέα σε υπερεθνικούς θεσμούς.⁹²

Η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης προχώρησε προς την κατεύθυνση μιας κοινής εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής, αλλά με τρόπο που να μη θίγει τα κυριαρχικά δικαιώματα των κρατών-μελών. Έτσι, η Συνθήκη προβλέπει μεν την εκπόνηση μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής, αλλά με βάση την ομοφωνία. Αυτό επιτρέπει σε κάθε μέλος να διαφοροποιηθεί και να ασκήσει βέτο εφόσον τα εθνικά του συμφέροντα διαφέρουν από αυτά των υπολοίπων. Επιπλέον, τα άρθρα της Συνθήκης που αφορούν την εξωτερική πολιτική έχουν το ξεχωριστό status μιας διακυβερνητικής συμφωνίας, δηλαδή δεν αποτελούν τμήμα της νομικής δομής της Ε.Ε. Με άλλα λόγια, η συμμερφωση των κρατών-μελών επαφίεται στις εθελοντικές τους αποφάσεις και δεν μπορεί να επιβληθεί από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο (το οποίο είναι αναρμόδιο).⁹³

Πέρα από τον ισχυρό περιορισμό της ομοφωνίας και του εθελοντισμού των κρατών-μελών στην εκπόνηση μιας ενιαίας εξωτερικής πολιτικής, η Ε.Ε. δεν έχει τα μέσα να λειτουργήσει ως αποτελεσματικός μηχανισμός ασφάλειας για ολόκληρη της Ευρώπη (μέχρι τα Ουράλια). Τα όπλα της Ε.Ε. είναι η σύναψη οικονομικών συμφωνιών και η προοπτική ένταξης νέων μελών. Πέραν αυτών, οι δυνατότητές της είναι πολύ περιορισμένες όσον αφορά τη διαχεί-

91. Κωνσταντίνος Στεφάνου, «The Federalisation of Western Europe», Occasional Paper, *Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων*, Κέντρο Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πάρισι, Ιούνιος 1991.

92. Π. Ήφαιστος, «Theory of International Relations and European Integration before and after Maastricht», *Cyprus Yearbook 1992*, Λευκωσία, Cyprus Research Centre (ΚΥΚΕΜ), 1993, σ. 99.

93. Trevor C. Salmon, «The Union, CSFP and the European security debate», *ό.π.*, σ. 264-265.

ριση μιας κρίσης όπως η Γιουγκοσλαβική. Όπως τόνισε ο κ. Ντελόρ το 1991, η Ε.Ε. μπορούσε να επηρεάσει τα γεγονότα με τρία μόνο μέσα: την κοινή γνώμη, τις διπλωματικές αναγνωρίσεις και τις οικονομικές κυρώσεις.⁹⁴ Τέτοια μέσα αποδεικνύονται πενιχρά σε καταστάσεις κλιμάκωσης του εθνικισμού και εκρήξεων περιφερειακής βίας. Το κρίσιμο έλλειμμα της Ε.Ε. βρίσκεται στον στρατιωτικό τομέα, που αφορά τη ΔΕΕ.

Γ. Δυτικο-Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρέπεμψε τις αποφάσεις της Ε.Ε. που έχουν αμυντική διάσταση στη ΔΕΕ, συμπεριλαμβάνοντάς την για πρώτη φορά επισήμως στο θεσμικό πλέγμα της Ε.Ε. (αν και με τον περιορισμό, όπως τονίσαμε παραπάνω, ότι η εξωτερική και αμυντική πολιτική της Ε.Ε. εν γένει δεν αποτελεί νομικό τμήμα της Ε.Ε.). Η αναβάθμιση της ΔΕΕ όμως δεν αποτελεί επ' ουδενί λόγω μια προσπάθεια υποκατάστασης του ΝΑΤΟ, όπως ρητά δηλώνει η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οποιαδήποτε προσπάθεια δημιουργίας μιας ανεξάρτητης ευρωπαϊκής αμυντικής παρουσίας χωρίς τις ΗΠΑ προσκρούει σε ένα βραχυπρόθεσμο και ένα μακροπρόθεσμο εμπόδιο. Βραχυπρόθεσμο, η ΔΕΕ στερείται ενός ενιαίου διοικητικού οργανισμού. Επομένως δεν αποτελεί έναν έτοιμο ενιαίο στρατιωτικό μηχανισμό, αλλά μια συμμαχία δέκα ξεχωριστών στρατευμάτων. Οποιαδήποτε στρατιωτική επιχείρηση της ΔΕΕ θα πρέπει εξ αρχής να αντιμετωπίσει το πρόβλημα διοίκησης και ελέγχου των στρατευμάτων, γεγονός που την έχει καταστήσει έναν εξαιρετικά δύσκαμπτο οργανισμό. Η ενεργοποίηση της ΔΕΕ σε περίπτωση κρίσης θα πάσχει από τις καθυστερήσεις που θα επιφέρουν οι διαπραγματεύσεις για τον καθορισμό μιας κοινής διοίκησης (π.χ. σε ποιο κράτος-μέλος θα ανατεθεί η διοίκηση, ποιος θα είναι ο καταμερισμός εργασιών μεταξύ των μονάδων των κρατών-μελών, πώς θα συγχρονιστούν οι επικοινωνίες μεταξύ των μονάδων). Ελλείψει ενός μόνιμου στρατιωτικού επιτελείου, η ΔΕΕ δεν είναι σε θέση να προετοιμαστεί εκ των προτέρων όσον αφορά τέτοια κρίσιμα πρακτικά προβλήματα.

Το μακροπρόθεσμο εμπόδιο είναι η συγκριτική στρατιωτική αδυναμία της Ε.Ε. σε σχέση με τις ΗΠΑ. Κατά την RAND Corp., οι

94. Στο ίδιο, σ. 257.

χώρες της Ε.Ε. θα πρέπει να δεσμεύσουν 7% των ΑΕΠ τους σε αμυντικές δαπάνες για μία δεκαετία ώστε να δημιουργήσουν συλλογικές αμυντικές δυνατότητες εφάμιλλες των αμερικανικών. Προς το παρόν, οι αμυντικές δαπάνες των περισσότερων μελών κυμαίνονται στο 1,5 με 2% των ΑΕΠ τους.⁹⁵ Επομένως η εξάρτηση της Ευρώπης από τις ΗΠΑ θα παραμείνει έντονη για πολλά χρόνια, τουλάχιστον όσον αφορά μια ενδεχόμενη αναβίωση σημαντικών απειλών (π.χ. άνοδος εθνικιστικής κυβέρνησης στη Μόσχα).

Μεσοπρόθεσμα, η ΔΕΕ θα μπορούσε να παίξει αυξημένο ρόλο για την ευρωπαϊκή ασφάλεια, εφόσον τα μέλη της προωθήσουν την ανάπτυξη μιας κοινής στρατηγικής κουλτούρας. Η δημιουργία του μεικτού σώματος στρατού από τη Γαλλία, τη Γερμανία και το Βέλγιο αποτελούν ένα μικρό πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή, το οποίο όμως εξαρχής γελοιοποιήθηκε από την απαίτηση των Βέλγων να λειτουργεί με βάση τρεις γλώσσες (δηλαδή να προστεθεί η φλαμανδική στη γαλλική και τη γερμανική). Εφόσον και το μικρότερο βήμα προς τη στρατιωτική ολοκλήρωση εμπίπτει σε τέτοιου είδους εσω-πολιτικές παγίδες, η δημιουργία κοινών ένοπλων δυνάμεων θα πρέπει να θεωρηθεί ανέφικτη στο προβλεπτό μέλλον. Το συμπέρασμα είναι ότι το ΝΑΤΟ θα συνεχίσει να αποτελεί τον μοναδικό ικανό στρατιωτικό οργανισμό που να είναι σε θέση να επηρεάζει σημαντικά την ευρωπαϊκή ασφάλεια.

Δ. ΔΑΣΕ. Η ΔΑΣΕ έχει το προτέρημα, σε σχέση με τους τρεις άλλους ευρωπαϊκούς θεσμούς που εξετάσαμε, ότι συμπεριλαμβάνει σχεδόν όλα τα κράτη της Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής. Επομένως αποτελεί το πιο ευρύ φόρουμ για τα ευρωπαϊκά προβλήματα ασφαλείας.

Το προτέρημα αυτό είναι ταυτόχρονα και η achilles πέτρα της ΔΑΣΕ. Έχοντας δημιουργηθεί κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, η ΔΑΣΕ από συστάσεως είχε περιορισμένη ισχύ: κανένα από τα δύο μπλοκ δεν ήταν διατεθειμένο να διακυβεύσει τα στρατηγικά του συμφέροντα στις διαδικασίες ενός οργανισμού που συμπεριλάμβανε και το άλλο μπλοκ (αν και, κατά τον Ηρακλείδη, η ΔΑΣΕ συνέβαλε σιωπηρά αλλά σημαντικά στην απονομιμοποίηση των κομμουνιστικών καθεστώτων⁹⁶). Επί Ψυχρού Πολέμου όλες οι

95. Jamie P. Shea, «Security: the future», ό.π., σ. 369.

96. Αλέξης Ηρακλείδης, *Security and Co-operation in Europe: The Human Dimension, 1972-1992*, Frank Cass, 1993, σ. 172-173.

αποφάσεις τις ΔΑΣΕ για ζητήματα ασφαλείας έπρεπε να παρθούν ομόφωνα, γεγονός που μείωσε τη σημασία της ως ουσιαστικού παράγοντα τουλάχιστον σε θέματα ασφαλείας.

Μετά τον Ψυχρό Πόλεμο η ΔΑΣΕ έκανε μια μικρή υποχώρηση από τον εξαιρετικά περιοριστικό όρο της ομοφωνίας, ο οποίος σε εξαιρετικές περιπτώσεις «ξεκάθαρων, χονδροειδών και μη-διορθωμένων καταπατήσεων των σχετικών δεσμεύσεων της ΔΑΣΕ» μπορεί να αντικατασταθεί πλέον από τον όρο της ομοφωνίας μείον ένα.⁹⁷ Αυτή η μικρή παραχώρηση των κρατών εις βάρος των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων έχει πολύ περιορισμένη ισχύ. Προϋποθέτει ομοφωνία στη ΔΑΣΕ εις βάρος ενός μέλους, που είναι σπάνιο φαινόμενο. Για παράδειγμα, αν η ΔΑΣΕ ίσχυε το 1939, ο Χίτλερ θα είχε μπλοκάρει μια αρνητική γι' αυτόν απόφαση με την ψήφο του Μουσσολίνι. Επομένως, για τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης η ΔΑΣΕ δεν αποτελεί καμία εγγύηση ασφάλειας.

Πέραν του προβλήματος της ομοφωνίας μείον ένα για έναν οργανισμό που συμπεριλαμβάνει τόσο ετερογενείς δυνάμεις και εθνικά συμφέροντα, η ΔΑΣΕ στερείται μέσω πίεσης. Δε διαθέτει στρατιωτικές δυνάμεις, πλην αυτών που θα θελήσει το ΝΑΤΟ να θέσει στη διάθεσή της. Δε διαθέτει οικονομική ισχύ. Ως μέσο επιρροής της διεθνούς κοινής γνώμης, υπολείπεται κατά πολύ άλλων οργανισμών όπως η Ε.Ε. Ακόμα και ως φόρουμ συζητήσεων μεταξύ των χωρών του ΝΑΤΟ και του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας, κινδυνεύει να υποκατασταθεί από το Βορειο-Ατλαντικό Συμβούλιο Συνεργασίας, το οποίο συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών λόγω του κύρους του ΝΑΤΟ.⁹⁸

Συμπερασματικά, η Ευρώπη μετά τον Ψυχρό Πόλεμο δεν έχει αναπτύξει μηχανισμούς ασφάλειας που να καλύπτουν τα κράτη του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας. Η ανατολική περιφέρεια της Ευρώπης παραμένει εν δυνάμει πηγή αστάθειας και ενδεχομένως σημαντικών περιφερειακών πολεμικών συρράξεων. Προς το παρόν η ασφάλεια αυτής της περιοχής βασίζεται σε *ad hoc* αποφάσεις και όχι σε ισχυρές θεσμικές εγγυήσεις.

97. Αλέξης Ηρακλείδης, *Helsinki-II and its Aftermath: The Making of the CSCE into an International Organization*, Λονδίνο, Pinter Publishers, 1993, σ. 31, 83· Trevor C. Salmon, «The Union, the CFSP and the European security debate», *ό.π.*, σ. 260.

98. Trevor C. Salmon, *ό.π.*, σ. 260.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ακριβής ημερομηνία λήξεως της μεταπολεμικής εποχής παραμένει ανοικτό ζήτημα. Ο νωρίτερος προσδιορισμός της είναι η σαρωτική νίκη της Αλληλεγγύης στις πολωνικές εκλογές στις 5 Ιουνίου 1989. Συμβολικά ο καταλληλότερος προσδιορισμός ίσως είναι η νύχτα μεταξύ 9 και 10 Νοεμβρίου 1989 όταν κατέρρευσε το Τείχος του Βερολίνου, το οποίο είχε απεικονίσει με μπετόν το διχασμό μιας πόλης, μιας χώρας και μιας ηπείρου. Από τη σκοπιά της ισορροπίας των δυνάμεων, η εποχή του Ψυχρού Πολέμου άλλαξε ουσιαστικά με την επανένωση της Γερμανίας στις 3 Οκτωβρίου 1990, και έληξε οριστικά με τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης στις 31 Δεκεμβρίου 1991.

Οι 31 μήνες μεταξύ 5 Ιουνίου 1989 και 31 Δεκεμβρίου 1991 άλλαξαν το πολιτικό πρόσωπο της υφηλίου. Η εσωτερική κατάρρευση της μιας υπερδύναμης και του ενός ιδεολογικού συστήματος ανέντρεψαν το μεταπολεμικό διπολικό διεθνές σύστημα και δημιούργησαν μια ιστορικά ασυνήθιστη κατάσταση: την ολοσχερή επικράτηση χωρίς πόλεμο της μιας πλευράς σε μια παγκόσμια διαμάχη. Οι χώρες του ανατολικού συνασπισμού όχι μόνον έπαψαν να απειλούν τη Δύση, αλλά επιδιώκουν να ενσωματωθούν το ταχύτερο δυνατό στους δυτικούς αμυντικούς και οικονομικούς θεσμούς και να οικειοποιηθούν το δυτικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα.

Όμως, η ευρωπαϊκή κατάσταση μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου χαρακτηρίζεται από ρευστότητα και δυνητική αστάθεια όσον αφορά την Ανατολική Ευρώπη. Οι ευρωπαϊκοί θεσμοί ασφαλείας δεν έχουν ακόμα καλύψει τις περιοχές του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας με στέρεες εγγυήσεις έναντι ενδεχόμενων αποσταθεροποιητικών διεθνών εξελίξεων. Η διαμόρφωση και παγίωση νέων πανευρωπαϊκών θεσμών ασφαλείας θα πρέπει να αποτελέσει ύψιστη προτεραιότητα των ευρωπαϊκών ηγεσιών για την πρόληψη νέων επικίνδυνων ανταγωνισμών στην Ευρώπη, σαν αυτούς που διέψευσαν τις ελπίδες για ειρήνη και σταθερότητα μετά το 1815, το 1919 και το 1945.

**Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΜΥΝΤΙΚΩΝ
ΔΑΠΑΝΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΑΤΛΑΝΤΙΚΗΣ
ΣΥΜΜΑΧΙΑΣ ΣΤΟΝ ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΚΑΙ
ΜΕΤΑ-ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ*****

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορική πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989 και οι μεταγενέστερες εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση, ένα χρόνο αργότερα, προκάλεσαν πολλές συζητήσεις σχετικά με την πιθανότητα μείωσης των αμυντικών δαπανών των Ηνωμένων Πολιτειών, της Σοβιετικής Ένωσης και των εκατέρωθεν συμμάχων. Μετά από μια αργή αλλά σταθερή πτώση των δαπανών για άμυνα σε παγκόσμιο επίπεδο που ξεκίνησε το 1989, ο ρυθμός μείωσης επιταχύνθηκε το 1992. Από το 1989 έως το 1992, η πτώση δεν υπερέβη ποτέ το 5% ετησίως σε πραγματικούς όρους, ενώ προσέγγισε το επίπεδο του 15% το 1992 (βλέπε SIPRI, 1993).

Οι κύριοι παράγοντες στους οποίους φαίνεται να οφείλονται οι παραπάνω εξελίξεις είναι οι εξής: (i) ένα πολύ μικρό μέρος των εξελίξεων αυτών μπορεί να αποδοθεί στη δυναμική των αμυντικών δαπανών των χωρών-μελών της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας. Πράγματι, οι αμυντικές δαπάνες του NATO ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν κατά μέσο όρο 3,7% τη δεκαετία 1980-90 και μειώθηκαν σε 3,3% την τετραετία 1989-92. (ii) Η δραματική πτώση των αμυντι-

* Διδάκτορας Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης.

** Λέκτορας Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Τμήμα Διεθνών Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών.

*** Ευχαριστούμε τον Christer Berggren του Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) για την ευγενική παραχώρηση των χρονολογικών σειρών των αμυντικών δαπανών. Επωφεληθήκαμε σημαντικά από τα σχόλια και τις παρατηρήσεις δύο ανώνυμων κριτών καθώς και του συναδέλφου Βαγγέλη Βασιλάτου.

κών δαπανών μέσα σε λίγα χρόνια στις χώρες της Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών ήταν το φυσικό αποτέλεσμα της «θεραπείας-shock» που χαρακτήρισε τα σταθεροποιητικά προγράμματα που εφαρμόστηκαν από τις δημοσιονομικές αρχές των κρατών αυτών.

Η υπό διαμόρφωση πολυπολική επιδιδαιτησία των περιφερειακών συγκρούσεων αλλάζει άρδην τις διεθνείς παραμέτρους του παγκόσμιου συστήματος ασφάλειας. Η νέα μετα-ψυχροπολεμική εποχή της οιονει συνεργασίας μεταξύ των υπερδυνάμεων μεταβάλλει εμφανώς την οικονομική και στρατηγική σκοπιμότητα των αμυντικών οπλοστασίων. Ποιος είναι όμως ο νέος ρόλος του NATO στο παγκόσμιο σύστημα ασφάλειας; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, θα πρέπει να εξετάσουμε το διεθνές στρατηγικό τοπίο την εποχή που εγκαθιδρυόταν ο διπολικός κόσμος στα τέλη της δεκαετίας του '40, σε σχέση με το νέο στρατηγικό τοπίο που τα media συνήθως ονομάζουν «νέα τάξη πραγμάτων».

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τη μετεξέλιξη του NATO κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου μέσω της μελέτης της δυναμικής συμπεριφοράς των αμυντικών δαπανών των χωρών-μελών. Η εργασία διακρίνεται στα παρακάτω τμήματα. Στο πρώτο τμήμα ασχολούμαστε με τα «οικονομικά της Συμμαχίας» και αναλύουμε τη διαχρονική εξέλιξη της κατανομής του βάρους χρηματοδότησης της κοινής ασφάλειας μεταξύ των χωρών-μελών στο πλαίσιο ενός υποδείγματος αντικρουόμενων στόχων στο σχεδιασμό πολιτικής. Στο δεύτερο τμήμα αναζητούμε τις διαρθρωτικές μεταβολές που οδήγησαν στη σύγκλιση στον αμυντικό σχεδιασμό. Στο τρίτο τμήμα διερευνούμε τη συσχέτιση μεταξύ της εμπορικής αλληλεξάρτησης μιας χώρας και των πολιτικών αλληλεπιδράσεων. Τέλος, στον Επίλογο εξετάζουμε την εξελικτική πορεία από το διπολικό σύστημα στο νέο στρατηγικό τοπίο.

2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΑΤΛΑΝΤΙΚΗΣ ΣΥΜΜΑΧΙΑΣ

α. Αντικρουόμενοι στόχοι στον στρατηγικό σχεδιασμό - Κατανομή του βάρους

Η ανάπτυξη μιας θεωρητικής κατασκευής που να ερμηνεύει τη συμπεριφορά ενός διεθνούς οργανισμού δεν μπορεί παρά να στηριχθεί στο βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεωρίας των δημοσίων αγαθών (βλέπε Olson, 1965). Στην περίπτωση του NATO, ό-

που στόχος είναι η εξυπηρέτηση των κοινών συμφερόντων των κρατών-μελών, η προστασία από έναν κοινό εχθρό μπορεί να θεωρηθεί ως ένα δημόσιο αγαθό στην παραγωγή του οποίου πρέπει όλοι να συνεισφέρουν.

Όταν ένα κράτος-μέλος της συμμαχίας λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με το ύψος των αμυντικών δαπανών του, σταθμίζει κατά κύριο λόγο τη συνεισφορά στην κοινωνική ευημερία των καταναλωτικών αγαθών, από τη μία πλευρά, και της εθνικής ασφάλειας που του παρέχει η βελτίωση του οπλοστασίου του, από την άλλη. Γίνεται προφανές ότι το επίπεδο ασφάλειας που το ένα έθνος αποκτά επηρεάζει τα επίπεδα ασφάλειας των συμμάχων του, αφού τους παρέχει τη δυνατότητα να προστατευθούν έναντι του κοινού εχθρού.

Το πρόβλημα του αμυντικού σχεδιασμού μιας χώρας-μέλους του NATO μπορεί να παρουσιαστεί χρησιμοποιώντας τον τυπικό μηχανισμό της αριστοποίησης στην οικονομική θεωρία (Smith 1980, 1989· Murdoch - Sandler 1984· Karopoulos - Lazaretou 1993). Υποθέτουμε ότι μια δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση μεγιστοποιεί μια συνάρτηση ευημερίας U , η οποία είναι συνάρτηση δύο αγαθών, της κατανάλωσης, c , και της ασφάλειας, s :

$$U = U(c, s) \quad (1)$$

$$\text{με } U_c, U_s > 0 \quad \text{και} \quad U_{cc}, U_{ss} < 0$$

υπό τους ακόλουθους περιορισμούς

$$y = m + c \quad (2)$$

$$s = \varphi(m, m^A, m^O) \quad (3)$$

Η σχέση (2) αποτελεί τον εισοδηματικό περιορισμό της κυβέρνησης. Το ακαθάριστο εθνικό προϊόν, y , που θεωρείται εξωγενώς δεδομένο, αφιερώνεται τόσο σε αμυντικές, m , όσο και καταναλωτικές δαπάνες, c . Η σχέση (3) ορίζει το επίπεδο ασφάλειας που απολαμβάνει η συγκεκριμένη χώρα ως συνάρτηση του εγχώριου επιπέδου αμυντικών δαπανών, m , του επιπέδου αμυντικών δαπανών των συμμάχων της, m^A , και του επιπέδου δαπανών των εχθρών της, m^O .

Κατά την ψυχροπολεμική εποχή, η μεταβλητή m^O για μια χώρα-μέλος του NATO αποτελούσε ένα δείκτη της απειλής από τις δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας, ενώ για τη μετα-ψυχροπολεμι-

κή εποχή, η ερμηνεία της γίνεται σαφώς πιο πολύπλοκη. Θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί είτε ως ο κίνδυνος που πηγάζει από τους ανά τον κόσμο θύλακες αστάθειας είτε εμπλοκές περιφερειακού χαρακτήρα.

Το παραπάνω πρόβλημα αριστοποίησης οδηγεί στην παρακάτω συνάρτηση προσδιορισμού των αμυντικών δαπανών,

$$m = \psi(m^0, m^A, y) \quad (4)$$

Ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας στη σχέση μεταξύ των αμυντικών δαπανών της υποθετικής χώρας και του επιπέδου των αμυντικών δαπανών των συμμάχων της,

$$m = f(m^A) \quad (5)$$

με $f_m^A < 0$, πολιτική μετακύλισης του βάρους (free-riding) ή $f_m^A > 0$, επιμερισμός του βάρους (complementarity).

Η παραπάνω σχέση αποτελεί τη συνάρτηση αντίδρασης των αμυντικών δαπανών της χώρας όταν μεταβάλλονται οι αμυντικές δαπάνες των υπολοίπων μελών της συμμαχίας. Η ύπαρξη μιας αρνητικής σχέσης μεταξύ των δύο μεταβλητών αποτελεί ένδειξη της δυσανάλογης κατανομής του βάρους από την εν λόγω χώρα προς τη συμμαχία. Αντίθετα, ο επιμερισμός του βάρους μεταξύ των συμμάχων δηλώνει την ύπαρξη μιας θετικής σχέσης. Με άλλα λόγια, μπορούμε να περιγράψουμε την κατάσταση κατά την οποία ξεσπά ένας ιδιότυπος «πόλεμος» μεταξύ των μελών της συμμαχίας για το ποιος θα μετακυλίσει στον άλλον το μεγαλύτερο μέρος της συνεισφοράς στην κοινή ασφάλεια. Γίνεται προφανές ότι χώρες που δίδουν μεγαλύτερη στάθμιση στην κατανάλωση, *c*, σε σχέση με την ασφάλεια, *s*, θα έχουν την τάση να δρουν ως free-riders. Δύο βασικούς λόγους είναι δυνατόν να υποθέσει κανείς για μια τέτοια απόκλιση στη συμπεριφορά. Πρώτον, όπως έχει υποστηριχθεί (Olson - Zeckhauser, 1966), οι χώρες-μέλη του NATO με το υψηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα ενστερνίστηκαν την πλέον αντικομμουνιστική ιδεολογία και πολιτική. Αντίθετα, στις οικονομικά ασθενέστερες χώρες επικράτησαν πιο μετριοπαθείς ιδεολογίες. Και τούτο διότι ακόμα και μεγάλες θυσίες στην κατανάλωση από τις οικονομικά αδύναμες χώρες δε θα είχαν παρά μόνο οριακή επίδραση στη διεθνή ισορροπία δυνάμεων. Δεύτερον, ακόμη και χώρες με το ίδιο επίπεδο κατά κεφαλή εισοδήματος, αλλά που αντιμετωπίζουν σε

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Στατιστικοί δείκτες του ΝΑΤΟ, 1950-1992

Χώρες	ΑΕΠ κατά κεφαλή	ΑΕΠ (1985, δις)	Εξωστρέφεια (%)	Αμυντικές δαπάνες (%)	Εμπλοκή σε ένοπλη σύγκρουση
ΗΠΑ	\$13356,6	\$4016,6	14,0	7,5	12
Καναδάς	9926,9	347,4	45,0	3,2	2
Βέλγιο	5970,6	79,8	105,2	3,3	4
Γαλλία	6954,2	523,1	34,2	5,0	14
Γερμανία	7374,9	619,3	42,6	3,6	1
Δανία	8259,7	58,0	62,9	2,5	1
Ελλάδα	2255,0	33,4	37,2	5,4	2
Ην. Βασίλειο	6460,1	461,7	48,4	6,7	13
Ιταλία	5176,6	424,5	33,5	2,6	2
Νορβηγία	9183,7	58,2	84,3	3,4	1
Ολλανδία	6805,9	128,1	93,7	3,7	3
Πορτογαλία	1533,1	20,7	58,1	4,7	4
Τουρκία	802,7	52,8	22,8	4,8	4

Τάξεις μεγέθους

ΑΕΠ (1985, δις)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ΑΕΠ κατά κεφαλή	1	5	6	8	10	2	7	9	3	4	13	11	12
Εξωστρέφεια	13	8	10	6	11	7	2	1	3	4	12	9	5
Αμυντικές δαπάνες	1	8	4	2	12	11	7	10	9	13	5	3	6
Εμπλοκή σε ένοπλη σύγκρουση	3	11	1	2	8	8	7	4	11	11	4	8	4

Παρατηρήσεις: Ο πίνακας παρουσιάζει τις μέσες τιμές των υπό εξέταση μεταβλητών. Ως δείκτη εξωστρέφειας λαμβάνουμε το άθροισμα των εισαγωγών και εξαγωγών ως ποσοστό του ΑΕΠ κάθε χώρας. Οι αμυντικές δαπάνες εκφράζονται επίσης ως ποσοστό του ΑΕΠ. Οι χρονολογικές σειρές για το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν κάθε χώρας-μέλους σε σταθερές τιμές 1985 και σε τρέχουσες τιμές, για τις εισαγωγές και εξαγωγές σε τρέχουσες τιμές είναι από τον ΟΟΣΑ, National Accounts. Οι σειρές για τον πληθυσμό και την ονομαστική συναλλαγματική ισοτιμία ως προς το δολάριο για το έτος 1985 είναι από IMF (IFS), *Statistical Yearbook*. Οι χρονολογικές σειρές για τις αμυντικές δαπάνες είναι από SIPRI *Yearbook* (διάφορα τεύχη). Για την τελευταία στήλη του πίνακα, βλέπε Πίνακα ΠΙ του Παραρτήματος.

διαφορετική ένταση τον κίνδυνο από τον κοινό εχθρό εξαιτίας γεωγραφικών, ιστορικών, ιδεολογικών και άλλων λόγων, θέτουν διαφορετική στάθμιση στην ασφάλεια.

Πράγματι, όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 1, οι τρεις χώρες με το υψηλότερο ποσοστό αμυντικών δαπανών στο ΑΕΠ, Ηνωμένες Πολιτείες, Η. Βασίλειο και Γαλλία, αποτελούν ταυτόχρονα τις χώρες με το υψηλότερο ΑΕΠ. Από την άλλη πλευρά, οι μικρές χώρες του ΝΑΤΟ, όπως το Βέλγιο και η Δανία, αφιερώνουν πολύ μικρότερα ποσοστά του ΑΕΠ για αμυντικό εξοπλισμό. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι οι δύο σχετικά φτωχές χώρες της νοτιοανατολικής πτέρυγας του ΝΑΤΟ, Ελλάδα και Τουρκία, που οι σχέσεις τους αντιμετωπίζουν προβλήματα τόσο για ιστορικού όσο και για γεωπολιτικού χαρακτήρα λόγους, έχουν ιδιαίτερος υψηλά επίπεδα αμυντικών δαπανών.¹ Μία άλλη εξαίρεση αποτελεί ο Καναδάς, που αν και σχετικά μεγάλη χώρα, φαίνεται να δρα ως free-rider. Τούτο μπορεί να εξηγηθεί από τη γεωγραφική γειτνίασή του με τις Ηνωμένες Πολιτείες, το πλοστάσιο των οποίων του παρείχε σχετική κάλυψη. Παράλληλα, η γεωγραφική του απόσταση από ενδεχόμενη ανάπτυξη ενός θεάτρου επιχειρήσεων στην Ευρώπη, που αποτελούσε το δημοφιλέστερο σενάριο στους δυτικούς κύκλους τουλάχιστον πριν από την ανάπτυξη των διπλωματικών πυραύλων, ενίσχυσε τις τάσεις απόκλισης από τα μέσα επίπεδα της Συμμαχίας.

β. Διαρθρωτικές μεταβολές και σύγκλιση πολιτικής

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τη διαχρονική πορεία των αμυντικών δαπανών των χωρών-μελών του ΝΑΤΟ κατά την περίοδο 1950-92. Σε όλες σχεδόν τις χώρες της συμμαχίας παρατηρείται, μετά το τέλος της δεκαετίας του '60, μια συνεχής πτωχική τάση του ποσοστού των αμυντικών δαπανών στο ΑΕΠ, με πιο εντυπωσιακή εξαίρεση την περίπτωση της Ελλάδας, που στη δεκαετία του '70 οι αμυντικές δαπάνες αυξάνονται σε 5,7%, ξεπερνώντας το ποσοστό των Ηνωμένων Πολιτειών (5,6%) και στη δεκαετία του '80 αγγίζουν το 6,5% του ΑΕΠ. Όπως έχουμε ήδη συζητήσει στην εισαγωγή, στις περισσότερες χώρες (και στην Ελλάδα) η διαδικασία μείωσης επιταχύνεται μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό που απορρέει από τον Πίνακα 2 αφορά τις μεταβολές στο μέγεθος των αποκλίσεων των μεριδίων των αμυντικών δαπανών στο ΑΕΠ διαχρονικά. Η σύγκριση μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών, χώρας με το υψηλότερο μερίδιο των α-

1. Για μια εμπειρική διερεύνηση της «κούρσας» εξοπλισμών (arms race) μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας βλ.επε Georgiou - Karopoulos - Lazaretou (1994).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Οι αμυντικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ

Χώρες	'50-'60	'60-'70	'70-'80	'80-'90	'89-'92
ΗΠΑ	10,028	8,479	5,604	6,170	5,424
Καναδάς	5,576	3,117	1,915	2,054	2,011
Βέλγιο	3,911	3,256	3,083	3,008	2,288
Γαλλία	7,137	5,170	3,839	3,911	3,557
Γερμανία	3,990	4,201	3,440	3,150	2,623
Δανία	2,764	2,712	2,313	2,232	2,033
Ελλάδα	5,478	4,136	5,705	6,436	5,595
Η. Βασίλειο	7,787	5,670	4,820	4,690	4,056
Ιταλία	3,057	2,715	2,276	2,210	2,137
Νορβηγία	3,713	3,526	3,148	3,102	3,242
Ολλανδία	4,925	3,771	3,117	2,996	2,593
Πορτογαλία	4,119	6,748	5,085	3,251	3,077
Τουρκία	5,066	4,730	4,834	4,573	4,858

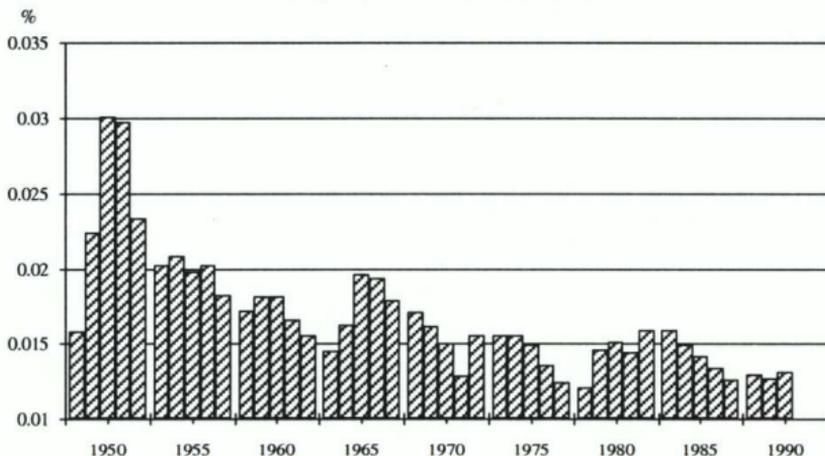
Παρατηρήσεις: Ο πίνακας παρουσιάζει τις μέσες τιμές των αμυντικών δαπανών των χωρών-μελών του ΝΑΤΟ ως ποσοστό του ΑΕΠ σε διαφορετικές υπο-περιόδους.

μυντικών δαπανών στο ΑΕΠ στη δεκαετία του 1950, και της Δανίας, χώρας με το χαμηλότερο ποσοστό αμυντικών δαπανών κατά την ίδια δεκαετία, υποδεικνύει μια συνεχή σύγκλιση του αμυντικού σχεδιασμού. Πράγματι, από επτά ποσοστιαίες μονάδες στη δεκαετία του '50, η απόκλιση των μεριδίων των δύο χωρών μειώθηκε στις τέσσερις ποσοστιαίες μονάδες στη δεκαετία του '80 και τρεις ποσοστιαίες μονάδες στη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο

Η σύγκλιση των μεριδίων των αμυντικών δαπανών μεταξύ των χωρών-μελών του ΝΑΤΟ μπορεί να φανεί από το Διάγραμμα 1. Το διάγραμμα απεικονίζει τη μέση τυπική απόκλιση των αμυντικών δαπανών ως ποσοστό στο ΑΕΠ κατά την περίοδο 1950-92. Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, ο βαθμός σύγκλισης είναι πολύ μικρός κατά τη δεκαετία του '50, γεγονός που αντανακλά την τάση των χωρών για μετακύλιση του βάρους στις χώρες εκείνες που αισθάνονται τον κίνδυνο από έναν κοινό εχθρό υψηλότερο ή σε αυτές (όπως στις ΗΠΑ) που η επεκτατική αμυντική πολιτική είναι ζωτικής σημασίας στη δεκαετία σχεδιασμού του νέου στρατηγικού τοπίου. Με το πέρας της δεκαετίας του '50, ξεκινά μια εποχή συνεχούς μείωσης του βαθμού απόκλισης που διακόπτεται μόνο στην

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Σύγκλιση-απόκλιση στον αμυντικό σχεδιασμό
των χωρών-μελών της Συμμαχίας

Παρατηρήσεις: Το διάγραμμα απεικονίζει την ετήσια απόκλιση των αμυντικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ από τον μέσο όρο του ΝΑΤΟ. Η τυπική απόκλιση έχει υπολογιστεί ως ακολούθως:

$$\left(\sum_{j=1}^n (X_{jt} - \bar{X}_t)^2 / n-1 \right)^{1/2}$$

όπου $j = 1, \dots, n$, $n = 13$ (χώρες-μέλη του ΝΑΤΟ), και X_{jt} είναι οι αμυντικές δαπάνες της χώρας j το έτος t .

περίοδο 1966-71, περίοδο κορύφωσης του πολέμου του Βιετνάμ.

Η αύξηση του βαθμού σύγκλισης μεταξύ των συμμάχων του ΝΑΤΟ είναι δυνατόν να αποδοθεί στη μετακίνηση της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας στις αρχές της δεκαετίας του '70 από το «δόγμα της αμοιβαίας εξασφαλισμένης καταστροφής» (MAD) στο «δόγμα της κλιμακωτής ή ευλύγιστης αντίδρασης» (flexible response). Το νέο δόγμα επέβαλε στη Συμμαχία να αντιδρά στις ενδεχόμενες προκλήσεις των χωρών-μελών του Συμφώνου της Βαρσοβίας αποφεύγοντας τη σύγκρουση με πυρηνικά όπλα όσο τούτο ήταν δυνατόν. Κατά τούτο, οι Ευρωπαίοι Σύμμαχοι θα έπρεπε να προετοιμάσουν την άμυνά τους εναντίον συμβατικών οπλοστασίων στο ευρωπαϊκό θέατρο επιχειρήσεων και δε θα μπορούσαν να στηρί-

ζουν την εξωτερική τους ασφάλεια στην αποτροπή που τους παρείχε το πυρηνικό οπλοστάσιο της Συμμαχίας. Ως συνέπεια, τα πυρηνικά και μη πυρηνικά οπλοστάσια γίνονται στη χρήση τους μάλλον συμπληρωματικά παρά υποκατάστατα μέσα αποτροπής.

γ. Στρατιωτική σύγκρουση και οικονομική εξωστρέφεια

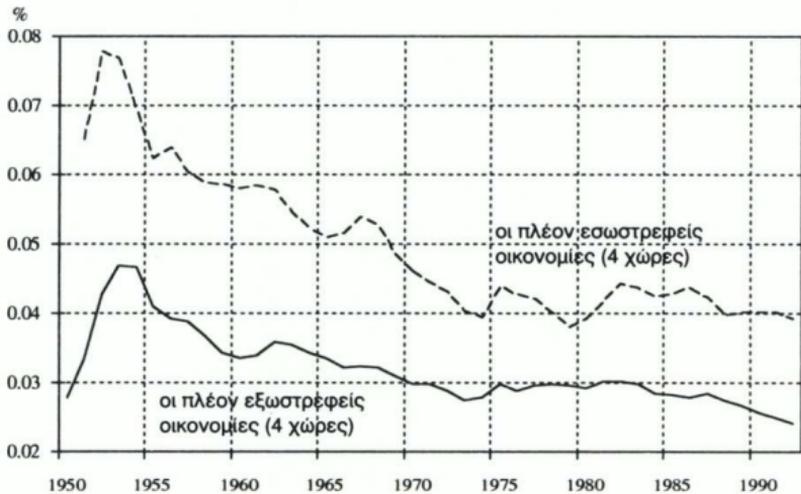
Ο Πίνακας 1 αποκαλύπτει ένα άλλο κύριο χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς των αμυντικών δαπανών των χωρών-μελών της Ατλαντικής Συμμαχίας. Χώρες με υψηλή εξωστρέφεια (η οποία ορίζεται ως το άθροισμα των εισαγωγών και εξαγωγών ως ποσοστό στο ΑΕΠ) διαθέτουν μικρότερο τμήμα του εθνικού τους προϊόντος για την εθνική τους ασφάλεια σε σύγκριση με τις λιγότερο ανοικτές οικονομίες. Παράλληλα, οι πλέον εξωστρεφείς οικονομίες φαίνεται να έχουν τις λιγότερες σε αριθμό εμπλοκές σε ένοπλες συγκρούσεις.

Οι αμυντικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ ανέρχονται κατά μέσο όρο σε 3,2% για τις τέσσερις περισσότερο εξωστρεφείς οικονομίες της Συμμαχίας, Βέλγιο, Ολλανδία, Νορβηγία και Δανία, ενώ αγγίζουν το ποσοστό του 5% για τις περισσότερο εσωστρεφείς οικονομίες, Ηνωμένες Πολιτείες, Ιταλία, Γαλλία και Τουρκία (βλέπε Διάγραμμα 2). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες, χώρα με το υψηλότερο ποσοστό αμυντικών δαπανών και τον υψηλότερο αριθμό ενόπλων συγκρούσεων (μαζί με τη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο), έχει ταυτόχρονα τον μικρότερο δείκτη οικονομικής εξωστρέφειας. Αντίθετα, το Βέλγιο που χαρακτηρίζεται ως η πλέον ανοικτή οικονομία, έχει ένα από τα μικρότερα ποσοστά αμυντικών δαπανών και έναν από τους μικρότερους αριθμούς εμπλοκών. Γίνεται φανερό ότι υφίσταται μια αρνητική σχέση μεταξύ του δείκτη της οικονομικής εξωστρέφειας μιας χώρας και των «δεικτών στρατιωτικής σύγκρουσης».

Η αντίληψη ότι η ειρήνη είναι το φυσικό αποτέλεσμα του εμπορίου έχει διατυπωθεί ήδη από κορυφαίους διανοητές προηγούμενων αιώνων, όπως ο David Hume και ο Baron de Montesquieu (1900). Δύο έθνη που αναπτύσσουν έναν υψηλό όγκο συναλλαγών μεταξύ τους αλληλοεξαρτώνται μέσω των αμοιβαίων οικονομικών ωφελειών. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία (Gasiorowski - Polachek 1982, Pollins 1989) έχει υποστηριχθεί ότι η ενθάρρυνση της εμπορικής αλληλεξάρτησης μεταξύ ιστορικά εχθρικών εθνών μπορεί να

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εξωστρέφεια και αμυντικές δαπάνες

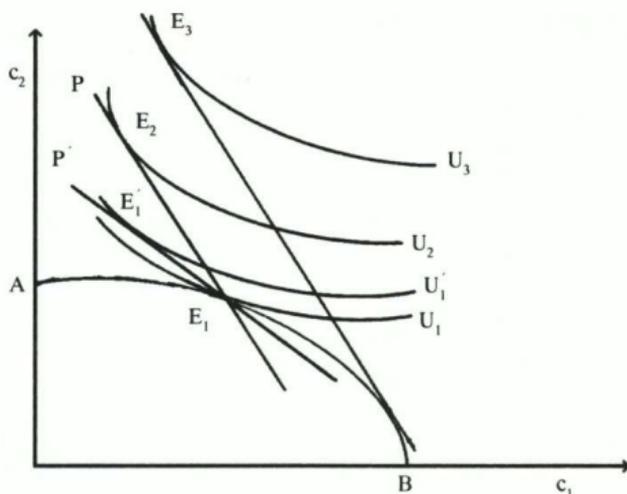

αποτελέσει σημαντικό παράγοντα αποφυγής μελλοντικών συγκρούσεων μεταξύ τους. Οι Agad, Hirsch και Tonias (1983) εξετάζουν την παραπάνω θεωρία εστιάζοντας την προσοχή τους στις δυνατότητες εκτόνωσης της αραβο-ισραηλινής κρίσης. Περαιτέρω, έχει υποστηριχθεί (Richardson 1960, Eichengreen και Irwin 1993) ότι το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν το φυσικό επακόλουθο της κατάρρευσης του διεθνούς εμπορίου κατά την περίοδο μετά τη Μεγάλη Ύφεση των αρχών της δεκαετίας του 1930 και της αυξανόμενης καχυποψίας στη διεθνή κοινότητα που αυτή προκάλεσε. Ήταν κοινή πλέον η αίσθηση ότι η επιβολή δασμών από μια χώρα αποτελούσε προσπάθεια ανάκαμψης εις βάρος των ανταγωνιστριών χωρών. Οι εμπορικές διαφωνίες μοιραία προκάλεσαν διπλωματικές και πολιτικές κρίσεις.

Για να εξαγάγουμε μια σχέση μεταξύ του όγκου του εμπορίου και της πολιτικο-στρατιωτικής σύγκρουσης θα χρησιμοποιήσουμε ορισμένα εργαλεία της θεωρίας του διεθνούς εμπορίου (βλέπε Polachek 1980, 1992). Το Διάγραμμα 3 απεικονίζει το χάρτη των καμπυλών αδιαφορίας (U) μιας χώρας που παράγει και εμπορεύεται δύο αγαθά, c_1 και c_2 . AB είναι η καμπύλη των παραγωγικών δυνατοτήτων. Υποθέτουμε ότι το εμπόριο διεξάγεται με ένα σταθε-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Απώλεια ευημερίας και ενδεχόμενη σύγκρουση

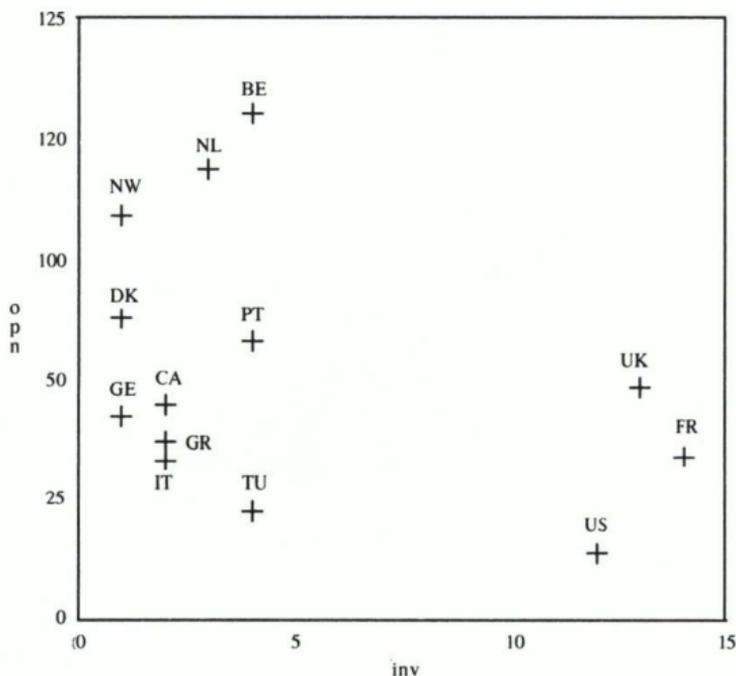

ρό λόγω τιμών (όροι εμπορίου) $p = p_1/p_2$, όπου p_1 και p_2 είναι οι τιμές των δύο αγαθών. Η βραχυχρόνια ισορροπία επιτυγχάνεται στο σημείο E_2 ενώ μακροχρόνιως, εξαιτίας της εξειδίκευσης στην εγχώρια παραγωγή, η ισορροπία επέρχεται στο σημείο E_3 με U_3-U_1 οφέλη από το εμπόριο. Ας υποθέσουμε ότι λόγω είτε πολιτικής (embargo, οικονομικός αποκλεισμός) είτε στρατιωτικής σύγκρουσης (εχθροπραξίες) αυξάνονται οι τιμές των εισαγόμενων αγαθών και μειώνονται οι τιμές των εξαγόμενων αγαθών. Τούτο συνεπάγεται πτώση του όγκου εμπορίου και η οικονομία τείνει να επιστρέψει σε επίπεδα ευημερίας πλησίον του U_1' . Προφανώς, όσο μεγαλύτερη είναι η απώλεια ευημερίας (U_3-U_1'), τόσο υψηλότερο είναι το κόστος της σύγκρουσης και άρα ασθενέστερα τα κίνητρα συμμετοχής σε αυτήν.

Η παραπάνω θεωρητική πρόταση εξετάζεται εμπειρικά στο Διάγραμμα 4 και στον Πίνακα 3. Από το διάγραμμα διασποράς διαφαίνεται έντονα η αρνητική σχέση που υφίσταται μεταξύ του δείκτη εξωστρέφειας μιας χώρας και της εμπλοκής της σε ένοπλη σύγκρουση. Ένας πιο αυστηρός έλεγχος για την ύπαρξη αιτιώδους σχέσης μεταξύ της οικονομικής εξωστρέφειας και της εμπλοκής σε πόλεμο παρουσιάζεται στον Πίνακα 3. Θεωρούμε δύο «δείκτες

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Οικονομική εσωστρέφεια και εμπλοκές σε ένοπλη σύγκρουση

στρατιωτικής σύγκρουσης»: τις αμυντικές δαπάνες σε πραγματικούς όρους και τον αριθμό των εμπλοκών σε ένοπλη σύγκρουση. (Ο Πίνακας Π1 του Παραρτήματος στο τέλος του παρόντος άρθρου περιέχει πληροφορίες σχετικά με τις ένοπλες επεμβάσεις των κρατών-μελών της Συμμαχίας κατά την περίοδο 1950-92.)

Χρησιμοποιώντας διαστρωματικά στοιχεία για 13 χώρες του ΝΑΤΟ και για την περίοδο 1950-92, εκτιμούμε οικονομετρικά την παρακάτω σχέση:

$$m_i = \beta_0 + \beta_1 ex_i + \beta_2 im_i + u_i, \quad i = 1, \dots, n \text{ χώρες,}$$

όπου, m είναι το επίπεδο των αμυντικών δαπανών, ex και im είναι ο όγκος των εξαγωγών και εισαγωγών αντίστοιχα και u_i είναι ο διαταρακτικός όρος. Όλες οι μεταβλητές εκφράζονται σε δολάρια

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αποτελέσματα εκτιμήσεων ελαχίστων τετραγώνων

Εξηγητικές μεταβλητές	Εξαρτημένη μεταβλητή: αμυντικές δαπάνες (n=13, 1950-92)		Εξαρτημένη μεταβλητή: εμπλοκή σε ένοπλη σύγκρουση (n=13, 1950-92)	
	I	II	III	IV
σταθερά	-3,332 (-6,045)	-3,055 (-4,058)	7,758 (2,735)	8,295 (2,659)
εξαγωγές	-0,436 (-3,390)		-11,231 (-1,918)	
εισαγωγές		-0,417 (-2,523)		-12,087 (-1,939)
ΑΕΠ	1,389 (11,922)	1,353 (9,675)		
R ²	0,965	0,958	0,035	0,054
se	0,302	0,331	4,708	4,662
J-B(2)	1,521	1,384	1,826	1,637
ARCH(1)	0,361	0,921	0,416	0,101

Παρατηρήσεις: Στις εκτιμήσεις I και II, οι χρονολογικές σειρές είναι εκφρασμένες σε φυσικούς λογαρίθμους και σε δολάρια έτους 1985. Ο αποπληθωριστής του προϊόντος για κάθε χώρα του δείγματος χρησιμοποιείται για τη μετατροπή της χρονολογικής σειράς των αμυντικών δαπανών σε σταθερές τιμές 1985. Στις εκτιμήσεις III και IV, οι εξαγωγές και εισαγωγές εκφράζονται ως ποσοστό του ΑΕΠ (μέσοι ετήσιοι όροι για την περίοδο 1950-92). Οι T-στατιστικές υπολογίζονται με βάση τη διόρθωση του White (1980) για την ετεροσκεδαστικότητα (White's heteroskedasticity consistent variance-covariance matrix) και παρουσιάζονται στις παρενθέσεις. se είναι το τυπικό σφάλμα της εκτίμησης. J-B(2) είναι η στατιστική των Jarque-Bera (1987) που ελέγχει εάν τα κατάλοιπα κατανέμονται με βάση την κανονική κατανομή. ARCH(1) είναι η στατιστική του Engle (1982) για τον έλεγχο της ύπαρξης ετεροσκεδαστικότητας των καταλοίπων. Και οι δύο στατιστικές κατανέμονται ασυμπτωτικά με βάση την χ^2 κατανομή με δύο και έναν βαθμούς ελευθερίας αντίστοιχα.

του έτους 1985. Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά (βλέπε στήλες I και II του Πίνακα 3). Οι συντελεστές παλινδρόμησης των εισαγωγών και εξαγωγών λαμβάνουν υψηλές αρνητικές τιμές και είναι στατιστικά σημαντικοί σε επίπεδα σημαντικότητας μικρότερα του 5%, υποδηλώνοντας την ύπαρξη αρνητικής συσχέτισης μεταξύ των αμυντικών δαπανών και του όγκου του εμπορίου. Περαιτέρω, ο συντελεστής της παλινδρόμησης

υποδηλώνει μια ελαστικότητα των αμυντικών δαπανών ως προς τις εξαγωγές της τάξης του $-0,44$ και $-0,42$ ως προς τις εισαγωγές. Τούτο σημαίνει ότι ένας διπλασιασμός του όγκου του εμπορίου θα προκαλέσει μια μείωση των αμυντικών δαπανών άνω από 40%, διακρατώντας τη μεταβλητή του πραγματικού προϊόντος σταθερή. Αξίζει να σημειωθεί ότι το επίπεδο του ακαθάριστου εγχωρίου προϊόντος αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς προσδιοριστικούς παράγοντες των αμυντικών δαπανών. Ο συντελεστής παλινδρόμησης παίρνει τιμές μεγαλύτερες της μονάδας και είναι στατιστικά σημαντικός σε επίπεδα εμπιστοσύνης μικρότερα του 1%.

Παρόμοια αποτελέσματα λαμβάνουμε αν θεωρήσουμε ως «δείκτη στρατιωτικής σύγκρουσης» τον αριθμό των εμπλοκών σε ένοπλες συγκρούσεις (βλέπε στήλες III και IV). Οι συντελεστές παλινδρόμησης των εισαγωγών και εξαγωγών (ως ποσοστό του ΑΕΠ) έχουν τα αναμενόμενα πρόσημα, δηλώνοντας την ύπαρξη αρνητικής συσχέτισης, στατιστικά σημαντικής σε επίπεδα σημαντικότητας μικρότερα του 10%.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι η χρήση των αμυντικών δαπανών ως «δείκτη στρατιωτικής σύγκρουσης» πρέπει να γίνεται με ορισμένες επιφυλάξεις, αφού το μέγεθος των αμυντικών δαπανών δε δηλώνει απαραίτητα ένδειξη απειλής ή άνοδο της έντασης μεταξύ κάποιων χωρών και συνεπώς αύξηση των πιθανοτήτων πολιτικο-στρατιωτικής εμπλοκής. Μεταβολές του επιπέδου των αμυντικών δαπανών είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ως προσπάθειες αποτροπής ή εξισορρόπησης του «ισοζυγίου των δυνάμεων».

3. ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΠΟΛΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΣΤΟ ΝΕΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό που ξεπήδησε μέσα από τις στάχτες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου επιφύλασσε για τις Ηνωμένες Πολιτείες μια ασυνήθιστα ευνοϊκή οικονομική και στρατηγική θέση. Η κατάρρευση του προ του Α' Παγκοσμίου Πολέμου συστήματος των «Μέσων Δυνάμεων» οδήγησε σε ένα τεράστιο κενό έτσι ώστε η «φυσική ζώνη επιρροής»² των Ηνωμένων Πολιτειών να μην

2. Κάθε χώρα περιβάλλεται από μια πεπερασμένη «φυσική ζώνη επιρροής»

ήταν δυνατόν να περιοριστεί μόνο στο δικό της ημισφαίριο. Οι ΗΠΑ άρχισαν να αντιλαμβάνονται την παγίωση της διεθνούς επιρροής τους, γνωστή ως Pax Americana, κατά τον ίδιο τρόπο που συνέβη με τη Μ. Βρετανία το 1815 (βλέπε Kennedy, 1988). Την ίδια εποχή, το σταλινικό καθεστώς φαινόταν ξεκάθαρα αποφασισμένο να επιτύχει την ανάρρωση της βιομηχανικής παραγωγής και να διατηρήσει ένα υψηλό επίπεδο στρατιωτικής ασφάλειας στον μεταπολεμικό κόσμο μέσω της υψηλού ρυθμού συσσώρευσης παραγωγικών αγαθών εις βάρος των καταναλωτικών αγαθών.

Το κύριο ερώτημα που επρόκειτο να απασχολήσει τη διεθνή πολιτική ήταν η ανακατανομή των ορίων της Ευρώπης στο πλαίσιο της αμερικανο-σοβιετικής αντιπαλότητας. Έτσι, το λεγόμενο σχέδιο Marshall για μαζική βοήθεια προς τις ευρωπαϊκές χώρες δεν αποτέλεσε παρά την αμερικάνικη κίνηση προώθησης της επιρροής. Η ίδρυση του NATO αποτέλεσε το φυσικό ανάλογο της κίνησης αυτής στη σφαίρα της στρατιωτικής αντιπαλότητας. Η δημιουργία του Συμφώνου της Βαρσοβίας ήταν η σοβιετική απάντηση.

Το μαθηματικό υπόδειγμα της «κούρσας» των εξοπλισμών (arms race model) προβλέπει ότι μια ασταθής πορεία της αλληλεπίδρασης μεταξύ των εθνών θα οδηγήσει είτε στην έναρξη πολέμου (βλέπε Richardson, 1960) είτε στην αμοιβαία αποτροπή του (βλέπε Intriligator- Brito, 1984). Η «κούρσα» Ανατολής-Δύσης απέφυγε εν τέλει τόσο την πυρηνική καταστροφή όσο και την «ισορροπία του τρόμου».

Οι συμμετέχουσες χώρες σε μια «κούρσα» εξοπλισμών δεν είναι απαραίτητο να έχουν στη διάθεσή τους ίδια επίπεδα οικονομικών πόρων. Η χώρα με μικρότερη οικονομική βάση θα πρέπει να αφιερώνει μεγαλύτερο ποσοστό του προϊόντος της στην άμυνα και έτσι η απώλεια ευημερίας θα είναι υψηλότερη. Η «κούρσα» θα διεξάγεται εις βάρος της ευημερίας τόσο της τρέχουσας γενεάς (μείωση της κατανάλωσης) όσο και των μελλοντικών γενεών, αφού η μείωση της επένδυσης υπονομεύει και τη μελλοντική ευημερία. Υπό αυτό το πρίσμα, η «κούρσα» των εξοπλισμών ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τις Ηνωμένες Πολιτείες έχει κατά τα φαινόμε-

(βλέπε Shepherd, 1988). Τα όριά της βρίσκονται εκεί όπου το οριακό κόστος και όφελος της επιρροής εξισώνονται. Οι δαπάνες κάθε έθνους για να επεκτείνει την επιρροή του πέραν της φυσικής του ζώνης μειώνουν τον πλούτο του αφού το κόστος υπερβαίνει τις ωφέλειες.

μενα έρθει σε τέλος, κυρίως διότι η οικονομικά ισχυρότερη δύναμη —οι ΗΠΑ και οι Σύμμαχοί της— κατόρθωσε να μείνει ως στο τέλος στο παιχνίδι.

Είναι, λοιπόν, δυνατόν το τέλος του ψυχρού πολέμου να ερμηνευθεί μέσω της θεωρίας των παιγνίων ως περίπτωση του παιγνίου άριστης χρονικής επιλογής, γνωστού ως «πολέμου τριβής» (war of attrition). Δύο παίκτες μάχονται για την απόκτηση ενός βραβείου, η τρέχουσα αξία του οποίου σε κάθε χρονική στιγμή $t = 0, 1, \dots$ είναι $R > 1$. Το κόστος συμμετοχής είναι μία μονάδα ανά περίοδο (βλέπε Fudenberg - Tirole, 1991, κεφ. 4). Οι δύο παίκτες στην προκειμένη περίπτωση είναι το NATO και το Σύμφωνο της Βαρσοβίας που διεξάγουν μια «κούρσα» εξοπλισμών για την απόκτηση της παγκόσμιας επιρροής. Το κόστος συμμετοχής είναι το επίπεδο των αμυντικών δαπανών που επιβάλλει η ευστάθεια της «κούρσας» εξοπλισμών.³

Εάν ένας από τους δύο παίκτες αποσυρθεί την περίοδο \hat{t} , ο ανταγωνιστής θα κερδίσει το βραβείο δίχως να πληρώσει το κόστος συμμετοχής στη συγκεκριμένη περίοδο. Εισάγοντας έναν προεξοφλητικό παράγοντα, ρ , οι συναρτήσεις απόδοσης δίδονται από τις παρακάτω σχέσεις:

για τον παίκτη που αποσύρεται πρώτος (Σύμφωνο της Βαρσοβίας)

$$A(\hat{t}) = -(1 + \rho + \dots + \rho^{\hat{t}-1}) = -(1 - \rho^{\hat{t}} / 1 - \rho)$$

και για τον παίκτη που κερδίζει (NATO)

$$\Delta(\hat{t}) = -(1 + \rho + \dots + \rho^{\hat{t}-1}) = -(1 - \rho^{\hat{t}} / 1 - \rho) + \rho^{\hat{t}} R = A(\hat{t}) + \rho^{\hat{t}} R$$

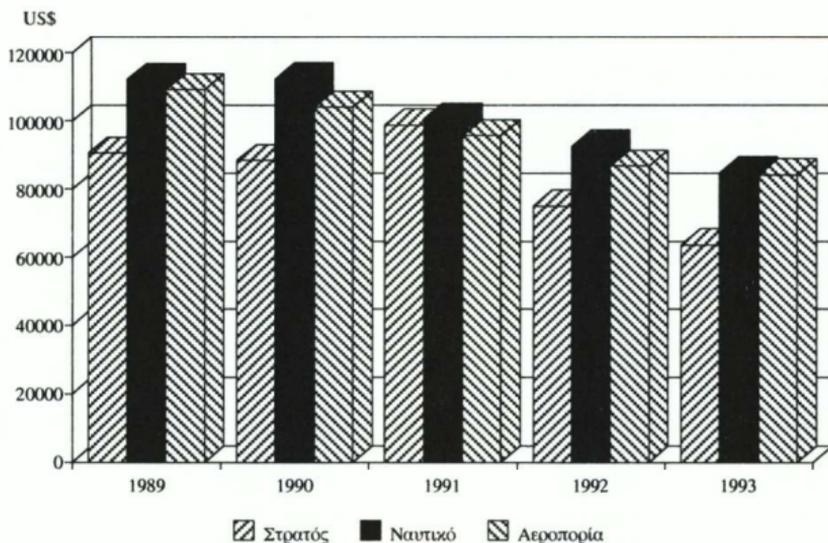
Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, το αναγκαίο επίπεδο αμυντικών δαπανών προκαλεί διαφορετικά επίπεδα απώλειας ευημερίας λόγω της μειωμένης κατανάλωσης και επένδυσης στις δύο χώρες. Προφανώς, ο οικονομικά ισχυρότερος έχει τις περισσότερες ελπίδες να αντεπεξέλθει σε ένα τέτοιο «πόλεμο τριβής».⁴

3. Το κλασικό «game of chicken» είναι της ίδιας οικογένειας παιγνίων. Δύο αυτοκίνητα κινούνται το ένα έναντι του άλλου με σταθερή ταχύτητα. Ο πρώτος οδηγός που θα στρίψει από το δρόμο του για να αποφύγει τη σύγκρουση χάνει. Κοινό χαρακτηριστικό του παιγνίου αυτού με την ψυχροπολεμική «κούρσα» είναι η παρουσία «της αμοιβαίας εξασφαλισμένης καταστροφής» (MAD).

4. Σύμφωνα με τον Lambelet (1992), τρεις είναι οι λόγοι του «αναίμακτου» τέλους του ψυχρού πολέμου: (i) η γενική κατάρρευση της σοβιετικής οικονομίας, (ii) η ασθενέστερη οικονομική βάση της Σοβιετικής Ένωσης που δεν της επέτρεπε την

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Δαπάνες του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας των Ηνωμένων Πολιτειών, 1989-1993

Το τέλος του «πολέμου τριβής», που μόλις περιγράψαμε, δίνει τη δυνατότητα στο νικητή του παιγνίου να περικόψει τις αμυντικές του δαπάνες. Η τάση αυτή διαφαίνεται στο Διάγραμμα 5. Παρατηρούμε ότι οι αμυντικές δαπάνες των Ηνωμένων Πολιτειών σε σταθερές τιμές 1993 μειώνονται συνεχώς με μοναδική εξαίρεση τις δαπάνες του στρατού ξηράς το έτος 1991 («καταιγίδα της ερήμου»). Η πιο μεγάλη πτώση αφορά το στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό. Το στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό των ενόπλων δυνάμεων ως ποσοστό του συνόλου του εργατικού δυναμικού μειώθηκε για το σύνολο των χωρών-μελών του ΝΑΤΟ από 2,72% στην εξαετία 1983-88 σε 2,45% στην περίοδο 1989-92.

Με πρόσφατη τη διάλυση του ψυχροπολεμικού σκηνικού είναι

ανάληψη των τεράστιων αμυντικών δαπανών και (iii) η αλλαγή της πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς της Σοβιετικής Ένωσης και των συμμάχων της που έπαψαν να θεωρούν τη Δύση ως μια σοβαρή εξωτερική απειλή του κοινωνικοοικονομικού τους συστήματος.

δύσκολο να περιγράψει κανείς με ευκρίνεια ένα νέο στρατηγικό τοπίο της υδρογείου. Ακόμη και το εγχείρημα της απλής επισήμανσης κάποιων νέων χαρακτηριστικών φαντάζει «ηρωικό». Είναι σίγουρο όμως ότι κάποια από τα χαρακτηριστικά της Περιόδου Μετάβασης είναι δυνατόν να αποτελέσουν σημαντικά υλικά οικοδόμησης της «νέας τάξης πραγμάτων».

Πρώτον, η ενίσχυση σε παγκόσμια κλίμακα του θεσμικού πλαισίου της σύγχρονης βιομηχανικής δημοκρατίας και η παράλληλη κατάρρευση των ολοκληρωτικών ιδεολογιών δυσχεραίνουν την ιδεολογική ένδυση των μελλοντικών συγκρούσεων ή μεταβολών των εξισώσεων-ανισώσεων των δυνάμεων.

Δεύτερον, η ενδυνάμωση του ρόλου των διεθνών οργανισμών και κυρίως του ΟΗΕ με πολυεπίπεδη αμερικανο-ρωσο-ευρωπαϊκή συνεργασία μπορεί να συμβάλει στην επαρκή αστυνόμευση των τοπικών-περιφερειακών συγκρούσεων. Ήδη οι κυβερνήσεις της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας αναζήτησαν στις συνόδους κορυφής του Λονδίνου (Ιούλιος 1990) και της Ρώμης (Νοέμβριος 1991) τον νέο ρόλο του ΝΑΤΟ στην ανάπτυξη «δυνάμεων ταχείας αντίδρασης» καθώς και πολυεθνικών δυνάμεων υπό νατοϊκή διοίκηση σε περιπτώσεις κρίσεων. Πράγματι, η αστάθεια σε ορισμένες περιοχές του πλανήτη στη μεταψυχροπολεμική εποχή (π.χ. Κουβέιτ, Βοσνία-Ερζεγοβίνη) επιβάλλει την εύρεση κάποιας πηγής σταθερότητας. Η εξωτερική πολιτική πολλών χωρών προωθεί την ιδέα ότι για το άμεσο μέλλον το ΝΑΤΟ θα αποτελεί τον μόνο οργανισμό που θα παρέχει τον απαραίτητο συνδυασμό πολιτικών και στρατιωτικών δυνατοτήτων.

Τρίτον, η άνοδος της οικονομικής αλληλεξάρτησης αυξάνει σε μεγάλο βαθμό το κόστος των πολιτικο-στρατιωτικών συγκρούσεων, όπως διερευνήσαμε στο προηγούμενο τμήμα. Πράγματι, η ενίσχυση της οικονομικής αλληλεξάρτησης σε παγκόσμιο επίπεδο υπήρξε το κυριότερο χαρακτηριστικό της τελευταίας δεκαετίας. Αυτή συνίσταται όχι μόνο στη διόγκωση του διεθνούς εμπορίου στην οποία εστιάσαμε την προσοχή μας στο προηγούμενο τμήμα, αλλά και στην υπερβολική διεθνοποίηση του χρηματοδοτικού συστήματος που σημειώθηκε στη δεκαετία του '80, την ανάπτυξη τεχνολογικών καινοτομιών στη χρηματοοικονομική και τη διεθνή εξάπλωση των πολυεθνικών επιχειρήσεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Π1

*Εμπλοκές των χωρών-μελών του ΝΑΤΟ σε ένοπλες συγκρούσεις,
1950-1992*

Χώρες	Εμπλοκή σε ένοπλη σύγκρουση
ΗΠΑ	1950-53 Πόλεμος της Κορέας 1954 Επέμβαση στη Γουατεμάλα 1958 Επέμβαση στον Λίβανο 1960-73 Πόλεμος του Βιετνάμ 1960-73 Επέμβαση στο Λάος 1963-71 Κοινωνικές αναταραχές (άνοδος του ρατσισμού, αντιπολεμική εξέγερση) 1965 Επέμβαση στη Δομινικανική Δημοκρατία 1966-80 Επέμβαση στη Γουατεμάλα 1970-75 Επέμβαση στην Καμπότζη 1982-84 Επέμβαση στον Λίβανο 1989 Επέμβαση στον Παναμά 1991 Πόλεμος του Κόλπου
Καναδάς	1950-53 Πόλεμος της Κορέας 1991 Πόλεμος του Κόλπου
Βέλγιο	1950-53 Πόλεμος της Κορέας 1960-63 Επέμβαση στο Ζαΐρ 1978 Επέμβαση στο Ζαΐρ 1991 Πόλεμος του Κόλπου
Γαλλία	1950-53 Πόλεμος της Κορέας 1952-54 Αποικιακός πόλεμος στην Τυνησία 1953-56 Αποικιακός πόλεμος στο Μαρόκο 1954-62 Αποικιακός πόλεμος στην Αλγερία 1954-64 Αποικιακός πόλεμος στο Λάος 1955-60 Αποικιακός Πόλεμος στο Καμερούν 1956 Επέμβαση στην Αίγυπτο 1961 Αποικιακός πόλεμος στην Τυνησία 1968 Κοινωνικές αναταραχές (φοιτητική εξέγερση) 1969-80 Επέμβαση στο Τσαντ 1977-78 Επέμβαση στη Δυτική Σαχάρα 1978 Επέμβαση στο Ζαΐρ 1983 Επέμβαση στο Τσαντ 1991 Πόλεμος του Κόλπου
Γερμανία	1991 Πόλεμος του Κόλπου
Δανία	1991 Πόλεμος του Κόλπου

Χώρες	Εμπλοκή σε ένοπλη σύγκρουση
Ελλάδα	1950-53 Πόλεμος της Κορέας
	1991 Πόλεμος του Κόλπου
Ην. Βασίλειο	1950-53 Πόλεμος της Κορέας
	1950-57 Αποικιακός πόλεμος στη Μαλαισία
	1952 Επέμβαση στην Αίγυπτο
	1952-60 Αποικιακός πόλεμος στην Κένυα
	1955-60 Αποικιακός πόλεμος στην Κύπρο
	1956 Επέμβαση στην Αίγυπτο
	1963-67 Αποικιακός πόλεμος στη Νότια Υεμένη
	1963-72 Επέμβαση στο Σουδάν
	1962-66 Επέμβαση στη Μαλαισία
	1965-77 Επέμβαση στο Ομάν
	1968-82 Αποικιακός πόλεμος στην Ιρλανδία
Ιταλία	1970-82 Πόλεμος εναντίον της Μαφίας και τρομοκρατίας
	1991 Πόλεμος του Κόλπου
	1991 Πόλεμος του Κόλπου
Νορβηγία	1991 Πόλεμος του Κόλπου
Ολλανδία	1950-53 Πόλεμος της Κορέας
	1962-63 Πόλεμος με την Ινδονησία
	1991 Πόλεμος του Κόλπου
Πορτογαλία	1959-74 Αποικιακός πόλεμος στη Guinea-Bissau
	1961-75 Αποικιακός πόλεμος στην Αγκόλα
	1964-75 Αποικιακός πόλεμος στη Μοζαμβίκη
	1975-76 Επανάσταση των Γαριφάλων
Τουρκία	1950-53 Πόλεμος της Κορέας
	1974 Επέμβαση στην Κύπρο
	1974-80 Στρατιωτικό πραξικόπημα. Δίωξη Κούρδων και Αρμενίων
	1991 Πόλεμος του Κόλπου

Σημείωση: Ως πολεμικά γεγονότα καταγράφονται μόνον εκείνα με πάνω από 1000 νεκρούς και από τους δύο αντιπάλους. Πηγές: Kinnucan (1992), Whitaker's Almanack (1991), The World Almanac (1993).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ARAD, R. - S. HIRSCH- A. TOVIAS, *The Economics of Peacemaking: Focus on the Egyptian-Israeli Situation*, Trade Policy Research Centre, Λονδίνο 1983.
- EICHENGREEN, B. - D.A. IRWIN, «Trade Blocs, Currency Blocs and the Disintegration of World Trade in the 1930s», *CEPR Discussion Papers*, τχ. 837, 1993.
- ENGLE, R.F., «Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation», *Econometrica*, τχ. 50, 1982, σ. 987-1007.
- FUDENBERG, D. - J. TIROLE, *Game Theory*, The MIT Press, 1991.
- GASIOROWSKI, M. - S. POLACHEK, «Conflict and Interdependence: East-west Trade and Linkages in the Area of Detente», *Journal of Conflict Resolution*, τχ. 26, 1982, σ. 709-729.
- GEORGIU, G.- P. ΚΑΡΟΠΟΥΛΟΣ - S. LAZARETOU, «Modelling Greek-Turkish Rivalry: An Empirical Investigation of Defence Spending Dynamics», *Journal of Peace Research*, (υπό δημοσίευση), 1996.
- JARQUE, C.M. - A.K. BERA, «A Test for Normality of Observations and Regression Residuals», *International Statistical Review*, τχ. 55, 1987, σ. 163-172.
- INTRILIGATOR, M.D. - D.L. BRITO, «Can Arms Races Lead to the Outbreak of the War», *Journal of Conflict Resolution*, τχ. 28, 1984, σ. 63-84.
- ΚΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, P. - S. LAZARETOU, «Modelling the Demand for Greek Defence Expenditure: An Error Correction Approach», *Cyprus Journal of Economics*, τχ. 6, 1993, σ. 73-86.
- KENNEDY, P., *The Rise and the Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Unwin Hyman, 1988, ελλην. μτφρ.: Αξιωτέλης, 1990.
- KINNUCAN, M.J., «Political Economy and Militarism», *Political Science and Politics*, τχ. 25, 1992, σ. 506-516.
- LAMBELET, J.C., «Do Arms Races Lead to Peace?», στο W. Isard - C.H. Anderton (επιμ.), *Economics of Arms Reduction and the Peace Process*, North-Holland, 1992, κεφ. 12, σ. 249-260.
- MONTESQUIEU, Baron de, *The Spirit of Laws*, Νέα Υόρκη, Collier Press, 1900.
- Murdock, J.C. - T. Sandler, «Complementarity, Free-Riding and the Military Expenditure of NATO Allies», *Journal of Public Economics*, τχ. 25, 1984, σ. 83-101.
- OLSON, M., *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge, Harvard University Press, 1965.
- OLSON, M. - R. ZECKHAUSER, «An Economic Theory of Alliances», *Review of Economics and Statistics*, τχ. 48, 1966, σ. 266-274.

- POLACHEK, S., «Conflict and Trade», *Journal of Conflict Resolution*, τχ. 24, 1980, σ. 55-78.
- POLACHEK, S., «Conflict and Trade: An Economics Approach to Political International Interactions», στο W. Isard - C.H. Anderton (επιμ.), *Economics of Arms Reduction and the Peace Process*, North-Holland, 1992, κεφ. 4, σ. 89-120.
- POLLINS, B., «Conflict, Cooperation and Commerce: The Effect of International Political Interactions», *American Journal of Political Science*, τχ. 33, 1989, σ. 737-761.
- RICHARDSON, L.F., *Arms and Insecurity: A Mathematical Study of the Causes and Origins of War*, Chicago, The Boxwood Press, Pittsburg and Quadrangle Books, 1960.
- RICHARDSON, L.F., *Arms and Insecurity*, Pittsburg, Homewood, 1960.
- SHEPHERD, W.C., «Self-Interest and National Security», *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 78, 1988, σ. 50-54.
- SIPRI, *Yearbook*, Stockholm International Peace Research Institute, Stockholm, διάφορα τεύχη.
- SMITH, R., «The Demand for Military Expenditure», *Economic Journal*, τχ. 90, 1980, σ. 811-820.
- SMITH, R., «Models of Military Expenditure», *Journal of Applied Econometrics*, 4, 1989, σ. 345-359.
- WHITE, H., «A Heteroskedasticity-Consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity», *Econometrica*, τχ. 48, 1980, σ. 817-838.
- Whitaker's Almanack* για τα έτη 1990, 1991.
- The World Almanac and Book of Facts*, 1992, Pan Books, 1993.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ:

**Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Δ. ΔΩΔΟΣ, Π. ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Χ. ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ,
Κ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ,
Μ. ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ**

**Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ» ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ.
ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ**

1. Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ «ΑΛΛΩΝ»

Η δεκαετία του '60 σηματοδοτεί την αρχή μιας σειράς αλλαγών στη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους «ξένους» και στις μειονότητες. Είναι, ταυτόχρονα, η δεκαετία κατά την οποία η οικονομική ανάπτυξη άρχισε να εξομοιώνει τον τρόπο ζωής των Ελλήνων προς τα καταναλωτικά πρότυπα της Δύσης, η δεκαετία που εγκαθιστά τον τουρισμό στο κέντρο της εθνικής οικονομίας, η δεκαετία στην οποία κορυφώθηκε η μετανάστευση και άρχισε η παλινοστήση και η δεκαετία που προσέδωσε στο ζήτημα των θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων νέα, ευρύτερη πολιτική χροιά. Βαθμιαία στην ελληνική κοινωνία τίθεται το ζήτημα των «ξένων», και μάλιστα σε ένα πλαίσιο πολύσημο και αντιφατικό, όπου οι κώδικες αξιολόγησης της σχέσης του οικείου με το αν-οικείο θα πρέπει να αναδιατυπωθούν ριζικά. Η αντιφατική μόνο εκ πρώτης όψεως συνύπαρξη της περιώνυμης φιλοξενίας και της φιλύποπτης επιφυλακτικότητας προς τον ξένο ήταν αδύνατον να μη μετουσιωθεί σε πολύ πιο διαφοροποιημένες μορφές αντιμετώπισης των αλλοδαπών ως αντικειμένων μίμησης ή φθόνου, ως πηγών εισοδήματος, ως φορέων πολιτιστικής ή πολιτικής απειλής ή ακόμα και ως των συνήθως υπόπτων. Ο βαθμιαίος «εκσυγχρονισμός» της Ελλάδας δεν μπορούσε παρά να συνεπιφέρει και τον εκσυγχρονισμό της ξενοφοβίας.

Όμως, οι νοοτροπίες εξελίσσονται με βραδύ ρυθμό, και για αρκετές δεκαετίες οι εστίες των μετασχηματισμών δεν ήταν εμφανείς. Παρ' όλη την ενίσχυση των διαδικασιών που είχαν αρχίσει στη δε-

καετία του '60, θα χρειαστούν τριάντα περίπου χρόνια ώστε το ζήτημα των στάσεων απέναντι στους ξένους να αναδειχθεί σε πραγματικό κοινωνικό και πολιτιστικό πρόβλημα. Και αυτό θα συμβεί στις αρχές της δεκαετίας του '90, σε συνάρτηση με δύο νέους, συγκυριακούς ίσως, παράγοντες που ακολούθησαν την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Έτσι, από τη μία μεριά, η μαζική εισροή αλλοδαπού εργατικού δυναμικού, που στην πλειοψηφία του προερχόταν από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και κυρίως από την Αλβανία, πολλαπλασίασε την κοινωνική παρουσία των μη τουριστών αλλοδαπών, με αποτέλεσμα να ενεργοποιηθούν οι συνηθισμένες ξενοφοβικές αντιδράσεις. Από την άλλη μεριά, η κρίση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, που προέκυψε ως αποτέλεσμα της ξαφνικής μεταβολής των πολιτικο-διπλωματικών ισορροπιών στα Βαλκάνια, εκφράστηκε με μια εντεινόμενη εθνική ανασφάλεια και δυσπιστία. Έτσι, παρόλο που είναι αδύνατο να στοιχειοθετήσει κανείς αυστηρά τις αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στα νέα δεδομένα και στη μεταβολή των στάσεων, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι παράγοντες αυτοί συνείργησαν αποφασιστικά, και μάλιστα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, στην όξυνση ενός περιρρέοντος «κλίματος» που συνήθως επικαθορίζει τους μετασχηματισμούς των κοινωνικών στάσεων και συμπεριφορών.

Γιατί είναι γεγονός ότι οι στάσεις μεταβάλλονται και μάλιστα θεαματικά. Μολονότι δε διαθέτουμε μελέτες που να διερευνούν το φαινόμενο σε βάθος, τα στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου*, που στο σημείο αυτό δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να επικυρώνουν τα αντίστοιχα δεδομένα και άλλων δημοσκοπήσεων, είναι αποκαλυπτικά. Για να δώσουμε ένα και μόνο παράδειγμα, ενώ το 1989, οι Έλληνες που επιθυμούσαν την επέκταση των δικαιωμάτων των ξένων ήταν 2,5 φορές περισσότεροι από εκείνους που ήθελαν τον περιορισμό τους, τρία μόλις χρόνια αργότερα η αναλογία αντιστρέφεται (βλ. *Ευρωβαρόμετρο*, ειδικό τεύχος για ρατσισμό και ξενοφοβία, Νοέμβριος 1989, σ. 76 και *Ευρωβαρόμετρο*, τχ. 37, Ιούνιος 1992, σ. 64). Ταυτόχρονα, αυξάνεται θεαματικά ο αριθμός εκείνων που θεωρούν ότι ο αριθμός των ξένων που κατοικούν στη χώρα μας είναι υπερβολικός. Γενικότερα δε, τα δεδομένα στοιχειοθετούν τη διαπίστωση ότι ενώ το 1989 οι Έλληνες συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους «ανεκτικότερους» και λιγότερο ξενόφοβους Ευρωπαίους, το 1992 οι απαντήσεις τους ως προς το πρόβλημα των ξένων αλλάζουν δραματικά την εικόνα.

Μέσα ακριβώς στη συγκυρία αυτή, διεξήχθη η έρευνα, από την οποία παρουσιάζονται εδώ τα κυριότερα στοιχεία. Στόχος της έρευνας ήταν μια πρώτη καταγραφή των τρεχουσών στάσεων και νοοτροπιών, τόσο ως προς τους ξένους όσο και ως προς τις μειονότητες. Ωστόσο, ο περιορισμένος της χαρακτήρας, και το γεγονός ότι δεν έχει ακόμα διεξαχθεί η προγραμματιζόμενη συνέχισή της δεν επιτρέπουν τη συναγωγή σαφών μακροπρόθεσμων τάσεων. Πολύ περισσότερο, είναι αδύνατον να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα αν η παρατηρούμενη ξενοφοβική έξαρση είναι συγκυριακή ή αν τα καταγραφόμενα φαινόμενα τείνουν να γίνουν «ενδημικές» συνιστώσες των κυρίαρχων στάσεων και νοοτροπιών. Επιπλέον, δεδομένης της μικρής έκτασης του δείγματος είναι παρακινδυνευμένη, πέρα από πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις, οποιαδήποτε γενίκευση ως προς τη σαφή διαφοροποίηση των στάσεων των επιμέρους κοινωνικών κατηγοριών ως προς τις διάφορες εθνο-πολιτισμικές ομάδες. Τέλος, παραμένει άδηλος ο τρόπος με τον οποίο τυχόν συναρθρώνονται οι στάσεις ως προς τους ξένους και ως προς τις μειονότητες, και μοιραία παραμένει αναπάντητο το ακόμα σημαντικότερο ερώτημα του κατά πόσον και ποιον συγκεκριμένο τρόπο οι πολιτικές συγκυρίες επηρεάζουν τις στάσεις και συμπεριφορές.

Ανεξάρτητα όμως από τις παραπάνω επιφυλάξεις, το κύριο και αδιαφιλονίκητο συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι το πρόβλημα είναι μείζον. Είναι σαφές ότι οι ξενοφοβικές τάσεις που καταγράφονται, ανεξάρτητα από τους λόγους που τις προκαλούν, μπορεί να αποτελέσουν εκρηκτικό παράγοντα ως προς τη συνοχή του κοινωνικού ιστού και τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, ταυτόχρονα δε εγκυμονούν σοβαρότατους κινδύνους ως προς τον πρακτικό και ισόνομο σεβασμό των κοινωνικών δικαιωμάτων των ξένων. Όπως ακριβώς συμβαίνει και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η ανεκτικότητα και η προσήλωση στις αρχές της πολυπολιτισμικότητας κάθε άλλο παρά δεδομένες μπορεί να θεωρούνται. Και με αυτή την έννοια, η θεσμική και κοινωνική αντιμετώπιση του φαινομένου απαιτεί τον επείγοντα σχεδιασμό ευρύτερων ερευνητικών προγραμμάτων, τα οποία θα επιτρέψουν να δοθούν πλήρεις απαντήσεις στα κρίσιμα ερωτήματα που τίθενται. Εάν τα δεδομένα που ακολουθούν δε μας καθιστούν πολύ σοφότερους, μας απαγορεύουν οποιοδήποτε εφησυχασμό.

2. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η πρώτη βασική διαπίστωση της παρούσας έρευνας αφορά την ταυτότητα των ξένων, όπως αυτή προσλαμβάνεται σήμερα στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 1, για τον μισό περίπου πληθυσμό, η εικόνα του ξένου παραπέμπει πλέον σε άτομα βαλκανικής εθνικότητας και κυρίως Αλβανούς. Οι εν λόγω εθνικότητες σχεδόν δεν καταγράφονταν προ πενταετίας, ενώ άλλες εθνικότητες που τότε συγκέντρωναν σημαντικό αριθμό απαντήσεων, π.χ. Ευρωπαίοι και Αμερικανοί, έχουν σημαντικά μειωθεί (πρβλ. και *Ευρωβαρόμετρο*, ειδικό τεύχος για ρατσισμό και ξενοφοβία, Νοέμβριος 1989, σ. 37). Προφανώς η μαζική είσοδος Αλβανών στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια έχει επηρεάσει δραστικά την πρόσληψη του «ξένου», με αποτέλεσμα η εικόνα του να προσωποποιείται πλέον σε άτομα του βαλκανικού χώρου και ειδικότερα στους μετανάστες από την Αλβανία.

Εξετάζοντας, παράλληλα με την έννοια της εθνικότητας, άλλες έννοιες που συγκροτούν την ταυτότητα του «άλλου», διαπιστώνουμε ότι οι ερωτώμενοι αναγνωρίζουν με σχετική ευκολία «άλλες θρησκείες». Τα δεδομένα που παρατίθενται στον Πίνακα 2 – και για τις δύο εκδοχές που χρησιμοποιήθηκαν στη διερεύνηση της θρησκείας των «άλλων» – είναι μάλλον αναμενόμενα: οι μουσουλμάνοι κυρίως και δευτερευόντως οι καθολικοί – οι δύο, δηλαδή, θρησκείες με τις οποίες ιστορικά βρέθηκε σε (ανταγωνιστική) επαφή η Ορθοδοξία – συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο αριθμό απαντήσεων (βλ. Πίνακα 2Α), ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι άλλα θρησκευτικά δόγματα (όπως, π.χ., οι διαμαρτυρόμενοι και οι εβραίοι) σχεδόν δεν καταγράφονται στις απαντήσεις. Μαζί όμως με τις δύο αυτές θρησκείες υψηλό αριθμό απαντήσεων συγκεντρώνουν – ιδιαίτερα όταν η ερώτηση συγκεκριμενοποιείται για έλληνες πολίτες (βλ. Πίνακα 2Β) – οι μάρτυρες του Ιεχωβά (στοιχείο διαφοροποιητικό ως προς τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, πρβλ. και *Ευρωβαρόμετρο*, ειδικό τεύχος, ό.π., σ. 39).

Στην ερώτηση για τους έλληνες πολίτες που ομιλούν άλλη γλώσσα από τα ελληνικά, οι ερωτώμενοι προσδιορίζουν ομάδες με βάση την εθνότητά τους (Τούρκοι, Πόντιοι, Βλάχοι κτλ.), αλλά ταυτόχρονα δηλώνουν τους «μουσουλμάνους» ως πρώτη ομάδα που ομιλεί άλλη γλώσσα. Είναι προφανές ότι η γλωσσική διαφοροποίηση προσλαμβάνεται με διαφορετικούς όρους – η θρησκευ-

τική ομάδα αλλά και η εθνοτική ομάδα αναφέρεται και ως γλωσσική ομάδα — στη σημερινή ελληνική κοινωνία. Ο Πίνακας 3Α δείχνει ότι ένα εξαιρετικά υψηλό ποσοστό ερωτώμενων (37%) αρνείται ή δεν μπορεί να απαντήσει στην ερώτηση, ενώ στη διαφορετική διατύπωση που παρουσιάζεται στον Πίνακα 3Β, οι ερωτώμενοι καταγράφουν εύκολα τις γλώσσες ή διαλέκτους που ομιλούνται στην Ελλάδα. Εντούτοις η ποικιλία των απαντήσεων δείχνει ότι υπάρχει σύγχυση μεταξύ των ιδιοματικών χρήσεων της ελληνικής σε συγκεκριμένες περιοχές (π.χ. Κρήτη) με γλώσσες ή διαλέκτους που δεν έχουν σχέση με τα ελληνικά, όπως τα βλάχικα ή τα αρβανίτικα.

Τα ως άνω στοιχεία υποδεικνύουν ότι η ελληνική κοινωνία έχει επίγνωση της παρουσίας ξένων, τους οποίους προσλαμβάνει και ομαδοποιεί κυρίως με βάση την εθνικότητά τους. Η θρησκεία αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης και με βάση τη θρησκευτική ταυτότητα αναγνωρίζονται τρεις βασικές ομάδες. Αντίθετα, η γλώσσα δε συνιστά σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησης παρά μόνον αν συνδεθεί με κάποια εθνική ομαδοποίηση. Όταν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, οι διάλεκτοι και οι γλωσσικές διαφορές προσλαμβάνονται ως στοιχεία του ελληνικού συνόλου.

3. ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ

Η αίσθηση που έχει δημιουργήσει η μαζική έλευση ξένων οικονομικών μεταναστών καταγράφεται στον Πίνακα 4. Σχεδόν το 70% των ερωτώμενων συμφωνεί με την άποψη ότι «οι ξένοι που ζουν σήμερα στην Ελλάδα είναι πάρα πολλοί», ενώ 26% θεωρεί ότι είναι αρκετοί αλλά όχι πάρα πολλοί. Πρόκειται για ριζική μεταβολή στις αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας, η οποία, όπως φαίνεται και από τα συγκριτικά στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* που παρατίθενται στον ίδιο πίνακα, πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 1991-1993. Είναι όμως ενδιαφέρον ότι παρά την παρατηρούμενη αυξημένη αίσθηση της παρουσίας ξένων, στην ερώτηση «εσείς προσωπικά βρίσκετε ενοχλητική την παρουσία ατόμων άλλης εθνικότητας;» (Πίνακας 5) το ποσοστό των καταφατικών απαντήσεων είναι αισθητά μικρότερο, λίγο παραπάνω από το ένα τέταρτο του δείγματος, και μάλλον παραμένει σταθερό, όπως δείχνει η συμφωνία με τα στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* (1992 και 1993). Εντού-

τους, πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό των ατόμων που δηλώνουν πως «ενοχλούνται» από την παρουσία των ξένων είναι το υψηλότερο, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχει πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη ξενοφοβικών τάσεων.

Ο Πίνακας 6 στοχεύει στην αναλυτικότερη προσέγγιση και μελέτη των γενικών στάσεων απέναντι στους ξένους, χωρίς να γίνεται ειδικότερη αναφορά σε συγκεκριμένες μειονότητες. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις α, β, και γ του Πίνακα 6 αποκαλύπτουν μια δυσπιστία έναντι των ξένων, η οποία μπορεί να κλιμακώνεται μέχρι την ισχυρή προκατάληψη. Έτσι στην ερώτηση για τα δικαιώματα των ξένων (βλ. Πίνακα 6α), το 43% του δείγματος δηλώνει πως δεν επιθυμεί την καθιέρωση ίσων δικαιωμάτων μεταξύ Ελλήνων και ξένων (και μάλιστα το 30% διαφωνεί απόλυτα με μια τέτοια προοπτική). Τα πράγματα γίνονται πιο ξεκάθαρα στην ερώτηση (β) όπου το 65% συμφωνεί απολύτως και το 20% μάλλον συμφωνεί με την άποψη ότι πολλοί από τους ξένους που ζουν στη χώρα μας αποτελούν δημόσιο κίνδυνο. Εντούτοις μόνο ένα 13% εκφράζει απόλυτη αντίθεση με την παρουσία ξένων στη γειτονιά του και 7,5% σχετική αντίθεση (Πίνακας 6γ). Αντίθετα υπάρχει σχεδόν ομοφωνία στη θέση ότι οι ξένοι στη χώρα μας αυξάνουν την ανεργία στους Έλληνες (σχεδόν 90% των ερωτηθέντων, Πίνακας 6δ). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνουν μια διάχυτη γενική ανησυχία από την παρουσία ξένων στην Ελλάδα, η οποία όμως δε μεταφράζεται σε συγκεκριμένη ξενοφοβία στο «χώρο της γειτονιάς». Καταγράφεται όμως επιφυλακτικότητα έναντι των ξένων, φόβος και ανησυχία για τις δυνατότητες απασχόλησης και διχασμένες απόψεις στο ζήτημα των δικαιωμάτων τα οποία πρέπει να έχουν οι ξένοι. Τέλος στην ερώτηση που ανιχνεύει την άμεση-προσωπική αντίδραση απέναντι στους ξένους, το ένα τρίτο των ερωτηθέντων συμφωνεί απόλυτα με τη δήλωση «δε θα παντρευόμουν ποτέ ξένο» (Πίνακας 6στ). Τα εν λόγω στοιχεία αποκαλύπτουν την ανησυχία και δυσπιστία των Ελλήνων έναντι των πάσης φύσεως ξένων, η οποία μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε ισχυρή ξενοφοβία.

Είναι προφανές το ερώτημα που προκύπτει μετά την παρουσίαση των ανωτέρω στοιχείων: Προς τα πού κατευθύνεται η ανησυχία των Ελλήνων; ποιες ομάδες ξένων προκαλούν τη μεγαλύτερη συμπάθεια, αντιπάθεια, δυσπιστία και ανησυχία; υπάρχει, τέλος, κάποια συγκεκριμένη ομάδα οι απόψεις για την οποία μπορεί να θε-

ωρηθεί ότι συνιστούν ξενοφοβία ή ακόμη και ρατσισμό; Ο Πίνακας 7 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρων, γιατί καταγράφει τη συμπάθεια και αντιπάθεια έναντι ορισμένων χωρών, λαών και εθνοτικών ομάδων και ταυτόχρονα αποτυπώνει τα αισθήματα των Ελλήνων ως προς τον ραγδαία μεταβαλλόμενο σήμερα διεθνή περίγυρο. Σε ό,τι αφορά τις χώρες (Πίνακας 7α), τον πιο υψηλό δείκτη συμπάθειας λαμβάνουν οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες και οι ΗΠΑ, με τη Σερβία και τη Ρωσία περίπου στη μέση της κλίμακας και την Αλβανία και την Τουρκία να δέχονται τη μεγαλύτερη αντιπάθεια. Τα στοιχεία αυτά αντανakλώνονται και στον Πίνακα 7β, όπου Γάλλοι, μαύροι, Αμερικανοί και Γερμανοί λαμβάνουν τους μεγαλύτερους βαθμούς συμπάθειας. Αντίθετα, οι Τούρκοι και οι Αλβανοί προηγούνται με διαφορά στην κλίμακα της αντιπάθειας, ακολουθούμενοι από τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους εβραίους. Αξιοπεριεργος εκ πρώτης όψεως ο υψηλός βαθμός συμπάθειας που απολαμβάνουν οι μαύροι, θα πρέπει να συσχετιστεί με το ότι η Ελλάδα ούτε φιλοξενεί ούτε αποτέλεσε ποτέ χώρο υποδοχής αφρικανών μεταναστών.

Οι Πίνακες 8 και 9 διερευνούν τη στάση των Ελλήνων απέναντι σε δύο ειδικές μειονοτικές ομάδες, οι οποίες προσλαμβάνονται ως ξένοι με βάση τόσο το γλωσσικό όσο κυρίως το θρησκευτικό και το εθνοτικό κριτήριο. Πρόκειται για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους τσιγγάνους. Σε ό,τι αφορά τους πρώτους, η έρευνα καταγράφει σε υψηλό βαθμό έλλειψη ανεκτικότητας και απόρριψης. Χαρακτηριστικότερη είναι η συμφωνία της πλειοψηφίας του δείγματος (52%) με τη φράση «να πάνε όλοι σπίτι τους» (Πίνακας 8γ) Οι απόψεις για τα σχολεία των μουσουλμάνων είναι μάλλον μοιρασμένες (Πίνακας 8α), ενώ σχεδόν τα δύο τρίτα του δείγματος δηλώνουν ότι «δε θα παντρεύονταν ποτέ μουσουλμάνο από τη Δυτική Θράκη» (Πίνακας 8β). Αντίθετα, προς τους τσιγγάνους εκφράζεται μια πιο ανεκτική και ίσως πιο αφομοιωτική στάση, αφού το 77% των ερωτώμενων συμφωνεί με τη θέση ότι «οι τσιγγάνοι θα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με εμάς» (Πίνακας 9α). Το ποσοστό αυτών που δε θα παντρεύονταν τσιγγάνο είναι μικρότερο από το αντίστοιχο για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης (Πίνακας 9β). Η στάση όμως στη θέση ότι «ακόμα και αν καλύτερευαν οι συνθήκες ζωής τους, θα εξακολουθούσαν να είναι βρώμικοι» (35% συμφωνεί απόλυτα, βλ. Πίνακα 9γ) δηλώνει την έντονη και βαθιά ριζωμένη προκατάληψη που εξακολου-

θεί να υπάρχει απέναντι στους τσιγγάνους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αντίστοιχες ερωτήσεις με αυτές που έγιναν για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους τσιγγάνους, έγιναν και για τους Πόντιους, οι οποίοι αποτελούν μια σχετικά νεότερη ομάδα στην Ελλάδα και μπορούν να εκληφθούν ως ξένοι. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις για τους Πόντιους έδειξαν μια σαφή στάση αποδοχής και ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία, που έρχεται σε εμφανή αντίθεση με τις στάσεις απέναντι στις δύο αναφερθείσες ομάδες· γεγονός που – αν συνδυαστεί κιόλας με τη διαφοροποιημένη στάση απέναντι στους τσιγγάνους – οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ αισθημάτων «γενικής ξενοφοβίας» και ειδικών στάσεων «εθνικιστικής ξενοφοβίας».

4. ANTI ΓΙΑ ΕΠΙΛΟΓΟ

Τα στοιχεία της έρευνας φαίνεται να επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι η αύξηση του αριθμού των ξένων στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια έχει σημαντικά επηρεάσει την πρόσληψη του «ξένου» και του «άλλου» στην ελληνική κοινωνία. Η επιφυλακτική ανεκτικότητα, που αποτελούσε την κυρίαρχη στάση κατά το παρελθόν, σταδιακά δίνει τη θέση της στη δυσπιστία, στην ανησυχία, στην ξενοφοβία και στην έλλειψη ανεκτικότητας. Η παρουσία των ξένων προσλαμβάνεται σαφώς ως ιδιαίτερα έντονη πλέον στην Ελλάδα και, παρότι μόνο το ένα τέταρτο του πληθυσμού δηλώνει ότι ενοχλείται από αυτή, σε πολλές περιπτώσεις η στάση έναντι των ξένων γενικά ή ειδικών ομάδων χαρακτηρίζεται από ανησυχία και επιφύλαξη έως ιδιαίτερα έντονη προκατάληψη και ξενοφοβία. Τα αισθήματα αυτά εκφράζονται μάλιστα με σαφώς πιο τονισμένο τρόπο κυρίως από άτομα σχετικά μεγάλης ηλικίας και χαμηλού ή μεσαίου μορφωτικού επιπέδου.

Είναι χαρακτηριστικό των αντιφατικών στάσεων που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία στο θέμα των ξένων ότι, στη γενική ερώτηση για την ιεράρχηση των σημαντικότερων προβλημάτων στην Ελλάδα σήμερα, η παρουσία των ξένων κατατάσσεται στην τελευταία (δέκατη) θέση. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 10, η παρουσία των ξένων δεν αντιμετωπίζεται ως ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα, ούτε δείχνει να απασχολεί έντονα τους Έλληνες. Αυτό βέβαια με κανένα τρόπο δε σημαίνει την αναίρεση

των αναφερθέντων στοιχείων. Δείχνει από τη μια το βάρος που αισθάνεται ο έλληνας πολίτης από τα άλλα προβλήματα (κυρίως τα οικονομικά), και από την άλλη ότι αυτά ακριβώς τα προβλήματα δε φαίνεται να έχουν «προσωποποιηθεί» ή επικεντρωθεί στον αποδιοπομπαίο τράγο, που θα είχε, στην περίπτωση αυτή, τη μορφή του ξένου. Το πώς θα αποκρυσταλλωθεί η εν λόγω διαδικασία παραμένει άγνωστο, όπως άγνωστο παραμένει αν η διαπιστούμενη μεταβολή στις προσλήψεις και στις στάσεις των Ελλήνων αποτελεί συγκυριακό φαινόμενο ή τμήμα ενός βαθύτερου και διαρκέστερου μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή του παρόντος σημειώματος, το ζήτημα είναι μείζον και η σε βάθος μελέτη και ανάλυσή του είναι επείγον να αποτελέσει ερευνητικό στόχο πρώτης προτεραιότητας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζονται οι απαντήσεις που δόθηκαν στις κυριότερες ερωτήσεις της έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε από τις 20 Ιανουαρίου έως τις 20 Φεβρουαρίου 1993. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατίθενται επίσης και συγκριτικά στοιχεία, για τις αντίστοιχες ερωτήσεις, από έρευνες που έχει πραγματοποιήσει το *Ευρωβαρόμετρο* κατά την περίοδο 1989-1993.

Το μέγεθος του δείγματος ήταν 1.205 άτομα, κατανεμημένο αναλογικά κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και μέγεθος οικισμού. Συνολικά επιλέχθηκαν 125 σημεία δειγματοληψίας και πραγματοποιήθηκαν 402 συνεντεύξεις στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, 92 στη Θεσσαλονίκη, 231 στα υπόλοιπα αστικά κέντρα, 133 σε ημιαστικές και 347 σε αγροτικές περιοχές. Σε κάθε σημείο δειγματοληψίας η επιλογή των ατόμων έγινε τηρώντας τις ποσοτώσεις φύλου και ηλικίας. Η επιτόπια στοιχειοληψία πραγματοποιήθηκε από την εταιρεία OPINION.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η εθνικότητα των «Άλλων»

«Όταν ακούτε για άτομα άλλης εθνικότητας, ποια εθνικότητα σάς έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Αλβανοί	488	40,5
2. Αμερικανοί	112	9,0
3. Γερμανοί	86	7,1
4. Πολωνοί	51	4,2
5. Γάλλοι	47	3,9
6. Άγγλοι	33	2,7
7. Ρώσοι	32	2,7
8. Τούρκοι	26	2,2
9. Ιταλοί	24	2,0
10. Πακιστανοί	17	1,4
11. Φιλιππινέζοι	14	1,2
12. Σέρβοι	12	1,0
Διάφοροι	100	8,3
ΔΓ/ΔΑ	163	13,5
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η θρησκεία των «Άλλων»

Α. «Όταν ακούτε για άτομα άλλης θρησκείας, ποια θρησκεία σάς έρχεται στο νου;»

	N	%	Συγκριτικά στοιχεία Ευροβαρόμετρου ¹ 1989 (%)
Α. Μουσουλμάνοι	472	39,2	33
Β. Καθολικοί	261	21,7	14
Γ. Μάρτυρες του Ιεχωβά	96	8,0	16
Δ. Βουδιστές	28	2,3	4
Ε. Εβραίοι	20	1,6	2
ΣΤ. Διαμαρτυρόμενοι	10	0,8	—
Ζ. Διάφοροι	26	2,1	5
ΔΓ/ΔΑ	292	24,3	24
Σύνολο	1.205	100,0	100

Β. «Υπάρχουν στην Ελλάδα ομάδες ατόμων που είναι Έλληνες πολίτες, αλλά δεν έχουν τη δική μας θρησκεία. Θα μπορούσατε να μου πείτε ποια τέτοια ομάδα σάς έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Μουσουλμάνοι	390	32,4
2. Μάρτυρες του Ιεχωβά	270	22,4
3. Καθολικοί	130	10,8
4. Διαμαρτυρόμενοι	40	3,4
5. Εβραίοι	23	1,9
6. Άλλοι	24	2,0
ΔΓ/ΔΑ	328	27,2
Σύνολο	1.205	100,0

1. Βλ. *Ευροβαρόμετρο*, Ειδικό Τεύχος, Νοέμβριος 1989, σ. 39.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Έλληνες που μιλούν άλλες γλώσσες ή διαλέκτους

Α. «Στην Ελλάδα σήμερα υπάρχουν ομάδες ατόμων, που είναι Έλληνες πολίτες, αλλά μιλούν άλλη γλώσσα από τα ελληνικά. Θα μπορούσατε να μου πείτε ποια τέτοια ομάδα σας έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Μουσουλμάνοι	185	15,3
2. Τούρκοι	88	7,3
3. Πόντιοι	68	5,6
4. Βλάχοι	63	5,2
5. Αρβανίτες	58	4,8
6. Τσιγγάνοι	48	4,0
7. Αλβανοί	44	3,7
8. Ρωσοπόντιοι	44	3,7
9. Βορειοηπειρώτες	19	1,6
10. Σλάβοι/Σλαβομακεδόνες	13	1,1
11. Πομάκοι	9	0,7
12. Άλλες απαντήσεις	19	1,6
Άτομα άλλης εθνικότητας	103	8,6
ΔΓ/ΔΑ	444	36,8
Σύνολο	1.205	100,0

Β. «Υπάρχουν μερικοί Έλληνες που στα χωριά τους, εκτός από τα ελληνικά, μιλούν μεταξύ τους και ορισμένες άλλες γλώσσες ή διαλέκτους. Θα μπορούσατε να μου πείτε ποια τέτοια γλώσσα ή διάλεκτος σας έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Βλάχικα	221	18,3
2. Αρβανίτικα	205	17,0
3. Ποντιακά	139	11,5
4. Κρητικά	116	9,6
5. Άλλες διάλεκτοι	121	10,0
6. Τουρκικά	63	5,2
7. Βουλγαρικά / Σλαβικά	45	3,7
8. Άλλες γλώσσες	36	3,0
ΔΓ/ΔΑ	259	20,9
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αντιλήψεις για την παρουσία των «ξένων»

«Τα τελευταία χρόνια, έχουν έρθει να ζήσουν και να δουλέψουν στην Ελλάδα άτομα από άλλες χώρες. Κατά τη γνώμη σας, αυτοί οι ξένοι που ζουν σήμερα στην Ελλάδα είναι:»

	N	%	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρον ² (%)		
			1993	1992	1991
Πάρα πολλοί	834	69,2	57	45	29
Αρκετοί, αλλά όχι πάρα πολλοί	315	26,1	34	44	47
Δεν είναι πολλοί	21	1,7	4	6	12
ΔΓ/ΔΑ	35	2,9	6	5	13
Σύνολο	1.205	100,0	101	100	101

Συγκριτικά στοιχεία για τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε.

«Θεωρούν ότι οι ξένοι που ζουν σήμερα στη χώρα τους είναι πάρα πολλοί»

	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρον (%)		
	1993	1992	1991
Ιταλία	64	65	63
Γερμανία	60	55	55
Γαλλία	56	52	56
Βέλγιο	54	53	56
Μεγάλη Βρετανία	50	50	54
Ολλανδία	47	49	44
Δανία	43	46	43
Ισπανία	25	23	25
Πορτογαλία	25	28	18
Λουξεμβούργο	21	32	20
Ιρλανδία	8	11	12

2. Βλ. Ευρωβαρόμετρο, αρ. 37, Ιούνιος 1992, σ. Α62, και Ευρωβαρόμετρο, αρ. 39, Ιούνιος 1993, σ. Α51.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ενόχληση από την παρουσία των «ξένων»

«Ορισμένοι ενοχλούνται από τις γνώμες, τον τρόπο ζωής και τις συνήθειες ατόμων που είναι διαφορετικές από τις δικές τους. Εσείς προσωπικά βρίσκετε ενοχλητική την παρουσία ατόμων άλλης εθνικότητας;»

	N	%	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρον ³ (%)	
			1992	1993
Ναι	324	26,9	28,0	28,0
Όχι	846	70,2	67,0	70,0
ΔΓ/ΔΑ	35	2,9	5,0	2,0
Σύνολο	1.205	100,0	100,0	100,0

Συγκριτικά στοιχεία για τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε.

«Δηλώνουν ότι βρίσκουν ενοχλητική την παρουσία ατόμων άλλης εθνικότητας»

	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρον (%)	
	1993	1992
Δανία	21	17
Γαλλία	18	16
Βέλγιο	16	19
Μεγάλη Βρετανία	14	13
Γερμανία	13	17
Ολλανδία	13	13
Ιταλία	11	9
Λουξεμβούργο	8	11
Ισπανία	7	7
Ιρλανδία	6	9
Πορτογαλία	6	5

3. Βλ. Ευρωβαρόμετρο, αρ. 37, Ιούνιος 1992, σ. Α62, και Ευρωβαρόμετρο, αρ. 39, Ιούνιος 1993, σ. Α51.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Απόψεις για τους «ξένους»

«Θα σας διαβάσω ορισμένες απόψεις και για κάθε μία από αυτές θα ήθελα να μου πείτε πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε:»

α. Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	341	28,3
Μάλλον συμφωνώ	197	16,3
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	122	10,1
Μάλλον διαφωνώ	160	13,3
Διαφωνώ απόλυτα	354	29,4
ΔΓ/ΔΑ	31	2,6
Σύνολο	1.205	100,0

β. Πολλοί από τους ξένους που ζουν στη χώρα μας αποτελούν δημόσιο κίνδυνο.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	779	64,6
Μάλλον συμφωνώ	239	19,8
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	71	5,9
Μάλλον διαφωνώ	60	5,0
Διαφωνώ απόλυτα	37	3,1
ΔΓ/ΔΑ	19	1,6
Σύνολο	1.205	100,0

γ. Δε με ενοχλεί να ζουν ξένοι στη γειτονιά μου.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	568	47,1
Μάλλον συμφωνώ	171	14,2
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	196	16,3
Μάλλον διαφωνώ	91	7,6
Διαφωνώ απόλυτα	162	13,4
ΔΓ/ΔΑ	17	1,4
Σύνολο	1.205	100,0

δ. Οι ξένοι στη χώρα μας αυξάνουν την ανεργία στους Έλληνες.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	970	80,5
Μάλλον συμφωνώ	110	9,1
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	36	3,0
Μάλλον διαφωνώ	31	2,6
Διαφωνώ απόλυτα	35	2,9
ΔΓ/ΔΑ	23	1,9
Σύνολο	1.205	100,0

ε. Οι ξένοι που μένουν και εργάζονται πάνω από 5 χρόνια στη χώρα μας θα πρέπει να μπορούν να ψηφίζουν στις δημοτικές εκλογές.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	349	29,0
Μάλλον συμφωνώ	131	10,9
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	106	8,8
Μάλλον διαφωνώ	103	8,5
Διαφωνώ απόλυτα	415	34,4
ΔΓ/ΔΑ	101	8,3
Σύνολο	1.205	100,0

στ. Δε θα παντρευόμουν ποτέ ξένο.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	394	32,7
Μάλλον συμφωνώ	42	3,5
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	136	11,3
Μάλλον διαφωνώ	95	7,9
Διαφωνώ απόλυτα	486	40,3
ΔΓ/ΔΑ	52	4,4
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κλίμακα συμπάθειας (1-10) για χώρες, λαούς και εθνοτικές ομάδες

Α. «Θα σας διαβάσω τώρα έναν κατάλογο με ορισμένες χώρες. Για κάθε μία από αυτές θα ήθελα να μου πείτε πόση συμπάθεια αισθάνεστε, ξεκινώντας από το 1, που σημαίνει ότι δεν αισθάνεστε “καμία συμπάθεια”, και φτάνοντας μέχρι το 10, που σημαίνει ότι αισθάνεστε “μεγάλη συμπάθεια”».

	ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 7-10 (%)	ΑΝΤΙΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 1-4 (%)	Διαφορά Συμπά- θειας/Αντιπάθειας (%)	Μέσος όρος
Γαλλία	46,3	15,7	30,6	6,2
ΗΠΑ	42,0	29,9	12,1	5,8
Ιταλία	32,8	25,5	7,3	5,5
Γερμανία	34,7	32,1	2,6	5,3
Μεγ. Βρετανία	30,4	34,8	-4,4	5,1
Σερβία	29,9	38,1	-8,2	5,0
Ρωσία	18,5	41,9	-23,4	4,5
Βουλγαρία	8,6	57,7	-49,1	3,6
Αλβανία	6,0	73,0	-67,0	2,6
Τουρκία	3,3	83,8	-80,5	1,7

Β. «Θα ήθελα να κάνετε το ίδιο και για τις παρακάτω ομάδες ατόμων».

	ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 7-10 (%)	ΑΝΤΙΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 1-4 (%)	Διαφορά Συμπά- θειας/Αντιπάθειας (%)	Μέσος όρος
Γάλλοι	45,5	15,3	30,2	6,3
Μαύροι	39,7	28,3	11,4	5,6
Αμερικανοί	40,0	30,1	9,9	5,6
Γερμανοί	33,7	32,9	0,8	5,3
Πολωνοί	24,7	27,9	-3,2	5,1
Άγγλοι	29,0	33,4	-4,4	5,0
Σλάβοι	16,0	38,4	-22,4	4,3
Τσιγγάνοι	20,3	55,0	-34,7	4,0
Εβραίοι	14,7	57,4	-42,7	3,5
Μουνοι Θράκης	10,8	61,5	-50,7	3,2
Αλβανοί	7,6	75,5	-67,9	2,6
Τούρκοι	5,2	79,5	-74,3	2,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Απόψεις για τους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης

«Θα σας διαβάσω επίσης ορισμένες απόψεις που έχουμε ακούσει για τους Μουσουλμάνους που ζουν στη Δυτική Θράκη και θα ήθελα να μου πείτε, για κάθε μία από αυτές, κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε;»

α. Οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης πρέπει να έχουν τα δικά τους σχολεία.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	377	31,3
Μάλλον συμφωνώ	107	8,9
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	72	6,0
Μάλλον διαφωνώ	87	7,2
Διαφωνώ απόλυτα	469	38,9
ΔΓ/ΔΑ	93	7,7
Σύνολο	1.205	100,0

β. Δε θα παντρευόμουν ποτέ Μουσουλμάνο από τη Δυτική Θράκη.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	745	61,8
Μάλλον συμφωνώ	53	4,4
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	90	7,5
Μάλλον διαφωνώ	65	5,4
Διαφωνώ απόλυτα	174	14,4
ΔΓ/ΔΑ	78	6,5
Σύνολο	1.205	100,0

γ. Να πάνε όλοι στην Τουρκία

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	542	45,0
Μάλλον συμφωνώ	89	7,4
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	127	10,5
Μάλλον διαφωνώ	102	8,5
Διαφωνώ απόλυτα	248	20,6
ΔΓ/ΔΑ	97	8,1
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Απόψεις για τους Τσιγγάνους

«Θα σας διαβάσω τέλος ορισμένες απόψεις που έχουμε ακούσει για τους Τσιγγάνους που ζουν στη χώρα μας, και θα ήθελα να μου πείτε, για κάθε μία από αυτές, κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε;»

α. Οι Τσιγγάνοι πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με εμάς.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	815	67,6
Μάλλον συμφωνώ	117	9,7
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	64	5,3
Μάλλον διαφωνώ	36	3,0
Διαφωνώ απόλυτα	141	11,7
ΔΓ/ΔΑ	32	2,6
Σύνολο	1.205	100,0

β. Δε θα παντρευόμουν ποτέ Τσιγγάνο.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	705	58,5
Μάλλον συμφωνώ	64	5,3
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	121	10,0
Μάλλον διαφωνώ	74	6,1
Διαφωνώ απόλυτα	212	17,6
ΔΓ/ΔΑ	29	2,4
Σύνολο	1.205	100,0

γ. Πιστεύω ότι οι Τσιγγάνοι, ακόμα και αν καλύτερευαν οι συνθήκες ζωής τους, θα εξακολουθούσαν να είναι βρώμικοι.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	427	35,4
Μάλλον συμφωνώ	149	12,4
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	87	7,2
Μάλλον διαφωνώ	157	13,0
Διαφωνώ απόλυτα	343	28,5
ΔΓ/ΔΑ	42	3,5
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Τα σημαντικότερα προβλήματα στην Ελλάδα σήμερα

«Ποια είναι, κατά τη γνώμη σας, τα σημαντικότερα προβλήματα στην Ελλάδα σήμερα;». (Μέχρι τρεις απαντήσεις)

	ΣΥΝΟΛΟ	
	N	% του δείγματος
1. Η ακρίβεια της ζωής	668	55,4
2. Η ανεργία	516	42,8
3. Η υγεία και η κοινωνική πρόνοια	515	42,7
4. Η εγκληματικότητα	405	33,6
5. Η κατάσταση στα Βαλκάνια	403	33,4
6. Η μόλυνση του περιβάλλοντος	325	26,9
7. Η κατάσταση της παιδείας	296	22,9
8. Οι σχέσεις με την Τουρκία	176	14,6
9. Η προσαρμογή της Ελλάδας στην ΕΟΚ	145	12,0
10. Η παρουσία των ξένων	116	9,6
ΔΓ/ΔΑ	15	1,2

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ:
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ Ή ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΠΟΙΗ-
ΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ;

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η δημιουργία της λεγόμενης Νέας Διεθνούς Τάξης Πραγμάτων (New World Order) έχει προκαλέσει σοβαρή αναθεώρηση των βασικών αρχών που καθόρισαν τις κοινωνικές επιστήμες στις περασμένες τέσσερις δεκαετίες. Από τη μια μεριά, η κατάρρευση των κρατικο-σοσιαλιστικών καθεστώτων και του παραδοσιακού μαρξιστικού Λόγου (Discourse) σηματοδότησε τον δήθεν θρίαμβο της δημοκρατίας δυτικής μορφής ως το κυρίαρχο μοντέλο πολιτικής οργάνωσης της μεταμοντέρνας εποχής. Όμως, οι προκλήσεις που συνοδεύουν την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας σε χώρες με κυρίως ολοκληρωτικό πολιτικό παρελθόν έχουν ανοίξει ένα διάλογο πάνω στη ρευστή και αόριστη έννοια της δημοκρατίας μέσα σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια. Από την άλλη μεριά, η διεθνής ανάδυση του εθνικισμού και η επίσης παγκόσμια αναβίωση της θρησκείας αποτέλεσαν μια εντυπωσιακή διάψευση της προβλεπόμενης μοιραίας περιθωριοποίησής τους κατά τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού. Αντίθετα, η αναμφισβήτητη επίδραση του εθνικισμού και της θρησκείας στο σημερινό δημόσιο χώρο (Public Domain) έχει προκαλέσει μια θαρραλέα συζήτηση πάνω στην έννοια και στη μορφή της κοινότητας (community) και της κοινωνίας των πολιτών (civil society) στη μετανεοτερική πραγματικότητα. Με λίγα λόγια, οι κοινωνικές επιστήμες και ευρύτερα, η κοινωνική θεωρία αντιμετωπίζουν μια γενική κρίση παραδειγμάτων (Paradigm Crisis).¹

* Post-Doctoral Fellow, Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του Princeton· Visiting Fellow, Κέντρο Διεθνών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του Princeton.

1. Ενδιαφέροντα άρθρα που συζητούν από διαφορετικές διαστάσεις την κρίση

Σε σχετικά πρόσφατο άρθρο του, ο κοινωνικός ψυχολόγος Θάνος Λίποβατς έθιξε τα βασικά σημεία της κρίσης παραδείγματος στις Θεωρίες Δημοκρατίας (Theories of Democracy), Πολιτιστικών Σπουδών (Culture Studies), και Θεωρίες Θρησκείας και Πολιτικής (Theories of Religion and Politics). Ο Λίποβατς επιχείρησε να αναλύσει τη θρησκευτική και την εθνικιστική διάσταση της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας:² συγκεκριμένα, το άρθρο εξερεύνησε την αμοιβαία σχέση του ορθόδοξου χριστιανισμού και του εθνικισμού, και την επίδρασή τους στη σύσταση του πολιτισμού, και κατέληξε σε μερικά γενικά συμπεράσματα για την ποιότητα του σημερινού δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα.

Πριν αποδουθούμε σε μια κριτική ανάλυση του άρθρου του Λίποβατς, αξίζει να πούμε δυο λόγια για την προσέγγιση μας. Προφανώς ο Λίποβατς ασχολήθηκε μ' ένα υπερβολικά καιρικό θέμα, που μέχρι τώρα έχει ελάχιστα ή μονοδιάστατα μελετηθεί — το ρόλο της Ορθοδοξίας στο μετασχηματισμό της σημερινής Ελληνικής κουλτούρας.³ Εξίσου σημαντική είναι η πιθανότητα να βρούμε εκ

παραδειγμάτων και της αρχικές απόπειρες για ανταπόκριση είναι της Nancy Bermeo, «Democracy in Europe», και του Stanley Hoffman, «Europe's Identity Crisis Revisited», *Daedalus*, τόμ. 123, No. 2, άνοιξη 1994· του Elmer Hankiss, «In Search of a Paradigm», και του Jacques Rupnik, «Central Europe or Mitteleuropa» *Daedalus*, τόμ. 119, No. 1, χειμώνας 1990· Samuel Huntington, «The Clash of Civilizations?», *Foreign Affairs*, Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1993, και του ίδιου, «If Not Civilizations, What? Paradigms of the Post-Cold War World», *Foreign Affairs*, Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1993· Jacques Rupnik, «Europe's New Frontiers: Remapping Europe», και του Elmer Hankiss, «European Paradigms: East and West, 1945-1994», *Daedalus*, τόμ. 123, No. 3, καλοκαίρι 1994· Philippe C. Schmitter - Terry Lynn Karl, «The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go?», *Slavic Review*, τόμ. 53, No. 1, άνοιξη 1994, και Robert Withnow, «Understanding Religion and Politics», *Daedalus*, τόμ. 120, No. 3, καλοκαίρι 1991.

2. «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 2, Οκτώβριος 1993.

3. Παρενθετικά, η έλλειψη συστηματικού ενδιαφέροντος σε εκείνο το θέμα δεν είναι σύμπτωμα μόνο των ευρω-αμερικανικών κοινωνικών επιστημών. Μέχρι πρόσφατα, οι κοινωνικές επιστήμες και στην Ελλάδα δεν έχουν ασχοληθεί, είτε θεωρητικά είτε μεθοδολογικά, με τα ρηξικέλευθα ζητήματα γύρω από το συγκριτικό κρίκο θρησκείας-νεοτερικότητας και θρησκείας-εθνικισμού-δημοκρατίας και γύρω στην εσωτερική (θεσμική και δογματική) μεταμόρφωση της Ορθοδοξίας. Οι πιο προχωρημένες απόπειρες να μελετηθούν τέτοια ζητήματα προέκυψαν από την εργασία ορισμένων επιστημών, κυρίως στο χώρο της φιλοσοφίας και της θεολο-

των υστερών στο άρθρο του Λίτοβατς τα ίχνη ενός πρωτολείου για μια εναλλακτική απάντηση στην καινούρια επιχειρηματολογία που, κατά τη γνώμη μας, έχει καταφέρει μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα να γίνει σχεδόν ηγεμονική στις κοινωνικές επιστήμες στη Δυτική Ευρώπη και στην Αμερική. Διατυπωμένη από τον διάσημο πολιτικό επιστήμονα Samuel Huntington, η επιχειρηματολογία χωρίζει τη μετα-ψυχροπολεμική Ευρώπη σε δυο πολιτισμικούς άξονες που ορίζονται από τη θρησκεία και την κουλτούρα, και συμπεραίνει ότι ο «ορθόδοξος-ισλαμικός πολιτισμικός άξονας» της Ευρώπης αποτελεί στρατηγική απειλή στον «δυτικό πολιτισμικό άξονα». Σύμφωνα μ' αυτή την επιχειρηματολογία, ο «ανατολικός χριστιανισμός» (Ορθοδοξία), σε αντίθεση με τον προτεσταντικό-καθολικό χριστιανισμό, είναι εξ ορισμού ασυμβίβαστος με τη νεοτερικότητα, τη δημοκρατία και τα ήθη και έθιμα ενός χώρου που λέγεται «Δύση».⁴

γίας. Λόγω γενικής έλλειψης διεπιστημονικού ενδιαφέροντος, δεν έχουν δημιουργηθεί οι εξελιγμένες συζητήσεις που βλέπουμε σχετικά με την παγκόσμια επίδραση του Ισλάμ σε κοινωνική μεταμόρφωση, το ρόλο του προτεσταντισμού στη ευαγγελιοποίηση της Ρωσίας, τις εσωτερικές συγκρούσεις στον καθολικισμό μεταξύ θεολόγων της απελευθέρωσης και συντηρητικών ιεραρχών, κ.ά. Ενδεικτικές εξαιρέσεις (από ποικίλες διανοητικές αφετηρίες, αλλά με κριτικό ερμηνευτικό προσανατολισμό) στην είτε ευρύτερη έλλειψη ενδιαφέροντος είτε στερεότυπες προσεγγίσεις στη μελέτη του κοινωνικού ρόλου της Ορθοδοξίας στον ελληνικό χώρο συμπεριλαμβάνουν οι εργασίες: Σάββας Αγουρίδης, «Ορθοδοξία και Ελληνικότητα», *Βαλκάνια και Ορθοδοξία*, Αθήνα, Εκδόσεις Μήνυμα: Θάνος Βερέμης - Χρήστος Γιανναράς, *Κεφάλαια πολιτικής θεολογίας*, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη, 1983), και του ίδιου, *Η Νεοελληνική ταυτότητα*, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη, 1978· Ιωάννης Κονιδάρης, *Ο νόμος 1700/1987, και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1988· Gennadios Limouris (επιμ.), *Justice, Peace and the Integrity of Creation: Insights from Orthodoxy*, Γενεύη, World Council of Churches Publication, 1990· Νίκος Μουζέλης, *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη: Οκτώ κείμενα*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1994· Αθανάσιος Θ. Νίκας, *Εκκλησία και παιδεία*, Αθήνα, 1991, και Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση: Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1993. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της εξέλιξης του νεο-ορθόδοξου ρεύματος και της συνεισφοράς του στο σημερινό διάλογο επάνω στο δημόσιο ρόλο της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα, βλ. Eva Konstantellou, «Returning to the "Lost Center": Critical Perspectives on the neo-Orthodox Challenge to Euro-Centrism», unpublished manuscript.

4. Για τα συγκεκριμένα αποσπάσματα όπου ο Huntington, αρχιτέκτων του πολιτισμικού παραδείγματος, θέτει κατηγορηματικά αυτές τις ιδέες, αναφερόμαι στο *Clash of Civilizations*, σ. 23-25, 29-30 και 40-41.

Ας διευκρινίσουμε την έννοια του Πολιτισμικού Παραδείγματος. Η κλασική θεωρία του εκσυγχρονισμού (Modernization Theory), μαζί με το επακόλουθο της, την ψυχοπολεμική εξωτερική πολιτική της Δύσης, τοποθέτησε την Ελλάδα στο γνωστό στρατόπεδο του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ. Αντίθετα, οι νεο-εκσυγχρονιστές που υποστηρίζουν το πολιτισμικό παράδειγμα αλλάζουν τελείως το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται η Ελλάδα, λόγω Ορθοδοξίας. Με λίγα λόγια, οι νέο-εκσυγχρονιστές αντικαθιστούν τη θεωρία του «Εκσυγχρονισμού» με τον όρο «Πολιτισμός», και εμβαθύνουν την έννοια του πολιτισμού μέσω της άρθρωσης μιας ορθόδοξης ρητορικής και ενός βαλκανικού Λόγου. Η συνήθως λανθασμένη και παρεξηγημένη έννοια του «ανατολικού χριστιανισμού» μπορεί συνεπώς να χρησιμοποιείται ως διανοητικό κατασκευάσμα που διαχωρίζει την ορθόδοξη Ευρώπη από τη μη-ορθόδοξη Ευρώπη του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ. Από αυτή την άποψη, η εκδοχή της Ορθοδοξίας όπως παρουσιάζεται στο πολιτισμικό παράδειγμα έχει τρομακτικές συνέπειες για τη θεωρητική και στρατηγική τοποθέτηση της Ελλάδας και οποιασδήποτε χώρας με ορθόδοξη ιστορική τροχιά στη Νέα Διεθνή Τάξη Πραγμάτων.

Πράγματι, μια περίληψη των πρόσφατων κοινωνικο-επιστημονικών μελετών και αναφορών στα μέσα μαζικής ενημέρωσης δείχνει μιαν αυξανόμενη τάση προς τη σύνδεση μιας «ορθόδοξης» αντίληψης περί Ορθοδοξίας με ένα βαλκανικό Λόγο που συμπεριλαμβάνει και τη Ρωσία. Ενδεικτικά είναι τα σχόλια του Φρανσουά Μιτεράν, ο οποίος έχει μιλήσει συχνά στο γερμανικό και στο γαλλικό τύπο για τα Βαλκάνια και τη Ρωσία ως μια Ευρώπη των Φυλών (Tribal Europe), που χαρακτηρίζεται από προγονικά μίση.⁵ Επίσης ο Ζμπίγκνιου Μπρεζίνσκι αντιπαραθέτει την ιδιαίτερη ευρω-ασιατική ταυτότητα της Ρωσίας στις κεντρο-ευρωπαϊκές χώρες της πρώην Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.⁶ Ο αμερικανικός τύ-

5. Οι διάφορες αναφορές του Μιτεράν δηλώθηκαν στο γερμανικό τύπο (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 Νοεμβρίου 1991) και στο γαλλικό (*Le Monde*, 10 Ιουλίου 1992 και 9 Μαρτίου 1993) και αναφέρθηκαν σε έναν διεθνή χώρο (μέσα σε κριτική, όμως) στην πρόσφατη ομιλία του γάλλου κοινωνιολόγου Jacques Rupnik, «The Bosnian Crisis: A European Perspective», στο *Woodrow Wilson School of Public and International Affairs*, Princeton University, 17 Νοεμβρίου 1994.

6. *New York Times*, 28 Δεκεμβρίου 1994. Επανεκάλυψε και επεξεργάστηκε την ιδέα ότι οι κεντρο-ευρωπαϊκές χώρες της Πολωνίας, Τσεχίας και Ουγγαρίας διαφοροποιούνται με βάση ότι συμπεριλήφθηκαν στην Petrine Empire από τη Ρωσία και ορισμένες βαλκανικές χώρες, με το συμπέρασμα ότι οι χώρες αυτές πρέπει να

πος τακτικά χαρακτηρίζει, μέσα στο πλαίσιο των συγκρούσεων στην πρώην Γιουγκοσλαβία, τις ρωμαιοκαθολικές δημοκρατίες ως «πιο ανεπτυγμένες και πολιτικά προοδευτικές»⁷ επειδή βασίζονται στο «δραστήριο ρωμαιοκαθολικό πολιτισμό και στην ιστορική εμπειρία της Αυστριακής Αυτοκρατορίας».⁸ Στον αντίποδα βρίσκονται οι «θρασύδειλες χριστιανικές ορθόδοξες δημοκρατίες και το Ισλάμ, με τις απολυταρχικές παραδόσεις τους... που εξέθρεψαν έντονο εθνικισμό αλλά όχι δημοκρατία [απειλώντας την Ευρώπη]».⁹

Παρόμοια, η ενδελεχής ανάλυση του διάσημου ιστορικού και πολιτικού Τζορτζ Κένναν τονίζει ότι «οι ρίζες του Βαλκανικού ζητήματος για την Ευρώπη τοποθετούνται όχι μόνο στην περίοδο της Τουρκοκρατίας αλλά και στην περίοδο της βυζαντινής διείσδυσης στα Βαλκάνια... Τα γεγονότα της παλαιότερης εποχής, όχι μόνο της Τουρκοκρατίας αλλά και πριν από αυτήν, είχαν ως αποτέλεσμα την επιβολή στη νοτιοανατολική γωνιά της ηπείρου ενός τύπου μη-ευρωπαϊκού πολιτισμού που μέχρι σήμερα διατηρεί πολλά μη-ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά».¹⁰ Όσον αφορά την Ελλάδα, ο αγγλικός τύπος συνόψισε κάπως πιο δραματικά την καινούρια τοποθέτηση της χώρας: «Η Ελλάδα, που ήταν ένας από μας από την εποχή του [Δευτέρου Παγκόσμιου] Πολέμου, τώρα έγινε ένας απ' αυτούς. Με την κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, η χρησιμότητα της Ελλάδας... εξαφανίστηκε».¹¹

Λαμβάνοντας υπόψη μας τα παραπάνω, η ανάλυση του άρθρου του Λίποβατς μέσα από την οπτική του πολιτισμικού παραδείγματος φαίνεται απόλυτα λογική. Διότι πάνω απ' όλα, η αυξανόμενη κυριαρχία του παραδείγματος σε επιστημονικές συζητήσεις και πολιτικές πράξεις υπογραμμίζει τη σημασία του ουσιώδους δεσμού

ενσωματωθούν σε μια καινούρια ευρω-ατλαντική στρατηγική συμμαχία. Το επιχείρημα εμφανίζεται στο άρθρο του Μπρεζίνσκι, «A Plan for Europe», *Foreign Affairs*, τόμ. 74, Νο. 1 (Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1995).

7. Απόσπασμα άρθρου των *New York Times*, 4 Απριλίου 1989.

8. Απόσπασμα άρθρου των *New York Times*, 6 Απριλίου 1990.

9. Αποσπάσματα διάφορων άρθρων των *New York Times*, 4 Απριλίου 1989, *New York Times*, 6 Απριλίου 1990, και *Washington Post*, 9 Φεβρουαρίου 1990.

10. Τζορτζ Κένναν, *The Other Balkan War: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George Kennan*, Ουάσινγκτον, Carnegie Endowment for International Peace, 1993, σ. 12-13.

11. Απόσπασμα άρθρου στο *The Spectator* του Λονδίνου, 12 Νοεμβρίου 1993.

ανάμεσα στη γνώση και στην εξουσία. Το άρθρο του Λίποβατς ασχολείται άμεσα με τη σχέση γνώσης και εξουσίας. Με βασικό ζητούμενο την έννοια της «διαδικασίας του πολιτισμού, μέσα από τη θρησκεία και την ιδεολογία»,¹² ο στόχος είναι να δοθεί μια ερμηνεία της ανικανότητας των Ελλήνων «μέχρι τώρα να αναπτύξουν τους θεσμούς και τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας μ' ένα τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις διαφορές δυσκολίες που τους παρουσιάζονται, έχοντας εμπιστοσύνη στον εαυτό τους». ¹³ Προφανώς, ο Λίποβατς ενδιαφέρεται για τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς με τους οποίους ιδέες, όπως η Ορθοδοξία και ο εθνικισμός, μετουσιώνονται σε πολιτική πράξη. Επίσης, η θέση του Λίποβατς ότι ο πολιτισμός και η πολιτική κουλτούρα είναι αποτέλεσμα διαδικασιών στις οποίες η Ορθοδοξία συμμετέχει, προϋποθέτει μια αντίληψη της Ορθοδοξίας ως στοιχείου δυναμικά διαπλεκόμενου με τη διαδικασία ιστορικού μετασχηματισμού (π.χ. το σύγχρονο εγχείρημα του εκδημοκρατισμού). Αυτή η θέση έρχεται σε αντίθεση με τον προσανατολισμό του πολιτισμικού παραδείγματος, το οποίο με μεγάλη ευκολία ταυτίζει την Ορθοδοξία με έναν στατικό ιστορικισμό.

Σύμφωνα με την παραπάνω λογική, υπάρχουν τρία αξιοσημείωτα στοιχεία στο άρθρο που ευνοούν μια δημιουργική προσέγγιση στην προβληματική του πολιτισμικού παραδείγματος. Το πρώτο στοιχείο είναι μια αρκετά έντονη διεπιστημονική προσέγγιση, που εμπλουτίζει τον κατ' εξοχήν κοινωνικο-ψυχολογικό προσανατολισμό με πολιτικές, φιλοσοφικές, θεολογικές και ιστορικές θεωρήσεις. Το δεύτερο στοιχείο είναι η αναγνώριση της θεμελιώδους ανάγκης για μεθοδολογική σαφήνεια, και για λόγους επιστημονικής χρησιμότητας και για λόγους ασκήσεως αποτελεσματικής πολιτικής. Και το τρίτο στοιχείο είναι η εφαρμογή μιας συγκριτικής προσέγγισης, αν και αυτή υπονοείται παρά δηλώνεται στο άρθρο, που συγκρίνει το παράδειγμα της Ελλάδας με άλλες θρησκευτικές παραδόσεις, άλλου είδους εθνικισμούς και άλλες μορφές δημοκρατικής κουλτούρας.

Και όμως, παρ' όλες τις αναφερθείσες δυνατότητες, το βασικό συμπέρασμα είναι ότι ο Λίποβατς δεν τις εκμεταλλεύεται, για δύο πολύ συγκεκριμένους λόγους: η αρχική απαίτηση του συγγραφέα για θεωρητική και μεθοδολογική σαφήνεια υπονομεύεται από την

12. Θ. Λίποβατς, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός», *ό.π.*, σ. 32.

13. Στο ίδιο, σ. 33.

αποδοχή της κλασικής γραμμικής ερμηνείας εκσυγχρονισμού, που καθορίζει απόλυτα όλες τις προϋποθέσεις και, κατ' επέκταση, όλα τα συμπεράσματα του άρθρου. Με υποδομή το κλασικό μοντέλο του εκσυγχρονισμού, η ψυχολογική ανάλυση του Λίποβατς καταλήγει στο χαρακτηρισμό ότι η ελληνική εμπειρία σημαδεύεται από πολιτικές παθολογίες, από ένα είδος αντιδραστικού εθνικισμού, και από μια μορφή θρησκευτικού συντηρητισμού ασυμβίβαστου με τη νεότερη πραγματικότητα. Δεύτερον, όλο το επιχείρημα του Λίποβατς στηρίζεται σε μια ψυχολογική ερμηνεία της Ορθοδοξίας που είναι προβληματική, κυρίως διότι ο Λίποβατς παρεξηγεί ορισμένες θεμελιακές αρχές της Ορθοδοξίας, και λόγω θεωρητικού προσανατολισμού και λόγω μεθοδολογικής ακαμψίας.

Εφόσον είναι αδύνατον μέσα στο πλαίσιο ενός άρθρου να εξερευνήσουμε λεπτομερώς τις δύο αναφερθείσες κριτικές παρατηρήσεις, θα θέλαμε να επικεντρωθούμε στη δεύτερη, η οποία είναι πιο σημαντική για την πιθανότητα μιας εναλλακτικής απάντησης στην εκδοχή της Ορθοδοξίας που ενυπάρχει σε άρθρα που ενστερνίζονται το πολιτισμικό παράδειγμα. Επομένως, χωρίς να διαστρεβλώσουμε το ουσιαστικό του νόημα, μπορούμε να συνοψίσουμε το επιχείρημα του Λίποβατς ως εξής: η ελληνική πολιτική κουλτούρα προσδιορίζεται από «ένα αμυντικό χαρακτήρα (με στοιχεία παρανοϊκής μεγαλο- και μικρομανίας)»¹⁴ που, ενώ είναι «φαινόμενο κάθε στείρου, παραδοσιακού και κλειστού πολιτισμού»,¹⁵ στην περίπτωση της Ελλάδας κυρίως καθορίζεται από την επίδραση του ορθόδοξου χριστιανισμού. Η Ορθοδοξία, λόγω ορισμένων ιστορικών-δομικών παραγόντων (φέρ' ειπείν, της μόνιμα αδύναμης νομιμότητας του κράτους στην Ελλάδα), και ιδιαίτερα λόγω μιας κοσμοθεωρίας ασυμβίβαστης με τη νεότερη κατάσταση, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός είδους εθνικισμού και μιας πολιτικής κουλτούρας που καλλιεργούν τις μυωπικές τάσεις της Ελλάδας.

Είναι σαφές από την επιχειρηματολογία αυτή ότι ο Λίποβατς επικροτεί την κλασική αντίληψη του εκσυγχρονισμού που χαρακτηρίζει την Ελλάδα ως τυπικό παράδειγμα ύστερης ανάπτυξης. Όμως, όπως έχει δείξει ο Νίκος Μουζέλης στα πιο πρόσφατα έργα του πάνω στο θέμα του εθνικισμού και του μοντερνισμού,¹⁶ η υιο-

14. Στο ίδιο, σ. 36.

15. Στο ίδιο, σ. 32-33.

16. Ενδεικτικά άρθρα βρίσκονται στη συλλογή *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη: Οκτώ κείμενα*, ό.π.

θέτηση μιας εύκαμπτης μορφής της κλασικής θεωρίας του εκσυγχρονισμού μπορεί να αποφύγει τον κίνδυνο της μονοδιάστατης ανάλυσης. Παρόμοια, σε διάφορες μελέτες πάνω στον εκδημοκρατισμό στην Ανατολική και Βόρεια Ευρώπη, επιστήμονες όπως ο Ζαν Ρούπνικ, ο Νικηφόρος Διαμαντούρος και ο Ντζοσέπι Ντι Πάλμα¹⁷ έχουν χρησιμοποιήσει μια ευέλικτη εκδοχή της θεωρίας του εκσυγχρονισμού, ως συγκριτικό αναλυτικό πλαίσιο, χωρίς να υποστηρίζουν τις κανονιστικές αρχές του μοντέλου.

Εάν ο Λίποβατς επέλεγε μια πιο ευέλικτη θεωρητική προσέγγιση, θα μπορούσε μόνο με τις εισαγωγικές του παρατηρήσεις να μας βοηθήσει να γνωρίσουμε εκείνες τις ψυχολογικές διαστάσεις της σημερινής κουλτούρας στην Ελλάδα οι οποίες δεν έχουν ακόμα μελετηθεί. Συγκεκριμένα, ποιοι είναι οι ψυχολογικοί παράγοντες και οι βαθύτερες αιτίες που περιορίζουν παρά διευκολύνουν την ανάπτυξη ενός συνεκτικού πολιτισμού που χαρακτηρίζεται από ένα μοντέλο ανοικτού (inclusivist) εθνικισμού και μια ολοκληρωμένη πολιτική κουλτούρα; Ο Λίποβατς έμμεσα αναφέρεται στο ερώτημα αυτό, κυρίως με τον ισχυρισμό του ότι οι Έλληνες απέτυχαν στο να διεργαστούν τα τραύματα του παρελθόντος.

Χρησιμοποιώντας την ιδέα της «συμβολικής διεργασίας», ο Λίποβατς μας αναγκάζει να συλλάβουμε την ιστορία όχι μόνο ως μια συλλογή πολιτικο-οικονομικών περιστατικών, αλλά ως καθαρά ψυχολογική διαδικασία. Δηλαδή, η μέθοδος με την οποία ένας λαός συλλαμβάνει και οργανώνει (ειδικά στο ασυνείδητο) την ιστορική του πραγματικότητα, δημιουργεί μια συλλογική μνήμη που λειτουργεί ως ψυχολογικός μηχανισμός στη διεργασία παρόντων και μελλοντικών περιστατικών.

Τα ιστορικά περιστατικά που αναφέρει ο Λίποβατς, όπως π.χ. η πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η συγκρότηση του κράτους-έθνους, και οι διάφορες μνημειώδεις αποτυχίες του κράτους στην εξωτερική πολιτική και την οικονομική ανάπτυξη, δείχνουν

17. P. Nikiforos Diamandouros, *Cultural Dualism and Political Change in Post-Authoritarian Greece*, Μαδρίτη, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales de Instituto Juan March de Estudios y Investigaciones, 1993· Guiseppe Di Palma, «Legitimation from the Top to Civil Society: Politico-Cultural Change in Eastern Europe», στο Nancy Bermeo (επιμ.), *Liberalization and Democratization: Change in the Soviet Union and Eastern Europe*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 1992· και Jacques Rupnik, *The Rise and Fall of Communism in East-Central Europe*, Νέα Υόρκη, Schoken, 1989.

ότι οι Έλληνες δεν κατάφεραν ποτέ να διεργαστούν με αποτελεσματικότητα το παρελθόν. Συνεπώς, η συλλογική μνήμη συμβάλλει στη δημιουργία μιας μειονεκτικής εθνικής ταυτότητας και μιας πολιτικής κουλτούρας που υποσκάπτει τις πιθανότητες για πραγματική αλλαγή. Επιπλέον, αυτή η πολιτική κουλτούρα, η οποία έχει διαφορετικές δομικές μορφές σε κάθε ιστορική συγκυρία, συνεισφέρει στην αναπαραγωγή των βασικών φαινομένων που καταδικάζουν την Ελλάδα σε ημι-περιφερειακή θέση σε σχέση με την Ευρώπη.

Η παραπάνω ανάλυση του πρώτου μέρους αυτού του άρθρου δείχνει ταυτόχρονα και το γενικό προσανατολισμό του επιχειρήματος που ακολουθεί. Διότι ακόμα και στον αρχικό του προβληματισμό σχετικά με την απάρνηση της πραγματικότητας και την αποτυχημένη μορφή της συμβολικής διεργασίας των Ελλήνων, ο Λίποβατς σκιαγραφεί την ελληνική ιστορία με τρόπο που δίνει εξαιρετική βαρύτητα στην επίδραση της Ορθοδοξίας στη δημιουργία ενός αμυντικού εθνικισμού. Ένα πολυσύνθετο ψυχολογικό φαινόμενο ερμηνεύεται ως εμμονή στη «συχώνευση ανάμεσα στο βιωμό και το θρόνο».¹⁸ Κατόπιν αγνοεί την αναφορά σε ορισμένα εξειδικευμένα ψυχολογικά θέματα, τα οποία σίγουρα θα μπορούσαν να βοηθήσουν να καταλάβουμε τη διαδικασία του πολιτισμού στην Ελλάδα.

Για χάρη συντομίας, θα παρουσιάσουμε τελείως περιληπτικά κάποιες ιδέες που επεξηγούν την κριτική μας. Η αναφερθείσα ιστορική σκιαγράφηση δείχνει αναμφισβήτητα ότι η συλλογική μνήμη στη μετα-κλασική Ελλάδα είναι σημαδεμένη περισσότερο από ρήξεις, αποτυχίες και σύγκρουση, παρά από επιτυχίες και επιτεύγματα. Συνεπώς, το προκλητικό ερώτημα αφορά το ψυχολογικό αποτέλεσμα μιας έμμονης διαδικασίας συλλογικού τραυματισμού. Πράγματι, υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία στο χώρο της ψυχολογίας που αναφέρεται άμεσα σε τέτοιες εξελικτικές περιπτώσεις, δηλαδή σε θύματα που πάσχουν διαρκώς από κατάχρηση και τραύματα. Η βιβλιογραφία αυτή δείχνει ότι πραγματικά αποτελεί λογική ψυχολογική αντίδραση η ανάπτυξη εκείνων των αμυντικών μηχανισμών που, ενώ στην ουσία τους είναι δυσλειτουργικοί, ταυτόχρονα προστατεύουν την απειλούμενη οντότητα (π.χ. ο ελληνικός λαός/το έθνος) από μελλοντικά τραύματα.¹⁹

18. Θ. Λίποβατς, *ό.π.*, σ. 34.

19. Υπάρχει μια πλούσια βιβλιογραφία επάνω στα ψυχολογικά σύνδρομα που

Μιλάμε βασικά για τη θεσμοποίηση μιας δυσλειτουργικής, λόγω πραγματικών ιστορικών περιστατικών, συμπεριφοράς που παίρνει τη μορφή της πολιτικής κουλτούρας. Από την άποψη αυτή, μιλάμε για μια ορθολογικά συντεταγμένη πολιτική κουλτούρα, η οποία λειτουργεί με εσωτερική λογική και ταυτόχρονα παράγει ακούσια αποτελέσματα. Οπότε, αν στόχος είναι να συγκροτούνται πρακτικοί μηχανισμοί που μπορούν να ανταποκριθούν εικοκοδομητικά στα δυσλειτουργικά χαρακτηριστικά (ή, με αλλά λόγια, να αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες διεργάζονται την ιστορική τους εμπειρία), ο Λίτσοβατς σίγουρα θα μπορούσε να συνεισφέρει και στο διανοητικό και στο πρακτικό επίπεδο δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στις γνωστικές και συμπεριφορικές πλευρές που αναδεικνύουν την πολιτική κουλτούρα ως ψυχολογικό φαινόμενο. Παρενθετικά, μια ιδιαίτερα ενδεικτική περίπτωση, εφόσον αναφέρεται στα ακούσια ψυχολογικά αποτελέσματα ενός δυσλειτουργικού πολιτικού συστήματος, είναι τα έργα του Βάτσλαβ Χάβελ. Ο Χάβελ πάντα υποστήριζε ότι η λογική μορφή επιβίωσης ενός ολοκληρωτικού συστήματος που χαρακτηρίζεται από αντιφατικότητα και ψέμα είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας εσωτερικής σχιζοφρένειας.²⁰

Για να μη μένουμε όμως σ' ένα τελείως αφηρημένο επίπεδο, θα μπορούσαμε να κάνουμε την εξής ερώτηση: ποιες είναι οι αισθητές αναπαραστάσεις της αμυντικής πολιτικής κουλτούρας (βασισμέ-

προκύπτουν από κατάχρηση και τραύματα, με μια αυξανόμενη εξειδίκευση στο *Post-Traumatic Stress Disorder*. Οι πιο ενδιαφέρουσες μελέτες, προφανώς, είναι αυτές που ασχολούνται με τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές αναπαραστάσεις και συνέπειες τέτοιου είδους ψυχολογικού τραύματος. Για ενδεικτικά παραδείγματα, βλ. Charles R. Figley (επιμ.), *Trauma and its Wake: the Study and Treatment of Post-Traumatic Stress Disorder*, Νέα Υόρκη, Brunner/Mazel, 1985· Vivian H.H. Green, *The Madness of Kings: Personal Trauma and the Fate of Nations*, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1993· Evelyn Heinemann, *Mama Afrika: das Trauma der Versklavung; eine ethnopschoanalytische Studie uber Person Irchkeite, Magie und Heilermen in Jamika*, Frankfurt am Main, Nexus, 1990· John J. Sigal, *Trauma and Rebirth: Intergenerational Effects of the Holocaust*, Νέα Υόρκη, Praeger Publishing, 1989· H.P von Burmeister - F. Boldt - Gy. Meszaros (επιμ.), *Mittel-europa, Traum oder Trauma? Uberlegungen zum Selbstbild einer Region*, Bremen, Edition Temmen, 1988.

20. Vaclav Havel, «The Power of the Powerless», στο John Keane (επιμ.), *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*, Armonk. Νέα Υόρκη, M.E. Sharpe, Inc., 1990.

νες στο *long durée* της ελληνικής ιστορίας από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα), τις οποίες θα μπορούσε ο Λίποβατς να αναλύσει από καθαρά ψυχολογική οπτική γωνιά; Ας αναφέρουμε μόνο τις πιο αντιπροσωπευτικές, όπως: πρώτον, την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών ή, σύμφωνα με τα λόγια του Μουζέλη, «μια σχεδόν σχιζοφρενική σχέση του πολίτη προς το εθνικό σύνολο»²¹ δεύτερον, την εχθρική στάση, ή τουλάχιστον την έντονα αμφιλεγόμενη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στο κράτος· τρίτον, την έκφραση μιας αίσθησης απομόνωσης απέναντι στους υποτιθέμενους αφερέγγυους συμμάχους του ΝΑΤΟ και τους εταίρους της Ε.Ε.· και τέταρτον, την ατελείωτη ενασχόληση με τον εξωτερικά επιβεβλημένο προβληματισμό όσον αφορά την εθνική ταυτότητα (δηλαδή, αν η Ελλάδα ανήκει στη Δύση ή στην Ανατολή). Ίσως ένα από τα πιο πειστικά παραδείγματα είναι η πετυχημένη εγκαθίδρυση ενός δημοκρατικού πολιτεύματος με τακτικές εκλογές και κοινοβουλευτικό διάλογο· αλλά ταυτόχρονα, ένα δημοκρατικό πολίτευμα με ποικίλα δυσλειτουργικά στοιχεία (π.χ. διαδεδομένη παραιοικονομία και διοικητική αναποτελεσματικότητα).

Προφανώς, τα αναφερθέντα παραδείγματα είναι ριζωμένα στις διάφορες ιστορικές εμπειρίες που αποκτήθηκαν κατά τη διάρκεια του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατίας, στην επιβολή μιας γερμανικού τύπου μοναρχίας, και στις εσωτερικές και εξωτερικές αδυναμίες του κράτους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στα προηγούμενα παραδείγματα υπάρχει ένα κοινό ψυχολογικό στοιχείο το οποίο δεν έχει καθόλου ερευνηθεί, ούτε και από τον ίδιο τον Λίποβατς. Και εδώ φυσικά μιλάμε για τη διαίωνηση μιας διατύπωσης σχέσεων υποκειμένου-αντικειμένου (subject-object relations) που χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό και αστάθεια της εξουσίας. Σύμφωνα με την ψυχολογική προσέγγιση, τέτοιο είδος σχέσεων υποκειμένου-αντικειμένου συνήθως μελετάται μέσα στο ψυχαναλυτικό πλαίσιο του ναρκισσισμού. Εξάλλου, όταν ο ναρκισσισμός αναβιώνει και διαιωνίζεται μέσα από σχέσεις ασταθείς και εχθρικές (σε φροϋδικό πλαίσιο, όταν φέρ' ειπείν το παιδί αντιμετωπίζει συστηματικά την έλλειψη αγάπης και αναγνώρισης των γονέων του· σε λακανικό πλαίσιο, η συνεχής αλλαγή του αντικατοπτριζόμενου Άλλου αναγκάζει τον Εαυτό επίσης σε μια συνε-

21. Νίκος Μουζέλης, «Εθνικισμός», στο *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη: Οκτώ κείμενα*, ό.π., σ. 41.

χή μεταμόρφωση με σκοπό την επανένωση του Εγώ του), το αποτέλεσμα είναι διάφορα είδη νευρωτικών και ψυχωτικών παθολογιών.²²

Με λίγα λόγια, τα ποικίλα είδη μιας διαστρεβλωμένης μορφής ναρκισσισμού συνήθως καταλήγουν σε ένα αδύνατο Εγώ που βρίσκεται σε αντιπαράθεση με ένα παντοδύναμο Άλλο, σε μια πόλωση των ανθρωπίνων σχέσεων, και σε μια μανιχαϊστική νοοτροπία. Οι ναρκισσιδικές τάσεις στην πολιτική κουλτούρα εμφανίζονται στο τεράστιο χάσμα ανάμεσα στην επιφανειακή συμπεριφορά και στην πραγματικότητα, στην προτεραιότητα της φόρμας απέναντι στην ουσία, και σε μια μανιχαϊστική σκέψη και συμπεριφορά. Μιλάμε εδώ για καθαρά ψυχολογικά θέματα που δεν έχουν μελετηθεί σε βάθος όσον αφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα της ιστορικής πορείας της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Ακόμα σε εντυπωσιακά προσεκτικές και διορατικές εργασίες (π.χ. του Διαμαντούρου, του Δεμερτζή, του Τζιόβα, και του Κιτρομηλίδη)²³ η ψυχολογική

22. Βασικές πηγές για την εκπόνηση του ναρκισσισμού και τα ποικίλα είδη συμπεριφορικών αναταραστάσεων αποτελούν οι εξής μελέτες: Sigmund Freud, «On Narcissism: An Introduction», *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, μετ. James Strachey, Λονδίνο, Hogarth Press, 1961· Jacques Lacan, *Ecrits*, μετ. Alan Sheridan, Νέα Υόρκη, W.W. Norton and Co., 1977· του ίδιου, *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis*, μετ. Alan Sheridan, επιμ. Jacques-Alain Miller, Νέα Υόρκη, W.W. Norton and Co., 1978· Paul H. Ornstein (επιμ.), *The Search for the Self: Selected Writings of Heinz Kohut, 1950-1978*, Νέα Υόρκη, International Universities Press, 1978. Για μια περίληψη βλ. Θάνος Λίποβατς, *Η ψυχοπαθολογία του πολιτικού*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1990, σ. 62-80. Για ενδιαφέρουσες πηγές με ιδιαίτερη σχέση για τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτιστικές συνέπειες του ναρκισσισμού βλ. Elizabeth J. Belamy, *Translations of Power: Narcissism and the Unconscious in Epic History*, Ithaca, Cornell University Press, 1992· Stephen Frosh, *Identity Crisis: Modernity, Psychoanalysis, and the Self*, Νέα Υόρκη, Routledge Press, 1991· Drew Westen, *Self and Society: Narcissism, Collectivism, and the Development of Morals*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1985.

23. Ν. Δεμερτζής, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, 1989· Ν. Δεμερτζής, *πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα, 1990· P. Nikiforos Diamandouros, *Cultural Dualism and Political Change in Post-Authoritarian Greece*, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales de Instituto Juan March de Estudios y Investigaciones, 1993· και του ίδιου, «Prospects for Democracy in South-Eastern Europe: Comparative and Theoretical Perspectives», manuscript, 1993· Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Brookfield, Ashgate Publishing Co., 1994· Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις*

διάσταση του πολιτισμού και της πολιτικής κουλτούρας παραγνωρίζεται. Σε κάθε περίπτωση, για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας, δεν πρέπει να κάνουμε εκτεταμένες παρατηρήσεις και επιτόλαιες γενικεύσεις σχετικά με τις ψυχολογικές διαστάσεις του πολιτισμού στην Ελλάδα.

Σίγουρα όμως πρέπει να αναγνωρίσουμε την πολύπλοκη σημασία τέτοιων διαστάσεων σε επιστημονικές μελέτες πολιτικού ενδιαφέροντος. Επίσης για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας, πρέπει να απαιτήσουμε την έναρξη ενός διεπιστημονικού διαλόγου με τη συμμετοχή κατάλληλων ειδικών επιστημόνων. Οι επιστήμονες αυτοί θα έχουν την ικανότητα να εφαρμόζουν την ψυχαναλυτική μέθοδο στη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ως αντανάκλαση του ψυχικού κόσμου του έθνους-κράτους. Σύμφωνα με τα λόγια του Λίποβατς σε άλλες εργασίες του, μια ευρεία γνώση του κοινωνικού-πολιτικού χώρου απαιτεί «γνώση των δομών και λειτουργιών του ψυχισμού».²⁴

Δυστυχώς, στη σκιαγράφησή του για τη διαστρεβλωμένη μορφή της συμβολικής διεργασίας των Ελλήνων, ερμηνευμένη μέσα από τη συγχώνευση ανάμεσα στο βωμό και στο θρόνο, η επιλογή του Λίποβατς είναι να μην ενθαρρύνει ένα εκλεπτυσμένο ερμηνευτικό διάλογο ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες, την ψυχολογία και την ιστορία. Επιπλέον, υιοθετεί και νομιμοποιεί τη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση των εκσυγχρονιστών και νέο-εκσυγχρονιστών του πολιτισμικού παραδείγματος. Αξιοματικά, αναγωγικά και στατικά συνδέει τον ορθόδοξο χριστιανισμό με την υπανάπτυκτη πολιτική κουλτούρα και τον αντιδραστικό εθνικισμό.

Στο υπόλοιπο μέρος του άρθρου γίνεται σαφές ότι τα συμπεράσματα του Λίποβατς είναι μεθοδολογικά προκαθορισμένα. Χρησιμοποιεί αναλυτικούς όρους που είναι πολιτιστικά περιορισμένοι και κατ' επέκταση ακατάλληλοι για την κατανόηση της ορθόδοξης θρησκείας αγνοώντας τις θεμελιακές αρχές του Μαξ Βέμπερ σχετικά με τη μελέτη της θρησκείας. Επιπλέον, με έναν αποδεικτικό τόνο παρόμοιο με εκείνον που χρησιμοποιούν αυτοί που προωθούν την ορθόδοξη ρητορική και το βαλκανικό Λόγο,²⁵ απορρίπτει

τον εθνικισμό και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1989.

24. Θάνος Λίποβατς, *Η ψυχοπαθολογία του πολιτικού*, ό.π., σ. 7.

25. Για μια εξαιρετική ανάλυση του αποδεικτικού τόνου που χαρακτηρίζει το βαλκανικό Λόγο βλ. Maria Todorova, «Hierarchies of Eastern Europe: East Cen-

κατηγορηματικά, χωρίς να προσφέρει εμπειρικές αποδείξεις, την πιθανότητα της εσωτερικής μεταμόρφωσης της ορθόδοξης θρησκείας. Τελικώς, δεν κάνει καμιά διάκριση ανάμεσα στις θεολογικές αρχές της Ορθοδοξίας από τη μια μεριά, και τις δομικές και θεσμικές εκφράσεις της από την άλλη. Παρενθετικά, αξίζει να θυμηθούμε ότι ο ίδιος ο Χάντιγκτον, πριν ταξινομήσει πρόσφατα το Τρίτο Κύμα της Δημοκρατίας («*The Third Wave of Democracy*») ως Καθολικό Κύμα,²⁶ επέμενε για είκοσι πέντε χρόνια ότι ο ρωμαιοκαθολικισμός ήταν κατηγορηματικά ασυμβίβαστος με τη δημοκρατία.

Ας εστιάσουμε την προσοχή μας στο βασικό ισχυρισμό που σημασιοδοτεί όλο το άρθρο. Ο Λίποβατς ισχυρίζεται ότι «ο ορθόδοξος χριστιανισμός φέρει μια σειρά χαρακτηριστικών, εν μέρει δομικής και εν μέρει ιστορικής φύσης... [που συνδέονται άμεσα] με τρεις διαστάσεις της πολιτικής κουλτούρας, την πελατεία, τον παραδοσιακό ατομικισμό και τον κοινοτισμό».²⁷ Επιμένει ότι μια τέτοια πολιτική κουλτούρα βρίσκεται σε αντίφαση με τις προκλήσεις και τις ανάγκες της νεοτερικότητας, ειδικά εφόσον προκύπτει ένα μοντέλο (ethnic παρά civic)²⁸ εθνικισμού που είναι ασυμβίβαστο με τις προϋποθέσεις της σύγχρονης πραγματικότητας.

Κατά τη γνώμη μας, το επιχείρημα για την ασυμβίβαστη μορφή της σχέσης μεταξύ Ορθοδοξίας και νεοτερικότητας υπονομεύεται λόγω δυο θεμελιακών ελαττωμάτων: (1) της επιλεκτικής προσέγγισης στην ανάλυση της αλληλεπίδρασης των δομικών και ιστορικών στοιχείων της Ορθοδοξίας· και (2) της παρεξηγημένης ερμηνείας της δομικής φύσης (αυτό που εμείς θα ορίζαμε ως θεολογικές αρχές) της Ορθοδοξίας. Πράγματι, η ανάλυση του Λίποβατς για τα δομικά-ιστορικά στοιχεία της Ορθοδοξίας περιορίζεται από μια μορφή πολιτιστικού ντετερμινισμού, που προκύπτει από την παρανόηση των βασικών θεολογικών θέσεων της Ορθοδοξίας.

tral Europe Versus the Balkans», paper at the Conference of American Association for the Advancement of Slavica Studies, Νοέμβριος 1994.

26. Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, University of Oklahoma Press, 1991.

27. Θ. Λίποβατς, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός», *ό.π.*, σ. 36-38.

28. Για μια καθαρή επεξεργασία των δύο μοντέλων εθνικισμού (εθνικού και πολιτικού, δηλαδή ethnic versus civic), βλ. τον Anthony Smith, *National Identity: Ethnonationalism in Comparative Perspective*, Las Vegas, University of Nevada Press, 1991.

Διότι αν θυμηθούμε ότι, κατά τον Λίποβατς, η διαδικασία του πολιτισμού ισοδυναμεί με τη «διαδικασία της “εξατομίκευσης” (“individuation”)),²⁹ τότε διαπιστώνουμε το διανοητικό/ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται όλη η μεταγενέστερη ανάπτυξη. Για τον Λίποβατς, η έννοια του πολιτισμού είναι ριζωμένη στις δυτικοευρωπαϊκές φιλοσοφικές προϋποθέσεις οι οποίες έχουν εκφραστεί από τον Descartes μέχρι σήμερα. Αποτέλεσμα αυτών των φιλοσοφικών προϋποθέσεων είναι μια ιδιαίτερη σύλληψη της κουλτούρας και του κοινωνικού ρόλου της θρησκείας.

Για να αποσαφηνίσουμε την κριτική μας για τον πολιτιστικό ντετερμινισμό της επιχειρηματολογίας του Λίποβατς, αναφερόμαστε στους ιδεατούς τύπους κοινωνικής οργάνωσης που ο ίδιος προτείνει. Ο πρώτος ιδεατός τύπος (που ο Λίποβατς ορίζει ως ατομικότητα) είναι βασισμένος στη σύγχρονη ατομικότητα, που σημαίνει τον αγώνα του ατόμου «...να κατακτήσει ελευθερίες και δικαιώματα από τις αρχές και αυθεντίες και η θέλησή του (όχι: “βούληση”) να κανονίζει όλες τις υποθέσεις του με έναν ορθολογικό, υπεύθυνο και αξιόπιστο τρόπο».³⁰ Σύμφωνα με το μοντέλο της ατομικότητας, η κοινωνία κατανοείται ως το σύνολο όλων των ατόμων που την αποτελούν. Επιπλέον, η κοινωνία βασισμένη στη σύγχρονη ατομικότητα υποστηρίζει και υποστηρίζεται από μια δυναμική, σταθερή και οικονομικά παραγωγική πολιτική κουλτούρα.

Ο δεύτερος ιδεατός τύπος (ο κοινοτισμός, σύμφωνα με τον Λίποβατς) είναι μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης ξεπερασμένη από τη σύγχρονη ατομικότητα. Στηρίζεται στον παραδοσιακό ατομικισμό, που «προϋποθέτει... την ύπαρξη του τύπου ενός ανθρώπου-ατόμου, που δεν απελευθερώθηκε ολικά από τις κοινωνικές πιέσεις και εξαρτήσεις».³¹ Κατ' επέκταση, η κοινωνικότητα του παραδοσιακού ατομικισμού δημιουργεί και ταυτόχρονα περιορίζεται από μια κουλτούρα κοινοτισμού, με καθοριστικό χαρακτηριστικό την πελατειακή συμπεριφορά. Το αποτέλεσμα της κουλτούρας αυτής είναι οι στατικές (καθότι αυστηρά ιεραρχικές) κοινωνικές σχέσεις, και μια πολιτική οικονομία διασπασμένη λόγω έλλειψης εμπιστοσύνης.

Η σημασία των δύο ιδεατών τύπων –αρκετά γνωστών εφόσον αποτελούν το θεμέλιο της θεωρίας του Εκσυγχρονισμού– βρισκε-

29. Θ. Λίποβατς, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός», ό.π., σ. 32.

30. Στο ίδιο, σ. 37-38.

31. Στο ίδιο, σ. 42.

ται στον τρόπο με τον οποίο ο Λίποβατς τους χρησιμοποιεί ως το καθοριστικό πλαίσιο για να ερευνήσει την αλληλεπίδραση της Ορθοδοξίας και της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Διότι παρ' όλο που παραδέχεται ότι η πραγματικότητα πάντα αποτελεί μια συνύπαρξη των δύο ιδεατών τύπων, συνεχώς κάνει κριτική στην ελληνική πραγματικότητα για τη δήθεν έλλειψη νεωτερικότητας και την υπερβολική συλλογικότητά της. Ο αυστηρός διαχωρισμός που χαρακτηρίζει όλη την ανάλυση του ιστού Ορθοδοξίας-εθνικισμού-κουλτούρας αντανακλάται στην απόλυτη άγνοια του Λίποβατς σχετικά με συγκεκριμένα περιστατικά της δεκαετίας του ογδόντα. Τα περιστατικά αυτά δείχνουν τη ρευστότητα του μοντέλου του εθνικισμού στη σημερινή Ελλάδα. Αναφερόμαστε στη διάκριση που έκανε η τότε κυβέρνηση ανάμεσα στο συνταγματικό χωρισμό εκκλησίας και κράτους από τη μια μεριά, σε αντίθεση με την άρρηκτη σχέση εκκλησίας και έθνος, από την άλλη. Μέσα στον ιδεολογικό θόρυβο που προκλήθηκε από τις συζητήσεις περί «εκκλησιαστικής παρουσίας», η διάκριση αυτή αγνοήθηκε, αν και αποτελούσε ενδιαφέρον παράδειγμα ενός μεικτού μοντέλου εθνικισμού (civic και ethnic). Επιπλέον, τα εσωτερικά πολιτικά κίνητρα, οι ψυχολογικές προεκτάσεις της μορφής «Φίλου-Αντιπάλου», και οι εξωτερικές πιέσεις που προκάλεσαν την πρόταση εκείνου του μεικτού μοντέλου αποτελούσαν σημαντικό προάγγελο των σημερινών εξελίξεων σ' όλη την Ευρώπη. Ενδεικτικά παραδείγματα είναι η συζήτηση για την αναθεώρηση της μεταναστευτικής πολιτικής στη Γαλλία και στη Γερμανία, και για τη συνταγματική ρύθμιση των σχέσεων κράτους-εκκλησίας στη Βουλγαρία και στη Ρωσία.

Αλλά για να μην παρασυρθούμε από το μεθοδολογικό ενδιαφέρον, ας τονίσουμε πάλι ότι ο Λίποβατς ορίζει την κουλτούρα και τον πολιτισμό με ένα ντετερμινιστικό τρόπο που εξισώνει τον πολιτισμό με την εξατομίκευση και την ατομικότητα. Εξάλλου, εφόσον χρησιμοποιεί μια ορολογία που βασίζεται στις φιλοσοφικές έννοιες του ατόμου και της ατομικότητας, επιχειρεί μια ερμηνευτική προσπάθεια με αλλοτριωμένες αντιλήψεις όσον αφορά την Ορθοδοξία. Συνεπώς, είναι δεδομένο ότι η ερμηνεία της ορθόδοξης θεολογίας θα είναι λανθασμένη, και επίσης ότι η ιστορική ανάλυση θα είναι προβληματική.

Πράγματι, η χρησιμοποίηση ακατάλληλων και κατά συνέπεια μεθοδολογικά προκαθορισμένων όρων στην ανάλυση της Ορθοδοξίας γίνεται αρκετά συχνά στις κοινωνικές επιστήμες, και σχεδόν

πάντα έχει ως αποτέλεσμα ανακριβή εμπειρική ανάλυση. Δε μιλάμε μόνο για τις περιπτώσεις όσων αποδέχονται το πολιτισμικό παράδειγμα. Φέρ' ειπείν, σε ένα άρθρο της περιόδου 1990, ενώ διαβάζουμε μια πρόχειρη αναφορά στην προβληματική μορφή του όρου καισαροπαπισμός στις σχέσεις εκκλησίας-αυτοκρατορίας στο Βυζάντιο, παραδόξως όλη η υπόλοιπη επιχειρηματολογία του άρθρου βασίζεται στην αποδοχή του προβληματικού όρου.³² Πώς είναι δυνατόν να ορίσουμε το σημερινό μοντέλο σχέσεων εκκλησίας-κράτους ως αντανάκλαση ενός παλαιού μοντέλου (δηλαδή, του καισαροπαπισμού), χωρίς να αποδείξουμε το αναλυτικό κύρος του παλαιού μοντέλου; Επίσης, ένα άρθρο της περιόδου του 1992 όρισε την Ορθόδοξη Εκκλησία ως νομοκρατούσα εκκλησία στη σημερινή Ελλάδα,³³ ενώ στην πραγματικότητα, το Σύνταγμα του 1975 όρισε την Ορθόδοξη Εκκλησία ως επικρατούσα και όχι νομοκρατούσα. Η διάφορα των όρων είναι αξιοσημείωτη, διότι αντανάκλα μια αλλαγή νοοτροπίας όσον αφορά τη σχέση εκκλησίας-κράτους. Αλλά τέτοια λάθη συνήθως περνούν χωρίς ερμηνευτικό σχολιασμό.

Για να μην υπερτονίσουμε το σημείο αυτό, το επιχείρημά μας είναι αρκετά απλό: οι πιθανότητες για μια αυστηρή κριτική ανάλυση του παρελθόντα και μελλοντικού ρόλου του ορθόδοξου χριστιανισμού εξαρτώνται από μια ακριβή κατανόηση των δογματικών αρχών της θρησκείας. Επιπλέον, δεν είναι δυνατόν να επιτύχουμε μια τέτοια ακριβή κατανόηση χρησιμοποιώντας αλλοτριωμένες αντιλήψεις φορτισμένες με διανοητικές και ιδεολογικές προκαταλήψεις. Παρενθετικά, επιμένουμε ότι η αντιφατικότητα μεταξυ θεωρίας και πράξης στην ιστορία της Ορθοδοξίας δε δικαιολογεί την άγνοια της σημασίας της ορολογίας στις μελέτες που αφο-

32. Vasilio N. Makrides, «Orthodoxy as a Conditio sine qua non Religion and State/Politics in Modern Greece from a Socio-Historical Perspective», *Ostkirchliche Studien*, τόμ. 4, 12/1991. Χρήσιμες αναλύσεις για την προβληματική φιλοσοφική και θρησκευτική μορφή του όρου καισαροπαπισμός σε σχέση με το μοντέλο της βυζαντινής συμφωνίας βρίσκονται στον George Ostrogorsky, *History of the Byzantine Church*, Oxford 1956, και του ίδιου, *The Church in the Cristian Roman Empire*, Νέα Υόρκη, 1956· Alexander Kazhdan - Giles Constable, *People and Power in Byzantium*, Ουάσινγκτον, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1982· και Ronald D. Ware, «Caesaropapism», Doseph Dunner (επιμ.), *Handbook of World History*, Philosophical Library, 1967.

33. Adamantia Pollis, «Greek National Identity: Religius Minorities, Rights, and European Norms», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 10, 1992, σ. 179.

ρούν την αλληλεπίδραση της Ορθοδοξίας και της κοινωνικής αλλαγής.

Με βάση την πιο πάνω προοπτική, ας εξετάσουμε πώς ερμηνεύει ο Λίποβατς την απεικόνιση των θεολογικών αρχών της Ορθοδοξίας. Ο Λίποβατς κατανοεί την Ορθοδοξία σαν μια κατηγορηματικά παθητική αντιμετώπιση του κόσμου. Η παθητική στάση είναι αποτέλεσμα της απόλυτης προτεραιότητας του θελήματος του Θεού, και της ιδέας της υπαρκτής εκκλησιαστικής κοινότητας ως μιας απλής εγκόσμιας αναπαράστασης της Βασιλείας του Θεού. Επίσης, ο Λίποβατς ισχυρίζεται ότι ο ορθόδοξος χριστιανισμός υπονομεύει την ανάπτυξη μιας ατομικότητας που χαρακτηρίζεται από βούληση (volition), ορθολογική και κριτική σκέψη, και αυτόνομη συμπεριφορά περιορισμένη από το πλαίσιο του Θετικού Νόμου. Αντίθετα ισχυρίζεται ότι η ορθόδοξη παράδοση καλλιεργεί την απάργηση της ατομικής ελευθερίας απέναντι στη θέληση (will) του συνόλου της κοινότητας, την απόλυτη υποταγή σε ιεραρχικού είδους σχέσεις, την άρνηση της ύπαρξης του κακού στον κόσμο, και επομένως μια κομφορμιστική παρά απελευθερωτική συμπεριφορά.

Ο Λίποβατς εξηγεί την εσωτερική δομή και την κοινωνικο-πολιτική συμπεριφορά της Ορθόδοξης Εκκλησίας σύμφωνα με τις αναφερθείσες ιδέες. Συνεπώς, η εκκλησία λειτουργεί με έναν απολυταρχικό τρόπο, υποτάσσοντας τα μέλη της στο ιεραρχικά αποφασισμένο καλό της κοινότητας. Εξάλλου, προσανατολισμένη αποκλειστικά στη Δευτέρα Παρουσία, ενδιαφέρεται σε κοσμικό επίπεδο μόνο για την ύπαρξη της εκκλησιαστικής κοινότητας, και ταυτόχρονα συνεργάζεται με οποιαδήποτε κοσμική εξουσία. Ο «πραγματιστικός και ωφελμιστικός» τρόπος συμπεριφοράς διευκολύνεται από την «έλλειψη στην Ορθοδοξία της έννοιας του Ηθικού».³⁴

Φυσικά, ο Λίποβατς συμπεραίνει ότι μια τέτοια κατανόηση της Ορθοδοξίας ταιριάζει κάλλιστα με τις κοινωνιολογικές αντιλήψεις περί της πελατείας, του παραδοσιακού ατομισμού και του κοινοτισμού. Επιπλέον, μια τέτοια ερμηνεία της Ορθοδοξίας ταιριάζει λογικά με τη σύλληψη του ελληνικού εθνικισμού ως ένα είδος αντιδραστικού, αμυντικού, και κλειστού εθνικισμού. Και πράγματι, ο Λίποβατς επιβάλλει μια αυστηρή γραμμική αιτιολο-

34. Τα δύο αποσπάσματα βρίσκονται στο Θ. Λίποβατς, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός», *ό.π.*, σ. 41 και 43.

γία, με τον ισχυρισμό ότι η θρησκεία είναι ο καθοριστικός και ηγεμονικός παράγοντας στη δημιουργία της πολιτικής κουλτούρας. Η απρόσμενη ακαμψία της αιτιολογίας του γίνεται ακόμα πιο παράδοξη με την εμπειρική επεξήγηση της καθοριστικής επιρροής της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε οποιοδήποτε πολίτευμα.

Σε αυτό το σημείο ο στόχος μας είναι να τονίσουμε τα σημεία στα οποία διαφωνούμε με τη σύλληψη του Λίποβατς περί Ορθοδοξίας, και ταυτόχρονα να προτείνουμε μια σειρά εναλλακτικών πιθανοτήτων στην εμπειρική ανάλυση του παρελθόντα και μελλοντικού ρόλου της Ορθοδοξίας στο δημόσιο χώρο.

Το πρώτο σημείο που πρέπει να τονιστεί είναι η ιδέα της δήθεν παθητικής αντιμετώπισης του κόσμου από την Ορθοδοξία. Αρχικά, ο ισχυρισμός προφανώς παράγεται από τη μελέτη του ησυχαστικού κινήματος (πιο γενικά, του μοναχισμού) που παίζει αναμφισβήτητα σημαντικό ρόλο στον ορθόδοξο χριστιανισμό. Όμως, μια προσεκτική ανάγνωση των πατερικών κειμένων από τον 3ο μέχρι τον 6ο αιώνα, καθώς επίσης του Αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου του 10ου αιώνα και των έργων του Γρηγορίου Παλαμά του 14ου αιώνα, δείχνει αναμφίβολα ότι η Ορθοδοξία δεν απολυτοποιεί με κανέναν τρόπο μια παθητική, εσωτερικοποιημένη, μυστικιστική πραγματοποίηση της πίστης.³⁵ Τουναντίον, μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων προτείνει μια ισορροπημένη και ευέλικτη προσέγγιση στο γεγονός της πίστης, πράγμα που διευκολύνει τους ανθρώπους να το βιώσουν με ποικίλους τρόπους (π.χ. μοναχισμός, ιερατική αποστολή, λαϊκή αποστολή).

Κατά συνέπεια, το δεύτερο σημείο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι ο ορθόδοξος χριστιανισμός δίνει απόλυτη προτεραιότητα στην έμπρακτη βίωση της πίστης. Με αλλά λόγια, η Ορθοδοξία ορίζεται ως τρόπος ζωής. Δεν είναι δυνατόν να προσεγγίσουμε τη σχέση

35. Για μια ειδικευμένη αγγλόφωνη περίληψη της εξέλιξης της μυστικής παράδοσης στον ορθόδοξο χριστιανισμό, βλ.: Georges F. Florovsky, *Byzantine Fathers of the Fifth to Eighth Centuries*, Παρίσι 1922· Vladimir Lossky, «The Cappadocian Fathers», *Bogoslovskie Trudy*, No. 25 (1984), και του ίδιου, *The Mystical Theology of the Eastern Church*, Λονδίνο, James Clarke and Co., 1957· John Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, Νέα Υόρκη, Fordooham University Press, 1974· Jaroslav Pelican, *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, 2 τόμοι, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1974· Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge Cambridge University Press, 1968.

της Ορθοδοξίας με τον εθνικισμό και την πολιτική κουλτούρα, χωρίζοντας να αναγνωρίσουμε τη σημασία του προηγούμενου ορισμού. Αν ορισθεί ως τρόπος ζωής, είναι αδύνατον η Ορθοδοξία να κρατήσει παθητική στάση απέναντι στον κόσμο. Τελικά, τρόπος ζωής σημαίνει ολοκληρωτική και πολυδιάστατη προσέγγιση στη βίωση της θρησκείας, ώστε να μην υπάρξει κανένας διαχωρισμός μεταξύ πίστης και πράξης. Η πράξη, η συμπεριφορά, η καθημερινή βίωση γίνεται έμμονη εμπειρική πραγματοποίηση και έκφραση της πίστης.

Για να κατανοήσουμε την έννοια της Ορθοδοξίας ως τρόπου ζωής, πρέπει να εξερευνήσουμε μέσα σε αυτό το πλαίσιο την έννοια της ηθικής. Όπως σωστά παρατηρεί ο Λίποβατς, η έννοια της ηθικής στον ορθόδοξο χριστιανισμό διαφέρει ριζικά απ' αυτήν του ρωμαιοκαθολικισμού/ προτεσταντισμού. Στον δεύτερο, η έννοια της ηθικής βασίζεται στην καθοριστική επίδραση του σχολαστικισμού (Scholasticism), με βασικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις που αναπαράγονται συνεχώς σ' όλη την εξέλιξη της πολιτικο-φιλοσοφικής σκέψης της Δυτικής Ευρώπης. Απλούστατα, η έννοια της ηθικής είναι βασισμένη «στη νοητική ικανότητα του υποκειμένου και στην αποτελεσματικότητα της μεθόδου... [που εξαρτά] ...την αλήθεια από τη συλλογιστική ορθότητα, και τη συλλογιστική ορθότητα από τη συνεπή κατοχύρωση των θέσεων με συστηματική αναίρεση των αντιθέσεων».³⁶

Αυτό που δεν εξερεύνησε ο Λίποβατς είναι ότι η ηθική στην Ορθοδοξία απορροίπει τη διχοτόμηση της πίστης από την εμπειρία, ακριβώς διότι η ηθική έχει νόημα μόνο μέσα στο πλαίσιο της θρησκείας ως τρόπου ζωής. Μια λεπτομερής εξήγηση των βάσεων της έννοιας «τρόπος ζωής» θα έπρεπε να αναφέρεται στην ορθόδοξη αντίληψη της κοσμογονίας και της ανθρωπολογίας³⁷ ένα εγχείρημα πέρα από τις επιδιώξεις του άρθρου μας. Για τα άμεσα εν-

36. Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Δόμος, 1992, σ. 23. Για μια πρόσφατη, κριτική αποσαφήνιση (με πολλές χρήσιμες υποσημειώσεις) της επίδρασης του σχολαστικισμού στον ρωμαιοκαθολικό χριστιανισμό, βλ. την ίδια πηγή, σ. 21-43. Επίσης, βλ. στο Vladimir Lossky, «The Tradition of the Fathers and Scholasticism», *Bogoslovskie Trudy*, No. 18 (1978).

37. Για μια ενδεικτική συζήτηση, βλ. στο Gennadios Limouris, «Introduction», και του ίδιου, «Orthodox Perspectives on Creation», στο Gennadios Limouris (επιμ.), *Justice, Peace and the Integrity of Creation: Insights from Orthodoxy*, Γενεύη, Switzerland: World Council of Churches, 1990. Επίσης, βλ. στο Georges F. Florovsky, *Byzantine Fathers of the Fifth to Eighth Centuries*, Παρίσι 1922.

διαφέροντά μας, το πιο σημαντικό στοιχείο αυτών των δύο θεολογικών κλάδων της ορθόδοξης κοσμογονίας και ανθρωπολογίας είναι η καθοριστική αλληλεξάρτηση, χαρακτηρισμός που τις σημαδεύει, και εδώ βρίσκεται το δεύτερο σημείο που θέλουμε να τονίσουμε. Δηλαδή, όλη η ανθρώπινη ζωή αποτελεί μια ατελείωτη απόπειρα, μια δυναμική κίνηση, προς την επανενσωμάτωση της Δημιουργίας. Με τη λέξη ενσωμάτωση εννοούμε την ευδοκίμηση της σχέσης μεταξύ Θεού και ανθρώπων, μεταξύ των ίδιων των ανθρώπων, και μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης· και τελικά, όσον αφορά τις φυσικές, πνευματικές, ψυχολογικές και ερωτικές διαστάσεις του κάθε ανθρώπου. Αξίζει να τονίσουμε ότι η ιδέα της ενσωμάτωσης είναι, κατά βάθος, ψυχολογική. Επομένως, η κοινωνική ψυχολογία θα μπορούσε να εμπλουτίσει την κατανόηση για έναν πολιτισμό σημασιοδοτημένο από την ορθόδοξη κοσμοθεωρία.

Με δεδομένο στόχο την επανένταξη όλων των διαστάσεων της Δημιουργίας, η γενική έννοια της ηθικής είναι ριζικά ασυμβίβαστη με οποιοδήποτε διαχωρισμό της πραγματικότητας σε διχοτομικές κατηγορίες και δομές. Η συγκεκριμένη έννοια της ηθικής, όμως, κατανοείται μόνο με μια ανάλυση της σύλληψης του προσώπου στην Ορθοδοξία. Το τρίτο σημείο που τονίζουμε, τότε, είναι η απόλυτη σημασία του προσώπου για την εφαρμογή μιας συνεκτικής και ολοκληρωτικής θρησκευτικής προσέγγισης.

Το πρόσωπο αποτελεί ίσως την πιο σημαντική έννοια της Ορθοδοξίας, και αποκαλύπτει τα βασικά στοιχεία της Ορθοδοξίας που σπάνια αναφέρονται σε μελέτες πάνω στο θέμα μας. Πρώτον, το πρόσωπο αποσαφηνίζει τις βασικές θεολογικές έννοιες που σημασιοδοτούν όλο τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Μιλάμε ειδικά για την έννοια της ελευθερίας και της σχέσης, ακόμα και για τη δυναμικότητα και ετερότητα που σημασιοδοτούν τις δύο πρώτες έννοιες. Δεύτερον, στην εμμονή της ορθόδοξης ανθρωπολογίας στην έννοια του προσώπου, βλέπουμε τη ριζοσπαστική σημασία της γλωσσικής ακρίβειας στη δημιουργία μιας μεθοδολογίας ικανής, σύμφωνα με τον Βέμπερ, να κάνει κριτική στη θρησκεία με δικούς της όρους. Εδώ αναφερόμαστε στο απλό γεγονός ότι οι ίδιες λέξεις δε σημαίνουν τα ίδια πράγματα παντού και πάντα. Και τρίτον, η κεντρική σημασία του προσώπου οδηγεί κατ' ευθείαν στη δομή της Ορθοδοξίας, εφόσον το πρόσωπο πραγματοποιείται ως εκκλησιακή υπόσταση. Συνεπώς, οι αρχές που αποτελούν το πρόσωπο προσφέρουν ένα είδος κριτικού πλαισίου μέσα στο οποίο μπορούμε να

κρίνουμε την εσωτερική εξέλιξη και την κοινωνική συμπεριφορά της εκκλησίας.

Η έννοια του προσώπου ανήκει στο ευρύτερο και πολύ σύνθετο θέμα της Τριαδικής θεολογίας, αλλά παρ' όλα αυτά μπορούμε να αντιπαραθέσουμε στη θεολογική γλώσσα μια καθημερινή γλώσσα που αποσαφηνίζει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του προσώπου. Παρενθετικά πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ ότι μια σοβαρή επιστημονική συζήτηση για την Ορθοδοξία στον κοινωνικό χώρο δεν μπορεί να μη λάβει υπόψη τις βασικές θεολογικές έννοιες που υπόκεινται σε κριτική. Οπότε, είναι θέμα διεπιστημονικής εγκυρότητας να αναφερόμαστε, άσχετα από συγκεκριμένη επιστημονική ειδίκευση, σε ορισμένες καθαρά θεολογικές έννοιες.

Πάνω απ' όλα, η έννοια του προσώπου είναι οντολογική και υπαρξιακή. Όπως με τις τρεις υποστάσεις του Θεού, που ξεχωριστά δεν έχουν οντολογικό νόημα, ο άνθρωπος δεν είναι οντότητα εκτός από την υπόσταση του ως πρόσωπο. Επίσης, όπως η τριαδική υπόσταση του Θεού πραγματοποιείται από την ελεύθερη απόφαση του Πατέρα να μετουσιώνει τη συν-ύπαρξή του με τον Χριστό διαμέσου του Αγίου Πνεύματος, ο τρόπος ύπαρξης του προσώπου πραγματοποιείται καθοριστικά μέσω ελευθερίας και σχέσης. Οπότε, δεν μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε τη θεολογική έννοια της ανθρωπίνης ύπαρξης χωριστά από την ελευθερία και τη σχέση που δημιουργούν την οντολογική πραγματικότητα.³⁸ Με βάση την πραγματική βίωση της ελευθερίας και της σχέσης, το πρόσωπο επίσης πραγματώνει, σε μια συνεχή δυναμική, τη μοναδικότητα κάθε ανθρώπου. Ο Γιανναράς συνοψίζει με πλήρη σαφήνεια τη σύλληψη του ανθρώπου που βγαίνει μέσα στην αντίληψη του προσώπου:

«Η ανθρωπίνη φύση (ο άνθρωπος καθόλου) έχει την ικανότητα του λόγου, της κρίσης, της φαντασίας, της βούλησης, της "ποίησης", του έρωτα. Όμως, κάθε συγκεκριμένος άνθρωπος εκφρά-

38. Για μια χρήσιμη και λεπτομερή εξήγηση των θεολογικών συλλήψεων, βλ. Michael H. Fahey - John Meyendorff, *Trinitarian Theology: East and West*, Brookline, Holy Cross Orthodox Press, 1977· Christos Yannaras, *The Freedom of Morality*, Creastwood, St. Vladimir's Seminary Press, 1984, και John D. Zizioulas, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, Creastwood, St. Vladimir's Seminary Press, 1993, και του ίδιου, «From Prosopein to Prosopon», *Tributes in Honor of Metropolitan Meliton of Chalcedon*, Θεσσαλονίκη, Patriarchal Institute for Patristic Studies, 1976).

ζεται, κρίνει, φαντάζεται, θέλει, δημιουργεί, αγαπάει, με τρόπο μιας απόλυτης υπαρκτικής ετερότητας ως προς κάθε άλλον άνθρωπο. Αυτό σημαίνει ότι ενεργεί την ύπαρξη του με τις κοινές ενέργειες (λειτουργίες-δυνατότητες) της κοινής ανθρώπινης φύσης, ενώ ταυτόχρονα, *εξ-ίσταται* υπαρκτικά, βγαίνει έξω από το καθολικό και το γενικό, υπάρχει ελεύθερος». ³⁹

Επίσης, ο Ζηζιούλας συνδέει επακριβώς τα καθοριστικά χαρακτηριστικά του προσώπου με την εκκλησία, μια αντανάκλαση της τριαδικής υπόστασης του Θεού, και επίσης η πιο καθαρή ένδειξη της ένωσης πίστης-εμπειρίας στον ορθόδοξο χριστιανισμό. Υπογραμμίζοντας ότι η εκκλησία «δεν είναι μόνο ένας θεσμός [...] [αλλά] συνιστάται ως ένας τρόπος ύπαρξης, ένας τρόπος ζωής», ⁴⁰ εξηγεί ότι η εκκλησιακή υπόσταση κατανοείται ως ο επακριβής τρόπος ύπαρξης που πραγματοποιεί τη δυνατότητα κάθε ανθρώπου να βιώνει τον θεϊκό τρόπο ζωής. Η επιχειρηματολογία που επεξεργάζεται την εκκλησιακή υπόσταση βασίζεται στους σύνθετους θεολογικούς κλάδους της χριστολογίας και πνευματολογίας, ⁴¹ αλλά όλες οι συζητήσεις συγκλίνουν στην εξίσωση της εκκλησιακής υπόστασης με το αυθεντικό πρόσωπο, από άποψη συνειδητής και ελεύθερης συμμετοχής στην κοινωνία των πιστών, και από άποψη ιστορικής και εσχατολογικής ενότητας στην εμπειρία της Ευχαριστίας.

Όσον αφορά το πρακτικό ερώτημα της δομής εκείνου του θεοσμού που λέγεται εκκλησία, είναι σαφές από την παραπάνω περιγραφή ότι η Εκκλησία πρέπει να είναι μια έμπρακτη έκφραση των βασικών προϋποθέσεων του προσώπου· δηλαδή, ελευθερία, σχέση, δυναμική κίνηση και ετερότητα. Από άποψη οργανωτικής δομής, αυτές οι αρχές εκφράζονται με ένα διοικητικά αρκετά αποκεντρωμένο σύστημα (φέρε' ειπείν, με διάφορες οργανωτικές μορφές, από το αυτοκέφαλο μέχρι την αυτονομία), αλλά με βασική προϋπόθεση ότι η κάθε τοπική εκκλησία είναι η έκφραση της καθολικής εκκλη-

39. Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Δόμος, 1992, σ. 48.

40. John D. Zizioulas, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, Creastwood, St. Vladimir's Seminary Press, 1985, σ. 15.

41. Για μια ενδεικτική συζήτηση γύρω από το θέμα βλ. Nikos Nissiotis, «The Importance of the Doctrine of the Trinity for Church Life and Theology», στο A.J. Philippon (επιμ.), *The Orthodox Ethos*, 1964.

σίας.⁴² Για το δικό μας θέμα, αυτό που μετράει πάνω απ' όλα είναι το να επικρατεί η αναντικατάστατη πνευματική και εμπειρική ενότητα των διάφορων ταγμάτων (φέρ' ειπείν του επισκόπου, του κληρικού, και του λαϊκού).⁴³ Μόνο με τέτοια ενότητα μπορεί να λειτουργεί οντολογικά η Εκκλησία ως τρόπος ζωής που πραγματώνει το πρόσωπο.

Με το χρόνο έχουν αναπτυχθεί μια σειρά πρακτικών μηχανισμών που εγγυώνται μια δομή που εκφράζει το πρόσωπο. Στα παραδείγματα συγκαταλέγεται ο τρόπος εκλογής και χειροτονίας των επισκόπων και κληρικών με τη συμμετοχή του λαού σ' αυτά τα μυστήρια, και ίσως πιο σημαντικό από όλα, η εφαρμογή του συνεδριακού συστήματος⁴⁴ σε όλα τα επίπεδα της εκκλησιαστικής οργανωτικής δομής. Μπορούμε να συλλάβουμε τα προαναφερθέντα παραδείγματα ως μια συνεκτική έκφραση της τριαδικής οντότητας ή σύμφωνα με τη διατύπωση του Κάλλιστου Ware, ως μια αναγνώριση της δυναμικής ετερότητας των διάφορων ταγμάτων και της ελεύθερης μορφής αλληλοσχέσεών τους.⁴⁵

Είναι σαφές, από τη δική μας σκιαγράφιση των δογματικών αρχών της Ορθοδοξίας, ότι ξεκινούμε την ανάλυση του ιστορικού ρόλου της θρησκείας στη δημιουργία της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και του εθνικισμού από προϋποθέσεις ριζικά διαφορετικές από τις επικρατούσες των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών. Και τώρα σχετικά με τον ισχυρισμό ότι οι δογματικές αρχές της Ορθοδοξίας παράγουν έναν εθνικισμό αμυντικό και μια πολιτική κουλτούρα υπανάπτυκτη, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

42. Ένα πρωτοποριακό έργο πάνω σ' αυτό το θέμα είναι του Ι. Ζηζιούλα, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Ευχαριστία και τω επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνες*, Αθήνα 1965. Επίσης, για μια σύνοψη βλ. Georges Florovsky, «Sobornost: The Catholicity of the Church», στο E.L. Mascall (επιμ.), *The Church of God: An Anglo-Russian Symposium*, 1934.

43. Πραγματικά, η εκκλησία αποτελείται από τέσσερα τάγματα, αλλά σχεδόν έχει εξαφανιστεί το τάγμα του διακόνου. Για μια εξήγηση βλ. John D. Zizioulas, *Being as Communion*, σ. 143-260.

44. Η έννοια, η προκαθοριστική σημασία, και η κατάπτωση του συνεδριαστικού συστήματος στην ιστορία της εκκλησίας μελετάται λεπτομερώς στο Ι. Ζηζιούλας, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Ευχαριστία και τω επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνες*, Αθήνα 1965. Για περιληπτικές συζητήσεις των άλλων παραδειγμάτων, βλ. J. Zizioulas, «Some Reflections on Baptism, Confirmation and Eucharist», *Sobornost*, 5: 1969.

45. Kallistos Ware, *The Orthodox Church*, Middlesex, Penguin Books Ltd., 1983.

Πρώτον, είναι αδύνατον εξ ορισμού για μια θρησκεία που εκλαμβάνεται ως τρόπος ζωής και που επιμένει κατηγορηματικά στην υπαρξιακή πραγμάτωση της πίστης με καθημερινή βίωση, να υιοθετήσει μια παθητική στάση απέναντι στον κόσμο. Τουναντίον, η ορθόδοξη θρησκεία ως τρόπος ζωής εισχωρεί αυτόματα στο δημόσιο χώρο, και η ουσιώδης έννοια της Ευχαριστίας ως διαρκούς αλληλεπίδρασης του εσχατολογικού και του ιστορικού επιτρέπει μόνο μια δυναμική (και όχι στατική) αντιμετώπιση της εγκόσμιας πραγματικότητας. Επίσης, με επιμονή στην ένωση του δόγματος και της εμπειρίας, η Ορθοδοξία καλλιεργεί μια ψυχολογική προσέγγιση που εμποδίζει την ανάπτυξη προσχημάτων, ψευδαισθήσεων και διχασμών στην καθημερινή βίωση. Διότι με στόχο τη διπλή ενσωμάτωση (εξωτερική και εσωτερική), που προϋποθέτει μια ενεργητική διαδικασία μεταμόρφωσης, η ορθόδοξη νοοτροπία είναι ουσιαστικά εναντίον μιας φορμαλιστικής και κυριολεκτικά συντηρητικής ερμηνείας της παράδοσης. Αντίθετα, η παράδοση αποτελεί μια έμπρακτη έκφραση ορισμένων δογματικών αληθειών, που εκφράζονται με μια δημιουργικότητα που σέβεται ταυτόχρονα το παρελθόν και αφομοιώνεται στο παρόν.⁴⁶

Δεύτερον, όλη η ανθρωπολογία του προσώπου και ακόμα η εκκλησία ως οντολογικός θεσμός ομολογουμένως διαφέρει από την ορθολογική σύλληψη του ατόμου. Αλλά από την άλλη μεριά, το πρόσωπο και η εκκλησία απαιτούν έναν τρόπο ζωής που βασίζεται στη βούληση, που ενθαρρύνει τη συνειδητή κριτική σκέψη, και που σέβεται την ισοτιμία και την ετερότητα κάθε ανθρώπου. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η ιδιόζουσα μορφή της ελευθερίας εκφράζει την από πρόθεση βούληση του ανθρώπου. Το απαράμιλλο παράδειγμα της βούλησης είναι η ανθρωπίνη κατάσταση μετά την «πτώση», ως αποτέλεσμα της συνειδητής απόφασης του ανθρώπου να δώσει σημασία στην ατομική του επιθυμία και κατ' επέκταση να προκαλέσει ρήξη στη σχέση του με το Θεό. Με λίγα λόγια, η υπαρξιακή πραγματικότητα εκφράζει το αναμφίβολο προνόμιο του κάθε ανθρώπου να ασκήσει ελευθέρα τη βούλησή του απέναντι στον άλλον και απέναντι στο σύνολο. Η δομή της εκκλησίας πραγματώνει μια κοινωνία στην οποία και ο κοινοτισμός και η ατομικότητα αντικαθίστανται από τον ιδεατό τύπο του προσώπου.

46. Για την έννοια της παράδοσης βλ. Kallistos Ware, *The Orthodox Church*, Middlesex, Penguin Books Ltd., 1983, σ. 206.

Συνολικά, ενώ συμφωνούμε με τον Λίποβατς ότι η εσωτερική λογική της Ορθοδοξίας φέρει μια σειρά χαρακτηριστικών, διαφερόνουμε ριζικά μαζί του ως προς τη μορφή των χαρακτηριστικών, και επίσης ως προς το είδος πολιτικής κουλτούρας και εθνικισμού που προκύπτει από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Πράγματι, θα λέγαμε ότι, κατ' αρχήν, ένας τρόπος βίου βασισμένος στη σύλληψη του προσώπου δεν είναι ασυμβίβαστος με: μια πλουραλιστική πολιτική κουλτούρα· δημοκρατικές αρχές ελευθερίας και ισοτιμίας· και ένα ανοικτό, μη κλειστό μοντέλο εθνικισμού.

Με βάση τα παραπάνω περιληπτικά συμπεράσματα για τον ιδεατό τύπο της Ορθοδοξίας, μπορούμε να αναφερθούμε στο λογικό ερώτημα της πραγματικής ιστορικής συμπεριφοράς των ορθόδοξων εκκλησιών στην Ευρώπη (ως βασικών φορέων της ορθόδοξης κοσμοθεωρίας και νοοτροπίας). Με αλλά λόγια, εφόσον συμπεραίνουμε ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικά στοιχεία στην Ορθοδοξία να την ταυτίσουν με κλειστό εθνικισμό και αντιδραστική πολιτική κουλτούρα, πώς αναλύουμε μια ιστορική πορεία δείχνοντας τη σχετική αποτυχία των εκκλησιών να πραγματώνουν το λεγόμενο τρόπο ζωής;

Μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο τύπους παραγόντων που εξηγούν την εμπειρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο *long durée* της ελληνικής ιστορίας. Οι γενικές γραμμές αυτών των δύο τύπων παραγόντων ισχύουν και για άλλες ευρωπαϊκές χώρες σημαδεμένες από την ορθόδοξη ιστορική τροχιά, και αποτελούν μια χρήσιμη αφετηρία για εμπειρική έρευνα συγκριτικής και μεθοδολογικά εύκαμπτης μορφής σχετικά με τη συνεχή εξέλιξη του ιστού Ορθοδοξίας-εθνικισμού-κουλτούρας. Αξίζει να επαναλάβουμε ότι οι διάφοροι παράγοντες κατανοούνται μέσω του οπτικού πρίσματος της Ορθοδοξίας ως τρόπου ζωής που πραγματοποιείται με ελευθερία και σχέση.

Αρχίζουμε με τους εξωτερικούς παράγοντες, που βασικά αναφέρονται στη δομή και τους μηχανισμούς που θεσμοθετήθηκαν για να ρυθμίζουν τη σχέση μεταξύ εκκλησίας και κράτους. Η σχέση εκκλησίας-πολιτείας μεταμορφωνόταν συνεχώς καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, με κάθε ιστορική φάση χαρακτηριζόμενη από ένα ιδιαίζον μοντέλο σχέσης εκκλησίας-πολιτείας: π.χ. το μοντέλο της συμφωνίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, το μοντέλο του μιλέτ στην Οθωμανική αυτοκρατορία, και το συνταγματικό μοντέλο στην εποχή του ελληνικού έθνους-κράτους. Το αξιοσημεί-

ωτο και κοινό στοιχείο σε όλα τα τρία αναφερθέντα μοντέλα είναι η αμετάβλητη αντιμετώπιση της εκκλησίας από την πολιτεία. Απλούστατα, ο κάθε τύπος πολιτείας συνεχώς αντιλαμβάνεται την Εκκλησία ως μια θεσμική συγκέντρωση εξουσίας, πράγμα που αποτελούσε μια πιθανή απειλή για τη μοναδική εξουσία και την αξιόπιστα νομιμότητα της πολιτείας απέναντι στην κοινωνία.

Συνεπώς, το *modus operandi* της οποιασδήποτε πολιτείας (βυζαντινής, οθωμανικής, ελληνικής) ήταν ακόμα μέχρι σήμερα να δημιουργήσει επίσημους και ανεπίσημους δομικούς μηχανισμούς που σκοπό έχουν να υποτάξουν την εκκλησία στους εξουσιαστικούς στόχους της πολιτείας που, καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, αφορούσαν και συχνά συνέπιπταν με την πολιτιστική κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας και τη διατύπωση της ιδεολογίας της πολιτείας. Πρέπει εδώ όμως να ερμηνεύσουμε την ιδιάζουσα μορφή της υποταγής που η πολιτεία προσπαθούσε να επιβάλει στην εκκλησία. Η πολιτεία απέρριψε την απόλυτη εξασθένηση της εκκλησίας. Μάλλον, η πολιτεία προσπαθούσε να δυναμώσει την κοσμική της νομιμότητα μέσω περιορισμών στην αυτόνομη συμπεριφορά της εκκλησίας, αλλά ταυτόχρονα με την εκμετάλλευση του συμβολικού κεφαλαίου (*symbolic capital*) του ορθόδοξου τρόπου ζωής και της εκκλησιαστικής κοινωνικής υποδομής.

Η ιστορική φάση του ελληνικού έθνους-κράτους κάλλιστα επεξηγεί τις προαναφερθείσες γραμμές της κρατικής πολιτικής, και υπογραμμίζει τη σημασία των εξωτερικών παραγόντων στη μορφή και τροχιά της εκκλησιαστικής συμπεριφοράς στο δημόσιο χώρο της Ελλάδας. Μέσω της συνταγματικής τοποθέτησης, το κράτος στην Ελλάδα έχει καταφέρει για σχεδόν δύο αιώνες να ελέγξει τη διοικητική, οικονομική και εκπαιδευτική ζωή της Εκκλησίας. Από τη στιγμή που το Σύνταγμα όριζε την εκκλησία ως, ουσιαστικά, δημόσια υπηρεσία (οι μισθοί των ιερατικών στρωμάτων πληρώνονται από το κράτος, η χρηματοδότηση των θρησκευτικών εκπαιδευτικών θεσμών εξαρτάται από το κράτος, η ανώτερη εκπαίδευση στη θεολογία γίνεται στο πανεπιστημιακό περιβάλλον, κτλ.), η ανεξάρτητη λειτουργία της εκκλησιαστικής δομής σύμφωνα με τα παραπάνω θεολογικά ιδανικά υπονομεύτηκε δραματικά.

Ποια είναι τα συγκεκριμένα αποτελέσματα των παραπάνω ποικίλων συνταγματικών διατάξεων; Από μια άποψη, συμφωνούμε με τον Λίποβατς ότι η συνταγματική σχέση εκκλησίας-κράτους έχει παραγάγει ένα είδος συγχώνευσης ανάμεσα στο «βωμό» και στην

κοσμική εξουσία, αλλά διαφέρουμε ριζικά με την εξήγησή του όσον αφορά τις αιτίες και τις συνέπειες αυτής συγχώνευσης. Διότι η συγκεκριμένη μορφή της συγχώνευσης δεν ήταν το αποτέλεσμα του «ουσιαστικού χαρακτήρα» της Ορθοδοξίας, και σίγουρα δεν ήταν το αποτέλεσμα καμίας εκκλησιαστικής στρατηγικής. Πράγματι, η σχέση εκκλησίας-κράτους που έχει προκύψει από το συνταγματικό πλαίσιο έχει κάνει μεγάλη ζημία στην αξιοπιστία και νομιμότητα της εκκλησίας, η οποία θεωρείται από την ευρύτερη ελληνική κοινωνία ως ένας πολιτικός θεσμός που λειτουργεί σύμφωνα με τα τελείως κοσμικά συμφέροντα ενός αποκλειστικού κυκλώματος ιεραρχών. Από την ταύτιση του πρώην αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου με το δικτατορικό καθεστώς, από τις αμυντικές αντιδράσεις της Ιεράς Συνόδου σε σχεδόν όλες τις προτάσεις του ΥΠΕΠΘ κατά τη θητεία του Αντώνη Τρίτση για εκδημοκρατισμό της εκκλησιαστικής δομής, μέχρι τα πρόσφατα περιστατικά στη Μητρόπολη της Λάρισης, η συγχώνευση εκκλησίας-κράτους έχει καταστήσει άσχετη την ιδέα της Εκκλησίας ως μια πραγματοποίηση της ελευθερίας και της αυθεντικής διαπροσωπικής σχέσης.

Όμως, το μεγάλο παράδοξο είναι η σχετική ανικανότητα του κράτους να χρησιμοποιήσει την εξασθένιση της εκκλησιαστικής αξιοπιστίας για να νομιμοποιήσει πραγματικά την κοσμική εξουσία του. Διότι με την αμετάβλητη πολιτική της κρατικής ηγεσίας να καταφεύγει στην Ορθοδοξία και στην Εκκλησία σε περιόδους (πραγματικές και φαντασιακές) εθνικού κινδύνου, το κράτος έχει θεσμοποιήσει και διαιωνίσει μια κρίση νομιμότητας όσον αφορά την κρατική δυνατότητα να προστατεύει και να αντιπροσωπεύει το έθνος. Τα παραδείγματα είναι πολύμορφα και εκτείνονται σε όλες τις ιδεολογικές τάσεις: ενδεικτικά είναι η θητεία του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού ως αντιβασιλέα, το σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών», και η κρατική υποστήριξη για τη συμμετοχή της εκκλησίας σε συλλαλητήρια σχετικά με το «Μακεδονικό». Το σημαντικό σημείο σε όλα αυτά τα περιστατικά είναι η συνεχής παρουσία της Ορθοδοξίας, είτε συμβολικά είτε πρακτικά, στον ορισμό και στην προστασία του έθνους, ενός χώρου που κατά τα κριτήρια της νεοτερικότητας και νομιμότητας πρέπει να κατέχεται μόνο από το κράτος.

Όπως οι παραπάνω εξωτερικοί παράγοντες αποδεικνύουν την ανάγκη να αποφύγουμε απλουστευτικές εξηγήσεις του ιστορικού ρόλου της εκκλησίας στην Ελλάδα, εξίσου σύνθετοι είναι οι εσωτε-

ρικοί παράγοντες που επεξηγούν τη ρήξη μεταξύ πίστης και πράξης που σημαδεύει την εκκλησία στην ίδια ιστορική τροχιά. Ως εσωτερικούς παράγοντες εννοούμε τις διάφορες συζητήσεις, συγχρούσεις, ρεύματα μεταρρυθμίσεων και τακτικές συμμαχίες που δημιουργούν μια εξελικτική δυναμική μέσα στη δομή της εκκλησίας. Με αυτόν τον ορισμό εσωτερικών παραγόντων είναι σαφές ότι διαφωνούμε ριζικά με την ιδέα του Λίποβατς και άλλων ότι η εκκλησία είναι ένας στατικός μονόλιθος που αλλάζει μόνο και μόνο με τις αποφάσεις της ιεραρχίας. Ενώ η συγκέντρωση της εξουσίας στην κορυφή της εκκλησιαστικής δομής (στο επισκοπικό/μητροπολιτικό τάγμα) είναι αναμφισβήτητη, μια ανάλυση που αγνοεί τη σημασία των άλλων ταγμάτων θα ήταν μονοδιάστατη. Παρενθετικά, μιλάμε για τάγματα εφόσον θεολόγοι από τον Ζηζιούλα μέχρι τον Ware έχουν εξηγήσει τα στρώματα του μητροπολίτη, του κλήρου και του λαού ως συμπληρωματικά τάγματα που ολοκληρώνουν οντολογικά την εκκλησία.

Πάντως, η ιστορία της εκκλησίας στην Ελλάδα, και ειδικά όσον αφορά τις διάφορες αντιδράσεις της εκκλησίας στις κινήσεις του κράτους, δείχνει μια εσωτερική δυναμική που μπορεί να ερμηνευθεί σχετικά με τις αντιλήψεις της ελευθερίας, της σχέσης, και ενός τρόπου ζωής. Φέρ' ειπείν, οι ποικίλες θρησκευτικές οργανώσεις στην Ελλάδα αρχίζοντας από το τέλος του 19ου αιώνα και τις ενέργειες του Απόστολου Μακράκη, από την αρχή του 20ού αιώνα με τις ενέργειες του Ευσέβιου Ματθόπουλου, μέχρι τα διάφορα σημερινά εξωεκκλησιαστικά και παραεκκλησιαστικά κινήματα αποτελούν ένα πολύ ενδιαφέρον φαινόμενο που δεν έχει μελετηθεί και εξηγεί την πολυδιάστατη μορφή της εκκλησίας και της οργανωμένης έκφρασης της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα. Παρ' όλο τον ουσιαστικά φονταμενταλιστικό θεολογικό τους προσανατολισμό, την αυστηρή ιεραρχιοποίηση της οργανωτικής τους δομής, και την αντιδραστική τους αντιμετώπιση της νεοτερικότητας, τα θρησκευτικά κινήματα (π.χ. Ζωή, Σωτήρ, ΟΧΕΝ, και άλλα) αντιπροσωπεύουν ένα είδος εσωτερικής ανταπόκρισης σε ερωτήματα περί ελευθερίας μέσα στην εκκλησία, περί της κοινωνικής αποστολής της εκκλησίας, και περί των διαπροσωπικών σχέσεων. Επιπλέον, η ύπαρξη τέτοιων εξω- και παραεκκλησιαστικών κινήματων έχει λειτουργήσει καταλυτικά στο να προκαλέσει εσωτερικές συζητήσεις και προσπάθειες για μεταρρυθμίσεις στη δομή της επίσημης Εκκλησίας της Ελλάδος.

Επίσης, ένα από τα λιγότερο μελετημένα και περισσότερο παρεξηγημένα αλλά και πιο σημαντικά επεισόδια κατά το οποίο εσωτερικοί παράγοντες θα μπορούσαν να εμβαθύνουν στην κατανόηση του ιστορικού ρόλου της εκκλησίας στην Ελλάδα είναι η θητεία του αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου. Για χάρη συντομίας αρκεί να πούμε ότι η κρατούσα ανάλυση των μέχρι σήμερα ελάχιστων επιστημονικών μελετών δεν έχει ερευνήσει τα πιο χρήσιμα κοινωνιολογικά, εκκλησιαστικά και πολιτικά στοιχεία αυτής της περιόδου. Διότι αν κανείς διαβάσει προσεκτικά τα εκκλησιαστικά και πολιτικά πρακτικά που περιγράφουν τις συζητήσεις για μεταρρυθμίσεις στον Καταστατικό Χάρτη και στην οικονομική διοίκηση της εκκλησίας, και αν κανείς ασχοληθεί σοβαρά με συνεντεύξεις των σχετικών προσώπων της περιόδου, θα διαπιστώσει την εμφάνιση ενός μοντέλου συμπεριφοράς: εσωτερικές διαφωνίες στην εκκλησία για την επίδραση της πολιτικής ιδεολογίας στη θεολογική αξιολογία της εκκλησίας, και συγκρούσεις μεταξύ Ιερωνύμου και δικτατορικού καθεστώτος σχετικά με την προσπάθεια του αρχιεπισκόπου να εδραιώσει την οικονομική ανεξαρτησία της εκκλησίας απέναντι στο κράτος (και κατ' επέκταση να αναπτύξει την ικανότητα της εκκλησίας να συμπεριφέρεται αυτόνομα στην κοινωνία).

Το πιο αξιοσημείωτο στοιχείο για λόγους πολιτικής και εκκλησιαστικής ιστορίας είναι η επανεμφάνιση των ίδιων θεμάτων, φυσικά με ορισμένες αλλαγές στους ιδεολογικούς παράγοντες και στους κύριους πρωταγωνιστές, στις εξελίξεις κατά τη δεκαετία του 1980.⁴⁷ Και εδώ επανερχόμαστε στο βασικό ζήτημα, δηλαδή την εκκλησιαστική πραγματικότητα ως έκφραση ενός ορθόδοξου τρόπου ζωής. Γραπτές πηγές και προσωπικές συνεντεύξεις αποδεικνύουν ότι το κατάλληλο πλαίσιο στο οποίο πρέπει να εξεταστούν τα γεγονότα αυτής της δεκαετίας είναι οι επίμονες εσωτερικές διαφωνίες στην εκκλησία για τον προβληματισμό σχετικά με την αναγέννηση της αυθεντίας του ορθόδοξου τρόπου ζωής. Συγκεκριμένα, τα θέματα στο επίκεντρο της σύγκρουσης ΠΑΣΟΚ-Εκκλησίας ήταν: η συμμετοχή λαού και κλήρου σε όλα τα διοικητικά επίπεδα της εκκλησίας, η μείωση της εξουσίας των επισκόπων και η ηθική και οικονομική υπευθυνότητά τους, η οικονομική ανεξαρτησία της εκκλησίας από το κράτος, και η απόπειρα κομματι-

47. Για μια μελέτη με εκτεταμένες παραπομπές βλ. «Democracy, Religion and Identity in Socialist Greece: Church-State Relations under PASOK, 1981-1989», Ph.D. diss., Massachusetts Institute of Technology, 1993.

κοποίησης του λαϊκού στρώματος της εκκλησίας από την κυβέρνηση.

Με βάση τα παραπάνω ζητούμενα, διάφορα κυκλώματα (στην εκκλησία, κυρίως μητροπολίτες και καθηγητές θεολόγοι και στην κυβέρνηση, κυρίως από το ΥΠΕΠΘ) συζήτησαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας περί εκκλησιαστικού εκδημοκρατισμού και εκκλησιαστικής παρουσίας. Ενώ το αποτέλεσμα του όλου εγχειρήματος είναι γνωστό, αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι να τονίσουμε την πολυδιάστατη μορφή της εκκλησιαστικής δομής, και κατ'επέκταση, τις προσπάθειες των διάφορων εκκλησιαστικών πρωταγωνιστών να αναφερθούν πρακτικά στο πρόβλημα του κενού ανάμεσα στον ιδεατό τύπο και την ιστορική συμπεριφορά. Μόνο μια προσεκτική ανάλυση που αναγνωρίζει την αμοιβαία σχέση των εξωτερικών και των εσωτερικών παραγόντων μπορεί να ερμηνεύσει τις αποχρώσεις του ιστορικού ρόλου της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα.

Συμπερασματικά, στόχος της εργασίας μας ήταν να χρησιμοποιήσουμε το άρθρο του Λίποβατς ως παράδειγμα μιας γενικής προσέγγισης στην ανάλυση του ρόλου του ορθόδοξου χριστιανισμού στο δημόσιο χώρο. Με καθοριστική έκφραση τέτοιου είδους προσεγγίσεων το πολιτισμικό παράδειγμα, οι ισχυρισμοί και η επιχειρηματολογία αυτού του *genre* κοινωνικής επιστήμης, συνεισφέρει στο ευρύτερο κατασκευάσμα μιας ορθόδοξης ρητορικής και ενός βαλκανικού Λόγου. Πιστεύοντας αναμφίβολα στην αλληλεπίδραση του πνευματικού με τον πολιτικό κόσμο, και συμμεριζόμενοι την ανησυχία του Λίποβατς για την αναποτελεσματική συμμετοχή των Ελλήνων στη Νέα Διεθνή Τάξη Πραγμάτων, προσπαθήσαμε να θέσουμε ορισμένα σημεία που συνήθως αγνοούνται στην ακόμα ελλιπή μελέτη του κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού ρόλου του ορθόδοξου χριστιανισμού.

Επομένως, επιμείναμε στον ανασχηματισμό του κατεστημένου μεθοδολογικού πλαισίου και των επακόλουθων ιδεολογικών υποθέσεων που αφορούν το θέμα. Τελειώνουμε με τις εξής προτάσεις. Να δώσουμε μεγαλύτερη έμφαση στο πώς οι θεολογικές αρχές της Ορθοδοξίας (π.χ. τρόπος ζωής, ελευθερία και σχέση, δυναμισμός και ετερότητα) προσφέρουν ενδιαφέρουσες πιθανότητες για μια εποικοδομητική (και όχι αμυντική) αλληλεπίδραση μεταξύ Ορθοδοξίας και νεοτερικότητας, ειδικά όσον αφορά το φαινόμενο του εκδημοκρατισμού. Να ασχοληθούμε πιο προσεκτικά με την ιστορία των εσωτερικών συγκρούσεων των διάφορων ορθόδοξων εκκλη-

σιών, για να διευκρινίσουμε τα ποικίλα δομικά, ιδεατά (ideational), κρατικά και εκκλησιαστικά κίνητρα που επιδρούν στη συμπεριφορά της Ορθοδοξίας κάτω από διάφορα πολιτεύματα. Να διαπιστώσουμε, με στόχο να προτείνουμε εναλλακτικές λύσεις, εκείνα τα συμφέροντα εξουσίας που εξηγούν τη δυσλειτουργική ταύτιση θρησκείας-εθνικισμού στις ορθόδοξες χώρες (π.χ. κρίση νομιμότητας του κράτους, υπερσυγκέντρωση εξουσιών στην κορυφή της ιεραρχίας). Και πάνω απ' όλα, να ενθαρρύνουμε ένα σοβαρό διεπιστημονικό και συγκριτικό διάλογο πάνω στο ζητούμενο, όπως ήδη γίνεται σε σχέση με την αλληλεπίδραση της νεοτερικότητας με τις διάφορες θρησκευτικές παραδόσεις (π.χ. προτεσταντισμός, καθολικισμός, Ισλάμ, και βουδισμός).

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ, *Ευρώπη-Τουρκία*, τόμ. 1, *Αντανακλάσεις και διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων* τόμ. 2, *Ιδεολογία και ρητορεία. Οι αντιλήψεις των τουρκικών πολιτικών δυνάμεων για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, 1975-1993*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, 2 τόμοι.

Το δίτομο έργο του Στέφανου Πεσμαζόγλου συνιστά μείζον ερευνητικό εγχείρημα, διά του οποίου επιχειρείται η συνολική ανίχνευση των πολιτικών και ιδεολογικών παραμέτρων που διέπουν τη σχέση ανάμεσα στην Ευρώπη και την Τουρκία. Ο πρώτος τόμος (*Αντανακλάσεις και διαθλάσεις*) περιέχει την κριτική ανάγνωση των κειμένων που υποστηρίζουν και εκλογικεύουν τις εκατέρωθεν προσλήψεις του Άλλου, με ιδιαίτερη έμφαση στις ιστοριογραφικές αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν τους δύο πόλους της προβληματικής αυτής σχέσης. Ο δεύτερος τόμος (*Ιδεολογία και ρητορεία*) παρέχει σε εμβριθή κατάταξη μεγάλο μέρος του πραγματολογικού καμβά, πάνω στον οποίο έχει διαμορφωθεί και μεταλλάσσεται συνεχώς η επαφή μεταξύ των δύο πολιτικών και ιδεολογικών οντοτήτων που απασχολούν το συγγραφέα.

Η σύντομη αναγραφή της θεματικής του έργου δεν είναι φυσικά δυνατόν να αποδώσει τον πλούτο των ερεθισμάτων που παρέχει στον αναγνώστη. Αναπόφευκτα λοιπόν, τα όποια επί της ουσίας σχόλια στο πλαίσιο μιας σύντομης βιβλιοπαρουσίασης ηχούν αφοριστικά. Ένα ογκώδες έργο αυτού του χαρακτήρα μιλάει μόνο του και με διαφορετικό τρόπο στον κάθε αποδέκτη του. Σε ό,τι πάντως αφορά στη δική μου ανάγνωση, το βιβλίο του Πεσμαζόγλου αποτελεί εμπεριστατωμένη απόπειρα να καταγραφεί και να αναλυθεί μια πολύ συγκεκριμένη και ενδιαφέρουσα πτυχή της παράξενης και σχεδόν φευγαλέας εκείνης διαδικασίας, διά της οποίας παράγονται και αναπροσαρμόζονται οι ετεροπροσδιορισμοί ανάμεσα σε εθνικά σύνολα. Οι μηχανισμοί με τους οποίους κατασκευάζεται

η εικόνα του Άλλου έχουν βεβαίως να κάνουν με πάρα πολλές παραμέτρους: η παραγωγή στερεοτυπικών γενικεύσεων γενικά είναι ζήτημα σύνθετο και στην κλίμακά του και στις πολλαπλές του εκφάνσεις και στη διεπιστημονικότητα που η μελέτη του απαιτεί. Όμως η συνείδηση της πολυπλοκότητας χρησιμοποιείται συνήθως σαν εξορκισμός ή σαν υπεκφυγή, για να μην εξετάζουμε τελικά το γενικό αυτό πρόβλημα στις επιμέρους πτυχές του. Πολλοί ομιλούν για την παραγωγή στερεοτυπικών γενικεύσεων και πολλοί κάνουν λόγο για τη διαδικασία του ετεροπροσδιορισμού, ελάχιστοι όμως καταπιάνονται με τη συστηματική μελέτη των συγκεκριμένων εκδηλώσεών τους. Το βιβλίο του Πεσμαζόγλου νομίζω πως επιχειρεί από τη σκοπιά του αυτό ακριβώς το πράγμα: να παρακολουθήσει και να εξηγήσει υπό ποιες ακριβώς συνθήκες και με ποιους ακριβώς τρόπους αναπλάθεται, κατά την εκάστοτε ευρύτερη διεθνή πολιτική συγκυρία, η εικόνα που η Ευρώπη (ή, ακριβέστερα, η Δύση) υιοθετεί για έναν εξαιρετικά προβληματικό της συγγάτοικο.

Πρόκειται βεβαίως για αμφίδρομη διαδικασία, για αδιάλειπτο διάλογο, ακόμη και όταν οι συντελεστές του δεν έχουν πλήρη συνείδηση της αμοιβαιότητας που τον διέπει. Έτσι, και οι Τούρκοι διαλογίζονται και απαντούν στις προσλήψεις των δυτικών για την Τουρκία, επεξεργαζόμενοι συνεχώς τους δικούς τους αυτοπροσδιορισμούς. Μάλιστα, η σχετική έμφαση στο έργο του Πεσμαζόγλου βαραίνει σαφώς στις αποκρίσεις της τουρκικής πλευράς, όπως καταφαίνεται από τη συνολική εποπτεία της σχετικής βιβλιογραφίας.

Η θέση και ο ρόλος της Τουρκίας υπόκεινται λοιπόν σε νέα επεξεργασία, στην οποία επιχειρείται να παρασχεθεί ασφαλές και αξιόπιστο χρονικό βάθος. Αυτό συντελείται με το ανασκάλεμα του παρελθόντος για την εκ νέου αξιοποίηση ή την ανεύρεση και εκλεκτική ανάδειξη εκείνων των στοιχείων που θα σφραγίζουν λογικά κενά σε μια επιχειρηματολογία της οποίας η κατεύθυνση (αν όχι το ακριβές περιεχόμενο) έχει προδικαστεί με βάση άλλα μελετήματα και κριτήρια. Κατά τούτο, το εγχείρημα του Πεσμαζόγλου μπορεί να ιδωθεί και από μιαν άλλη σκοπιά: εκείνη της διερεύνησης των εξαιρετικά αχνών ορίων ανάμεσα στην επιστήμη και την ιδεολογία.

Το έδαφος το οποίο ο Πεσμαζόγλου επέλεξε γι' αυτό το εγχείρημα δεν είναι βατό. Κι αυτό διότι δεν προσπάθησε να διακριβώσει εμπειρικά τη διάχυση και την αναπαραγωγή των στερεοτύπων

σε συγκεκριμένο δείγμα ανθρώπων. Σ' αυτήν την περίπτωση τα πράγματα θα ήταν ευκολότερα για τον ίδιο και από μεθοδολογική και από πολιτική άποψη. Τουναντίον, ο Πεσμαζόγλου προσπάθησε να παρακολουθήσει τον τρόπο με τον οποίο οι αλλαγές στην εικόνα του Άλλου επιδέχονται «επιστημονική» τεκμηρίωση – τον τρόπο, δηλαδή, με τον οποίο αυτού του τύπου οι αναπροσαρμογές εκλογικεύονται με συγκεκριμένα επιχειρήματα που αντλούνται από καταστημένες πειθαρχίες και με τον οποίο στη συνέχεια διαχέονται σαν προϊόντα αυθεντίας.

Ο Πεσμαζόγλου δυσκόλεψε ακόμη περισσότερο το εγχείρημά του, επειδή το πεδίο το οποίο επέλεξε για την ανάλυσή του δε διέπεται πάντοτε από ορατές στρατεύσεις. Αν δηλαδή επρόκειτο μόνο για τη διατεταγμένη ιστοριογραφία μιας συγκεκριμένης εθνικιστικής ιδεολογίας τα πράγματα θα ήταν πιο απλά – αν μη τι άλλο, επειδή η ολίσηση σε δίκη προθέσεων, ακόμη και αν δεν ομολογείται, θα μπορούσε αβίαστα να εξυπονοηθεί, μα και να θεωρηθεί συγγνωστή, σχεδόν θεμιτή. Εδώ όμως δεν πρόκειται γι' αυτό. Ο Πεσμαζόγλου μελετά κατεστημένες «μεγάλες» ιστορίες – εκείνες δηλαδή τις ιστορίες που (σε εκλαϊκευμένη ή μη μορφή, με θεσμική ή όχι υποστήριξη) αναγνωρίζονται ως αδιαφιλονίκητες ιστοριογραφικές συνθέσεις. Κατά τούτο, η σημασία της λειτουργικότητάς τους, μα και η δυσχέρεια της κριτικής τους ανάγνωσης είναι μεγαλύτερες: συνήθως παρόμοιες συνθέσεις όχι μόνο δεν αμφισβητούνται, αλλά διαχέονται φυσικά διαμέσου των μηχανισμών κοινωνικοποίησης ως προϊόντα αυθεντίας – δηλαδή, «διδάσκονται» και «αφομοιώνονται» αβίαστα ως αυτονόητες αρχές.

Η προσπάθεια του Πεσμαζόγλου διακρίνεται και από ένα ακόμη προτέρημα. Αναλύοντας ένα εξαιρετικά λεπτό στις πολιτικές προεκτάσεις και την επικαιρότητά του θέμα, ο Πεσμαζόγλου αποφεύγει πολύ προσεκτικά όχι μόνο τις στρατεύσεις, αλλά και το άλλο παρεπόμενο σε παρόμοιες περιπτώσεις απόπημα, τη συνομοσιολογία. Τούτο προκύπτει όχι μόνον από το όλο ύφος και τη ροή του κειμένου, αλλά και από την πολύ προσεκτική φροντίδα του συγγραφέα να αποφύγει να δώσει την εντύπωση πως το αντικείμενό του είναι ενιαίο ή συνεχές: ο τίτλος του πρώτου τόμου *Αντανακλάσεις και διαθλάσεις* δεν είναι εν τέλει τόσο μεταφορικός όσο ηχεί. Επιπλέον, η προσεκτική και ισορροπημένη φροντίδα του Πεσμαζόγλου ενισχύεται από έναν λόγο ψύχραιμο και αξιολογικά ουδετεροποιημένο, κατά τρόπο που πείθει εύκολα τον αναγνώστη

για τη συνείδηση που ο συγγραφέας διαθέτει για την ιστορικότητα (ή μήπως θα έπρεπε να πω για την παροδικότητα) της ιστοριογραφικής εκλογίκευσης προσλήψεων και παραστάσεων που, αν δεν επιτάσσονται από εξω-ακαδημαϊκά μελετήματα, τότε σίγουρα υποβοηθούνται και ανατροφοδοτούνται από αυτά.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΔΕΚΚΑΣ

ROBIN HIGHAM - THANOS VEREMIS (επιμ.), *Aspects of Greece 1936-40: The Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP-VRYONIS CENTER, 1993, 240 σελ.

Όχι ιδιαίτερα ευνοημένη από μια ψύχραιμη ιστοριογραφική προσέγγιση, η μεταξική δικτατορία ως γεγονός και ως ιστορική περίοδος δεν έχει τύχει μιας προχωρημένης ανάγνωσης του περιεχομένου της. Το ιστοριογραφικό έλλειμμα που υπάρχει εξάλλου στην Ελλάδα σε ό,τι αφορά στη μελέτη της δεξιάς, σε αντίθεση με την αριστερά, έχει στερήσει τη βιβλιογραφία από κάποιες αναλυτικές προσεγγίσεις που θα μπορούσαν να προσανατολίσουν την έρευνα προς άλλες, διαφορετικές κατευθύνσεις.

Ο Θ. Βερέμης στο πολύ περιεκτικό εισαγωγικό του σημείωμα στο συλλογικό έργο που επιμελήθηκε από κοινού με τον R. Higham, επισημαίνει τη σημασία της δικτατορίας ως σημείου κατάληξης αλλά και ως σημείου εκκίνησης για τις δοκιμασίες του Δευτέρου Πολέμου και τις μετέπειτα διαιρέσεις. Τοποθετεί τη μεταξική δικτατορία στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής της αντίδρασης που επικρατεί στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, επισημαίνοντας τις επιχώριες συνθήκες που οδήγησαν στην κατολίωση στη δικτατορία: συνθήκες που δεν προσδιορίζονταν από μια «μείζονα κοινωνική αναστάτωση», αλλά από την «πολιτική αποστέωση» των δύο μεγάλων κομμάτων, «το φόβο του ριζοσπαστισμού», την ανεπάρκεια του κοινοβουλευτισμού σύμφωνα με την αντίληψη των πολιτικών, «το πολιτικό κενό» που προέκυψε με το θάνατο εξεχόντων κοινοβουλευτικών.

Καρπός της εργασίας δέκα μελετητών οι οποίοι προσεγγίζουν την περίοδο από διάφορες πλευρές, όχι μόνο διαμέσου της ελληνικής ιστορίας αλλά και εκτός αυτής, το έργο αυτό έρχεται να καλύψει πολλές από τις υπάρχουσες ελλείψεις. Ο D. Close στο άρθρο

του για τα ερείσματα της πολιτικής εξουσίας της μεταξικής δικτατορίας (The Power-Base of the Metaxas Dictatorship) θεωρεί ότι οι δύο πυλώνες της δικτατορίας, ελλείπει κόμματος, ήταν ο βασιλιάς και η κυρίαρχη στο στράτευμα αντιβενιζελική φατρία. Επισημαίνει την προσπάθεια του Ι. Μεταξά να οικοδομήσει ένα κράτος νέου τύπου στο οποίο οι πολιτικοί¹ θα είχαν εκμηδενισθεί και τα σωματειακά συμφέροντα θα έβρισκαν άμεση αντιπροσώπευση. Το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στην κυβέρνηση είχαν, σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι αξιωματικοί των ενόπλων δυνάμεων και ιδίως όσοι συμμετείχαν στο κίνημα του 1923. Γενικότερα, οι ελίτ του μεταξικού καθεστώτος ήταν κρατικοδίαιτες, όπως οι αντιβενιζελικές ελίτ την περίοδο 1922-1936. Επιβεβαιώνεται επίσης ο γνωστός ρόλος της αστυνομίας στη στήριξη του μεταξικού καθεστώτος, η αύξηση της αριθμητικής της δύναμης και οι βελτιώσεις στους μισθούς, στις συντάξεις και στις ασφαλιστικές παροχές. Σημαντική είναι επίσης η διαπίστωση για την επιτυχή διοίκηση της αστυνομίας από τον Μεταξά και τον Μανιδάκη, οι οποίοι ωστόσο την κατέστησαν αντιδημοτική. Το μοίρασμα της εξουσίας επί των ενόπλων δυνάμεων ανάμεσα στον Μεταξά και στον βασιλιά, ο οποίος διηύθυνε στην ουσία το στρατό, η στάση των ενόπλων δυνάμεων απέναντι στο καθεστώς και η σχέση του στρατού με την αστυνομία συνιστούν ζητήματα που εξετάζονται εδώ.

Ο Robin Higham, ειδικός στη στρατιωτική ιστορία, στο άρθρο του το σχετικό με την προετοιμασία για τον πόλεμο, τον εφοδιασμό και την ξένη βοήθεια (Preparation for War, The Supply of Arms, and Foreign Aid) κάνει χρήσιμες διαπιστώσεις σχετικά με την απουσία εγχώριας βιομηχανίας όπλων, την έλλειψη υποδομής, ικανοποιητικού αριθμού μηχανικών μέσω μεταφοράς, τεχνολογίας και εμπειρίας για τη διεξαγωγή ενός σύγχρονου πολέμου. Έχει ιδιαίτερη σημασία να συγκρατήσουμε την καταληκτική παρατήρηση του συγγραφέα ότι η Ελλάδα δεν ήταν βιομηχανική χώρα αλλά μάλλον «τριτοκοσμική», σε μια περίοδο ταχείας τεχνολογικής ανάπτυξης. Ήταν αναγκασμένη να αγοράζει καύσιμα και όπλα από το εξωτερικό, γεγονός που την καθιστούσε ευάλωτη στις επιταγές της παγκόσμιας πολιτικής. Έχοντας επίσης συγκεντρώσει ένα πολεμικό υλικό διαφόρων προελεύσεων, δεν μπορούσε να εξα-

1. Βλ. David Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915-45», στο M. Blinkhorn (επιμ.), *Fascists and Conservatives*, Λονδίνο 1990, σ. 205.

σφαλίσει την υποστήριξη και ανανέωσή του τη στιγμή που τη χρειάζονται, δεδομένων των γεωπολιτικών αλλαγών που είχαν επέλθει εξαιτίας του πολέμου.

Στη δική του συμβολή ο Alexander Kitroeff (*The Greek Peasantry: from Dictatorship to Occupation*), αφού αναφέρεται στη διατήρηση των πελατειακών πρακτικών επί δικτατορίας στο πεδίο των κρατικών σχέσεων και στην αποτυχία τελικά της πολιτικής της στήριξης των αγροτών, προτείνει μια αξιοπρόσεκτη ερμηνεία της πολιτικής κινητοποίησης των αγροτών κατά την κατοχή. Υποστηρίζει δηλαδή ότι η κατάρρευση του πελατειακού συστήματος και οι συνθήκες ένδειας τις οποίες αντιμετώπιζε ο αγροτικός πληθυσμός στην κατοχή, τον οδήγησαν στην εξέγερση. Προτού ακόμη το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ αναλάβει την ηγεσία και την οργάνωση του αγώνα, οι «χωρικοί» είχαν συγκροτήσει ένοπλες ομάδες που προστάτευαν τα χωριά τους, λήστευαν τα πιο πλούσια χωριά σε αναζήτηση τροφής και έκαναν επιθέσεις στον εχθρό.

Το στοιχείο για τον αυθόρμητο χαρακτήρα της αντίστασης στα πρώτα στάδια της εμφάνισης της έχει ήδη διατυπωθεί,² ενώ είναι επίσης αποδεκτό ότι η σύσταση ληστρικών ομάδων δυνατόν να αποτελέσει σε ιδιαίτερες συνθήκες το πρώτο στάδιο εξέγερσης. Η άποψη ωστόσο που προτείνεται εδώ ενέχει πρωτοτυπία και μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία ορισμένων σύγχρονων μελετών οι οποίες προσεγγίζουν την αντίσταση μέσω παραγόντων άλλων εκτός του πολιτικού στην εσωτερική και στην εξωτερική του διάσταση.³ Τα θεμελιώδη ερωτήματα που εγείρονται από τέτοιους προβληματισμούς —όπως ποιοι κάνουν την αντίσταση και γιατί, ποια είναι η κοινωνική σύνθεση των κινημάτων— δεν μπορούν να απαντηθούν συνολικά χωρίς επαρκές εμπειρικό υλικό και ανάλογες μελέτες. Ούτε είναι εύκολο να στηριχθεί η ιστορική εξήγηση αποκλειστικά σε ερμηνείες γύρω από το επιχείρημα της ηρωικής παράδοσης των ορεινών αγροτικών πληθυσμών της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας.⁴

Εστιάζοντας την ανάλυσή του στην πολιτική του Ι. Μεταξά α-

2. Βλ. Ιωάννης Α. Χόνδρος, «Η Ελληνική Αντίσταση 1941-1944», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 69.

3. Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941-Φθινόπωρο 1942*, Εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1993.

4. Βλ. παρατομπή του συγγραφέα στο William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Basil Blackwell, Oxford 1978).

πέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις και ιδιαίτερα στις ελληνοβρετανικές σχέσεις, ο John S. Koliopoulos (Metaxas and Greek Foreign Relations, 1936-1941) επισημαίνει τις εσφαλμένες αντιλήψεις γύρω από το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής που άσκησε ο Μεταξάς. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο Μεταξάς δεν παρεξέκλινε καθόλου από τους «παραδοσιακούς άξονες» της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Διαβεβαίωνε τη Βρετανία για τις φιλικές του διαθέσεις ήδη από τον Ιούνιο του 1936 και από το 1938 ζητούσε στενότερες σχέσεις και συμμαχία που θα εγγυάτο τα σύνορα της χώρας. Όχι μόνο δε δημιούργησε προβλήματα στη Βρετανία, αλλά ούτε προσπάθησε να αυξήσει τη διαπραγματευτική θέση της χώρας έναντι αυτής, το φθινόπωρο του 1939, όταν οι Ιταλοί ήσαν ειλικρινείς στην επιθυμία τους για καλύτερες σχέσεις με την Ελλάδα,⁵ ενώ το 1940 απέρριπτε τη μεσολαβητική πρόταση της Γερμανίας. Στις συνομιλίες του Δεκεμβρίου 1940 αναλάμβανε ουσιαστικά τη δέσμευση να κρατήσει την Ελλάδα εμπόλεμη και σύμμαχο της Βρετανίας καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Οι αντιρρήσεις του για την αποστολή βρετανικών δυνάμεων και την προετοιμασία αεροδρομίων στη Βόρεια Ελλάδα αποδίδονται στην απροθυμία του να προκαλέσει τη Γερμανία πριν από τον τερματισμό του πολέμου με την Ιταλία.

Η μελέτη της οικονομικής κατάστασης της Ελλάδας στα χρόνια του μεσοπολέμου και της δικτατορίας, των Μ. Mazower - Τ. Veremis (The Greek Economy, 1922-1941), αποτελεί μια τεκμηριωμένη ανάλυση που εξετάζει την οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων, τα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, τη σχέση οικονομίας και κρατικής πολιτικής και την ελληνική οικονομία σε σχέση με τη διεθνή. Από τις επισημάνσεις της μελέτης αξίζει να αναφερθεί η «δομική αδυναμία» της οικονομίας να παράγει καταναλωτικά αγαθά σε μια περίοδο υψηλής ζήτησης από το 1922 μέχρι το 1926· η παρέμβαση επίσης του κράτους καθ' όλη την περίοδο του μεσοπολέμου υπέρ της κάλυψης των ελλειμμάτων και η απουσία οποιασδήποτε συστηματικής προσπάθειας για τη δημιουργία των

5. Βλ. Jerzy W. Borejsza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936-1940», στα Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: *Η Ελλάδα 1936-44, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 18, όπου οι διαθέσεις της Ρώμης απέναντι στην Αθήνα δεν εμφανίζονται ενθουσιώδεις, σύμφωνα με τα ιταλικά αρχεία. Βλ. επίσης Ιωάννου Σ. Κολιόπουλου, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Βάνιας, Αθήνα 1994.

αναγκαίων συνθηκών για τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Εξετάζονται οι τρόποι μεταβίβασης της διεθνούς ύφεσης (1929-1932) στην Ελλάδα, όταν η αύξηση του εξωτερικού χρέους υπονόμει τη διαδικασία ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας. Η κατάργηση της ελεύθερης μετατρεψιμότητας της δραχμής σε χρυσό, μετά την εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα από τη Βρετανία, η υποτίμηση της δραχμής και η δημοσιονομική πτώχευση έθεσαν τέλος στη «στρατηγική της ανοικοδόμησης της δεκαετίας του '20». Η ανάπτυξη τέλος που επακολούθησε με την ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής και τον προστατευτισμό στα πλαίσια της πορείας προς την οικονομική αυτόρχεια, καθώς και η κατάσταση της ελληνικής βιομηχανίας περιγράφονται με όρους που ανταποκρίνονται αυστηρά στις πραγματικές τους διαστάσεις.

Στο άρθρο του για τη δικαστική εξουσία (*The Independence of the Judiciary*) ο Michael N. Picramenos διατυπώνει την άποψη ότι οι πολιτικές και συνταγματικές κρίσεις της περιόδου του Εθνικού Διχασμού (1915-1935) άσκησαν «τραυματική» επίδραση στην ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας. Εξετάζει τη βελτίωση που επήλθε στον τομέα αυτό με το σύνταγμα του 1927 και μέχρι το 1935, όταν οι πολιτικές διώξεις που επακολούθησαν μετά το κίνημα του Μαρτίου οδήγησαν σε ένα μονοκομματικό κράτος και μια μονόπλευρη δικαστική εξουσία. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται μια ιστορική ανακρίβεια, όταν ο συγγραφέας γράφει ότι αμέσως μετά την αποτυχία του κινήματος η κυβέρνηση του Π. Τσαλδάρη «κατήργησε την αβασίλευτη δημοκρατία και επανέφερε σε ισχύ προσωρινά το σύνταγμα του 1911, προετοιμάζοντας παράλληλα δημοψήφισμα για την παλινόρθωση της μοναρχίας». ⁶ Η περίοδος της μεταξικής δικτατορίας διακρίνεται τέλος σε τρεις φάσεις ανάλογα με τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την τελική καθυπόταξη της δικαιοσύνης στην εκτελεστική εξουσία.

Ο Constantine Sarandis (*The Ideology and Character of the Metaxas Regime*) συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στη συστηματοποίηση της ανάλυσης της πολιτικής ιδεολογίας του καθεστώτος και των οργανωτικών του δομών. Αφού επισημαίνει τα φασιστικά προέλευσης χαρακτηριστικά —όπως την κορπορατιστική ιδεολογία, την πρόταξη του συλλογικού, το ιδεολόγημα του «τρίτου πολιτισμού», την οργανική αντίληψη για την κοινωνία, το αστυνομικό κράτος, τα

6. Βλ. *Aspects of Greece 1936-40: The Metaxas Dictatorship*, σ. 134.

τάγματα εργασίας και την ΕΟΝ —, υποστηρίζει ότι η 4η Αυγούστου δε συνέστησε ποτέ ένα περιεκτικό ιδεολογικό σύστημα ανάλογο με τη θεωρητική συγκρότηση των φασιστικών, παρ' όλες τις φαινομενικές ομοιότητες με αυτά. Εξάλλου πολλές από τις εξαγγελίες του καθεστώτος δεν πραγματοποιήθηκαν, όπως το κορπορατιστικό κράτος, ενώ άλλα στοιχεία δεν παρουσίαζαν με κανένα τρόπο το δυναμισμό των προτύπων τους, όπως παραδείγματος χάριν η λατρεία του αρχηγού. Η κατάταξη όμως από τον συγγραφέα του μεταξικού καθεστώτος στη «νέα δεξιά», της οποίας δεν προσδιορίζει εδώ το ακριβές πολιτικό περιεχόμενο, προκαλεί καινούριες συγχύσεις γύρω από το ζήτημα του καθορισμού της φύσης του καθεστώτος και της ιδεολογίας του. Ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Kitzoeff, ο Μεταξάς ανήκει σε μια ακραία τάση του ελληνικού συντηρητισμού, ενώ κατά τον Close στην άκρα δεξιά.

Στο άρθρο του για τον Ι. Μεταξά, ο Panagiotis J. Vatikiotis (Metaxas - The Man) προτείνει μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της προσωπικότητας και της δράσης ενός «αμφιλεγόμενου» δημόσιου προσώπου. Τα ερωτήματα ωστόσο που τίθενται ορισμένες φορές και τα ζητήματα που τίγονται δεν μπορούν να απαντηθούν με επάρκεια στα περιορισμένα όρια της μελέτης. Επισημαίνοντας την απουσία φασιστικών και αυταρχικών τάσεων στην Ελλάδα της δεκαετίας του '20 και των αρχών του '30, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο ευρωπαϊκός φασισμός δεν προσιδίαζε σε ένα «αγροτικό, σχετικά υποανάπτυκτο κράτος», όπως η Ελλάδα, και σε μια αντίστοιχη κοινωνία, όπως η ελληνική.⁷ Πώς όμως μπορεί να ερμηνευθεί ο ιβηρικός φασισμός και ιδιαίτερα η περίπτωση της αγροτικής Πορτογαλίας η οποία γνώρισε αρκετά πρώιμα, σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ένα ισχυρό αντιδραστικό ρεύμα;⁸ Αναφερόμενος επίσης ο συγγραφέας στα έντυπα τα οποία απηχούσαν φιλοφασιστικές απόψεις κατατάσσει εσφαλμένα στην ίδια κατηγορία με την *Πρωτεύουσα* του Θ. Νικολούδη και την εφημερίδα *Πολιτεία*, η οποία κατά την περίοδο 1924-1929 υποστήριξε την κοινοβουλευτική τότε πορεία του Ι. Μεταξά.

Από τη μελέτη του Haris Vlavianos για το κομμουνιστικό κόμμα (The Metaxas Dictatorship: The Greek Communist Party under Siege) επισημαίνουμε τέλος τη μικρή πολιτική επιρροή του μέχρι

7. Βλ. στο ίδιο, σ. 185.

8. Βλ. Tom Gallagher, «Conservatism, dictatorship and fascism in Portugal, 1914-45», στο M. Blinkhorn (επιμ.), ό.π., σ. 157-176.

τις παραμονές της επιβολής της δικτατορίας, τη στάση του απέναντι στο «εθνικό ζήτημα», την πολιτική που υιοθέτησε το καλοκαίρι του 1935, κατά την έναρξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου και αργότερα και τους μηχανισμούς της εξάρθρωσής του την περίοδο της δικτατορίας. Η ανάλυση των γεγονότων αυτών προάγει τη γνώσει όχι μόνο της λειτουργίας του κομμουνιστικού κόμματος αλλά και της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων της εποχής και προσφέρει μια συνολικότερη εικόνα στην ιστορία της περιόδου.⁹

Το συλλογικό έργο το οποίο παρουσιάσαμε προσφέρει χωρίς αμφιβολία γόνιμους προβληματισμούς και καθιστά τη βιβλιογραφία της περιόδου πλουσιότερη. Τα προς διερεύνηση θέματα δεν έχουν ωστόσο ακόμη εξαντληθεί ούτε και οι πηγές· ο D. Close προτείνει μετὰξὺ ἄλλων πηγῶν και τη μελέτη του εθνικού τύπου.

Η συγκριτική πολιτική ανάλυση μεταξύ της μεταξικής δικτατορίας και άλλων φασιστικών, εθνικοσοσιαλιστικών και ακροδεξιών γενικότερα καθεστώτων της εποχής, θα συνέβαλε στη καλύτερη κατανόηση του χαρακτήρα της δικτατορίας στην Ελλάδα.

Η διερεύνηση επίσης των σχέσεων της άκρας δεξιάς με τη συντηρητική δεξιά θα διαλεύκανε το πολιτικό τοπίο της δεκαετίας του '30, το οποίο στάθηκε καθοριστικό για τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις και τη μορφοποίηση των πολιτικών δυνάμεων μετά τον Δεύτερο Πόλεμο.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

9. Βλ. επίσης Χ. Βλαβιανός, «Νίκος Ζαχαριάδης: ασυμβίβαστος ηγέτης ή πιστός εντολοδόχος της Διεθνούς; Τρεις επιστολές με σημαία ευκαιρίας», στο Επιστημονικό Συμπόσιο: *Η Ελλάδα του '40*, Απρίλιος 1991, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 159-179.

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

**Αθανασόπουλος Δημήτρης, κ.ά., Πολιτισμός και Τοπική Δημοκρατία. Η αφα-
νής πλευρά μιας προφανούς σχέσης, ΕΕΤΑΑ, Αθήνα 1994, 261 σελ.**

Ο τόμος περιλαμβάνει σαράντα έξι κείμενα, που γράφτηκαν ειδικά για την έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης. Ενδιαφέρον «διάλογος» ανάμεσα σε πανεπιστημιακούς, καλλιτέχνες, δημάρχους, δημοσιογράφους, κριτικούς τέχνης, εμπυχωτές και οργανωτικά στελέχη των πολιτιστικών και πνευματικών δραστηριοτήτων των ΟΤΑ. Η εμπειρία των συγγραφέων και η καλή οργάνωση του τόμου κάνει την έκδοση χρήσιμη για όσους ασχολούνται με την πολιτιστική ανάπτυξη στον αστικό χώρο.

**Θεοδωρόπουλος Βύρων - Λαγάκος Ευστάθιος - Παπούλιας Γεώργιος - Τζού-
νης Ιωάννης, Σκέψεις και προβληματισμοί για την εξωτερική μας πολι-
τική, Ι. Σιδέρης/ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 1995, 93 σελ.**

Στον σύντομο αυτό τόμο, που αποτελεί τον πρώτο της σειράς «κείμενα εργασίας» του οίκου Ι. Σιδέρη, οι τέσσερις έμπειροι πρέσβεις συζητούν νηφάλια τα προβλήματα που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας.

**Μπιανκίνι Φράνκο - Πάρκινσον Μάικλ (επιμ.), Πολιτιστική πολιτική και
αναζωογόνηση των πόλεων. Η εμπειρία της Δυτικής Ευρώπης, ΕΕΤΑΑ,
Αθήνα 1994, 206 σελ.**

Όταν η έλλειψη εκδόσεων συγκριτικής πολιτικής στα ελληνικά αποτε-
λεί μόνιμο παράπονο της πανεπιστημιακής κοινότητας που υπηρετεί αυτό
το ερευνητικό πεδίο, τότε κάθε εκδοτική δραστηριότητα, που έστω και ο-
ριακά καλύπτει αυτό το κενό, είναι καλοδεχούμενη. Ο τόμος είναι μετά-
φραση του *Cultural Policy and Urban Regeneration*, που εκδόθηκε μόλις το
1993 από το Manchester University Press, και αποτελεί κριτική αποτίμηση
των πολιτιστικών πολιτικών που εφάρμοσαν πόλεις στη δυτική Ευρώπη,
οι οποίες στόχευαν στην αναζωογόνησή τους. Η έκδοση περιλαμβάνει με-
λέτες για τις πόλεις Γλασκόβη, Ρότερνταμ, Μπιλμπάο, Μπλοκόνια, Αμ-
βούργο, Μόμπελιέ, Λίβερπουλ και Ρεν καθώς και δύο παρεμβάσεις του
Μπιανκίνι με σημαντικές και χρήσιμες θεωρητικές επισημάνσεις.

Μποτόπουλος Κώστας, *Σοσιαλιστές και εξουσία. Ελλάδα, Γαλλία, Ισπανία στην δεκαετία του '80* (πρόλογος Ν. Κ. Αλιβιζάτος), Πόλις, Αθήνα 1994, 396 σελ.

Η μελέτη διερευνά τους λόγους της συντηρητικοποίησης των σοσιαλιστών στην Ελλάδα, Γαλλία και Ισπανία. Παρακολουθεί την έκταση και την ποιότητα των μεταρρυθμίσεων των σοσιαλιστικών κομμάτων που διηύθυναν το κυβερνητικό έργο των χωρών τους τη δεκαετία του 1980. Ο συγγραφέας αναλύει πώς τα σοσιαλιστικά αυτά κόμματα τα οποία «είχαν διαμορφώσει την ιδεολογική τους ταυτότητα με βάση την αναφορά στο μαρξισμό και τη συνειδητή επιδίωξη αποφυγής τόσο της κομμουνιστικής ανελευθερίας όσο και της σοσιαλδημοκρατικής διαχείρισης», οδηγήθηκαν στον κομφορμισμό.

Ντάλης Σωτήρης (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Βαλκανική Πολυδιάσπαση. Ο ρόλος της Ελλάδας*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1994, 191 σελ.

Στον τόμο δημοσιεύονται τρία κείμενα ειδικών πανεπιστημιακών (Π. Καζάκος, Θ. Κουλουμπής, Χ. Ροζάκης) και τρία πολιτικών (Θ. Πάγκαλου, Γ. Ρωμαίος, Κ. Καραμανλής) τα οποία με ψυχραιμία διερευνούν τον ρόλο της Ελλάδας στα Βαλκάνια και στη μεταβαλλόμενη Ευρώπη.

Ξενοφώντας Ιέρων ή τυραννικός, Leo Straus, *Περί τυραννίας*, Alexandre Kojene, *Τυραννία και σοφία* (Μετάφραση Λίλα Τρουλινού), Αθήνα, Εξάντας, 1994, 462 σελ.

Ο τόμος περιέχει το αρχαίο κείμενο και τη μετάφραση του σημαντικού φιλοσοφικού διαλόγου του Ξενοφώντα. Το σημαντικότερο στοιχείο αυτής της έκδοσης είναι η δημοσίευση για πρώτη φορά στα ελληνικά τριών κλασικών κειμένων της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας, τα οποία προήλθαν από την αντιπαράθεση των L. Straus και A. Kojene. Αντιπαράθεση που εκκινεί από την εκ διαμέτρου αντίθετη ερμηνεία του αρχαίου διαλόγου και που δίνει τη δυνατότητα στους σημαντικούς αυτούς στοχαστές του 20ού αιώνα να διερευνήσουν τη σχέση τυραννίας και σοφίας.

Τσιβάκου Ιωάννα (επιμ.), *Δράση και Σύστημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, 415 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει έξι μελετήματα πάνω στη σύγχρονη προβληματική των οργανώσεων. Μελετήματα που εκκινούν από την τυπική οργάνωση όπως εκείνη συγκροτείται από τις εξελίξεις της σύγχρονης εργασιακής δραστηριότητας. Ο τόμος περιλαμβάνει μελετήματα των Γ. Γαβριήλ, Γ. Καλλίνικου, Π. Καρατσούλη, Χ. Πιτέλη, Ι. Τσιβάκου και Χ. Τσούκα.

Βήμα Διεθνών Σχέσεων, τεύχος 1, Ιανουάριος 1995, 68 σελ.

Δοκιμές, τεύχος Α', Ιανουάριος 1994, 186 σελ., και τεύχος Β', Σεπτέμβριος 1994, 180 σελ.

Πρόκειται για δύο νέες περιοδικές εκδόσεις που είναι προϊόν της προσπάθειας ομάδων φοιτητών των κοινωνικών επιστημών. Έκδοση των μεταπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου η πρώτη, και έκδοση της Student Association for International Affairs (SAFIA) η δεύτερη.

Εκδόσεις σοβαρές και φιλόδοξες που μπορούν να κάνουν περήφανους όσους υπηρετούν τη μέχρι προσφάτως άγονη γραμμή των κοινωνικών επιστημών. Προσανατολισμένη στη προβολή των εργασιών και του προβληματισμού της (μεταπτυχιακής) κοινότητας που υπηρετεί η πρώτη και στη δημιουργία βήματος για την ανταλλαγή απόψεων έμπειρων ειδικών η δεύτερη έκδοση, αποτελούν παραδείγματα προς μίμηση και ζωντανές ελπίδες για το μέλλον των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα. Κοινωνικές επιστήμες που και με αυτό τον τρόπο καλύπτουν με γοργά βήματα τα χρόνια ελλείμματά τους.

Επετηρίδα αμυντικής & εξωτερικής πολιτικής '94, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, 1994, 648 σελ.

Μια ακόμα επετηρίδα του δραστήριου ιδρύματος, η οποία μάλιστα είναι αφιερωμένη στη μνήμη Κ. Καλλιγιά. Όπως πάντα, και σε αυτή την έκδοση της επετηρίδας, η πληροφόρηση, ο επιστημονικός και ο νηφάλιος πολιτικός λόγος δένουν αρμονικά. Τα ογδόντα άρθρα και ντοκουμέντα που περιλαμβάνονται στον τόμο διερευνούν και αναλύουν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, τις διεθνείς εξελίξεις και την ελληνική εξωτερική πολιτική, το Κυπριακό, τις σχέσεις Ελλάδας-Ευρώπης με τη ΔΕΕ, την Άπω Ανατολή, τα Βαλκάνια, τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, καθώς και την κρίση στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Ο τόμος περιλαμβάνει επίσης πίνακες και οικονομικά στοιχεία (1993) καθώς και ένα χρήσιμο βιβλιογραφικό οδηγό.

Νόμος και Φύση, Εξαμηνιαία επιθεώρηση περιβαλλοντικού δικαίου, τεύχος 1/94, 368 σελ.

Από τις εκδόσεις Α. Ν. Σάκκουλα και με συντακτική ομάδα τους Σπ. Ζησιμόπουλο, Κ. Μενουδάκο και Γ. Παπαδημητρίου εγκαινιάστηκε η παραπάνω «κριτική επιθεώρηση περιβαλλοντολογικού δικαίου». Φιλόδοξη και πρωτοπόρα έκδοση, που στοχεύει στην «ανάδειξη όλων των βασικών πτυχών της προστασίας του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και στην κριτική αντιμετώπιση των συναφών προβλημάτων». Εκτός από τα σχετικά θεωρητικά άρθρα, η επιθεώρηση περιλαμβάνει εκτενή αναφορά στην πρόσφατη νομολογία.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1994-1995

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ
Ιστορικά απεικασματα

STUART WOOLF
Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
Οι περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση
*Η εξέλιξη της περιφερειακής πολιτικής
από τη Συνθήκη της Ρώμης
έως το Maastricht*

Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ
Η Αναθεώρηση
της Συνθήκης του Maastricht
Ανάλυση, Θέσεις, Στρατηγική

Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
Μ. ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ (επιμ.)
Η Ολοκλήρωση
της Ευρωπαϊκής Ένωσης
20 μελέτες

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός,
Κοινωνικό Κράτος. 1973-1990
*Ανάλυση και κριτική
των χαρακτηριστικών ρευμάτων*

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΒΑΚΟΥ (επιμ.)
Δράση και σύστημα
*Σύγχρονες προσεγγίσεις
στη θεωρία των οργανώσεων
6 μελέτες*

ΕΥΗ ΖΑΜΠΕΤΑ

Η εκπαιδευτική πολιτική
στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση
1974-1989

ΚΩΣΤΑΣ ΣΚΛΑΒΟΣ
Η μαρξιστική θεωρία της Ιστορίας
Φιλοσοφία και Μαρξισμός

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ
Η Διασπορά
στον Ελληνικό Κινηματογράφο
*Επιδράσεις και επιρροές
στη θεματολογική εξέλιξη των ταινιών
της περιόδου 1945-1986*

Γιώργος Ζιάκας:
Ο Μεγαλέξανδρος σε κοντινό πλάνο

- ΓΙΑΣΑΡ ΚΕΜΑΛ
- Χρώματα της Ζωής και της Γραφής
Συζήτηση με τον Alain Bosquet
 - Η Θυμωμένη Θάλασσα
μυθιστόρημα
 - Φύγανε και τα πουλιά
νουβέλα

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ
Καθ' οδόν
ποίηση

ΛΙΛΑ ΧΑΜΠΠΗ
Η νύχτα των ονομάτων
ποίηση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΝΕΑ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ
ΣΧΟΛΙΟ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
«20 ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ»

Οι επέτειοι και οι στρογγυλές ημερομηνίες λειτουργούν σχεδόν αταβιστικά, ως κίνητρο απολογισμών, συνεδρίων, αφιερωμάτων. Στην καλή περίπτωση, αυτές οι δραστηριότητες συμπίπτουν με μια εσωτερική, πραγματική ωρίμανση των σχετικών με το «γεγονός» απόψεων. Στην κακή, η επέτειος απλώς εκβιάζει την υπόμνησή της.

Πολλά από τα δημοσιογραφικά αφιερώματα που πλημμύρισαν την εικοστή επέτειο της μεταπολίτευσης του 1974 ανήκουν ασφαλώς στη δεύτερη κατηγορία. Η κρίση του πολιτικού συστήματος φτάνει στον πυθμένα, αλλά ή μάλλον γι' αυτό παράγει μια επαναληπτική και γενικόλογη κρισολογία. Το παρήγορο είναι ότι τούτο γίνεται έχοντας την πολυτέλεια και τη σιγουριά μιας σταθεροποιημένης δημοκρατίας· κατάκτηση πολλή πρόσφατη για να έχει περάσει στη σφαίρα της απροβλημάτιστης συνήθειας. Ένα όμως επιστημονικό συνέδριο, ακόμα κι αν έχει ως αφορμή μιαν επέτειο, προσφέρεται σε πολλαπλές και διαφορετικού τύπου αναγνώσεις. Δεν ενδιαφέρει μόνο για το περιεχόμενο αυτό καθ' εαυτό. Αντικατοπτρίζει γενικότερες τάσεις της επιστημονικής κοινότητας που το στηρίζει. Αυτό συμβαίνει ασφαλώς με το Δ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης «20 χρόνια Δημοκρατίας. Όψεις και πραγματικότητες της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή προοπτική 1974-1994», που διεξήχθη στην Αθήνα στις 7-9 Δεκεμβρίου 1994. Ας ανοίξουμε μια παρένθεση για τον τίτλο. Έχει άραγε νόημα η περιοδολόγηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος με βάση την αντίθεση βασιλευομένη-αβασίλευτη δημοκρατία, όπως ο όρος «τρίτη δημοκρατία» δηλώνει; Νομίζω, όχι. Το πολιτειακό χωρίζει τελείως άνισα την ιστορία του ελληνικού εθνικού κράτους. Από το 1821 ως το 1974, η Α' (1821-1833) μαζί με τη Β' Δημοκρατία (1922-1936) αθροίζουν 25 περίπου χρόνια όλα κι όλα.

Το Δ΄ Συνέδριο της ΕΕΠΕ αποδείχτηκε γόνιμο και κυρίως αντιπροσωπευτικό τόσο των βημάτων όσο και των προβλημάτων που χαρακτηρίζουν την κοινότητα της πολιτικής Επιστήμης. Θα σταθώ περισσότερο σε ορισμένα προβλήματα, αλλά αυτά ακριβώς θα παρουσιάζονταν παραποιημένα αν δεν τονίζόταν πριν το μείζον θετικό συμπέρασμα. Είναι πράγματι σαφές – και το Συνέδριο κατέστησε σαφέστερο – ότι τα τελευταία χρόνια έχει δημιουργηθεί η κρίσιμη μάζα που είναι απαραίτητη προκειμένου μια επιστημονική κοινότητα να αποκτήσει αυτοδύναμη ανάπτυξη. Η αύξηση των φοιτητών, των διδασκόντων, των τμημάτων, της συγγραφικής παραγωγής έχουν δημιουργήσει μια σταθερή ποσοτική βάση στήριξης. Η ποσοτική αύξηση έχει ασφαλώς και ποιοτικά αποτελέσματα: η θεματολογία διευρύνεται, η εξειδίκευση οδηγεί στη μελέτη νέων πεδίων, οι προσεγγίσεις διαφοροποιούνται, πλουτίζοντας (δυναμει τουλάχιστον) τη γνώση του «αντικειμένου». Η απλή ανάγνωση και μόνο του προγράμματος του Συνεδρίου αποτυπώνει αυτή την εξέλιξη. Τα επιτεύγματα αυτά είναι περισσότερο σημαντικά από όσο η λεκτική διατύπωσή τους δείχνει. Αρκεί να αναλογιστούμε πως η θεσμική αυτονομία του κλάδου μέσα στην ακαδημαϊκή οργάνωση μετράει περίπου μία δεκαετία.¹

Όπως ξέρουμε, συνυφασμένη με την ανάπτυξη, την αύξουσα διαφοροποίηση και την εξειδίκευση είναι η τάση κατακερματισμού και έλλειψης επικοινωνίας. Φαινόμενα που θέτουν το πρόβλημα του ενοποιητικού πλαισίου, του κοινού παρονομαστή, της αμοιβαίας «μετάφρασης», κλπ. Από την άποψη αυτή, το Συνέδριο είναι μια καλή ευκαιρία για να διαγνώσουμε πώς τίθεται το πρόβλημα αυτό στη σημερινή ελληνική πολιτική επιστήμη. Το θέμα του, παρ' ότι ανοιχτό σε όλες τις σχετικές προσεγγίσεις και ειδικεύσεις, καλούσε σε μια επαλήθευση των ερευνητικών επιτευγμάτων σε ένα ενιαίο σε τελική ανάλυση αντικείμενο: τη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Αν θα θέλαμε λοιπόν να εντοπίσουμε ένα ισχυρό ενοποιητικό στοιχείο των εργασιών του Συνεδρίου, αλλά και της σχετικής παραγωγής όπως εμφανίζεται σε άλλα ανάλογα «βήματα» – π.χ. στην ανά χειρας *Επιθεώρηση* –, θα λέγαμε ότι βρίσκεται σε μια κυρίαρχη οπτική, σε μια κυρίαρχη εκτίμηση της κατάστασης του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Πράγματι, η διαπίστωση της αναποτε-

1. Για την ανάπτυξη της ελληνικής πολιτικής επιστήμης βλ. P.N. Diamandouros - M. Spourdalakis, «Political Science in Greece», *European Journal of Political Research*, τόμ. 20, τχ. 3-4, ειδικό τεύχος, Δεκέμβριος 1991.

λεσματοκότητας και της αδυναμίας εκσυγχρονισμού, η μελέτη των ειδικών εκδηλώσεων, των συνολικών ή μερικών επιπτώσεων, καθώς και των αιτίων του φαινομένου διατρέχουν κατά κανόνα την ερευνητική παραγωγή. Ταυτόχρονα, η ανάγκη εκσυγχρονισμού λειτουργεί ως ρητή ή άρρητη αξιολογική οπτική, καθώς τίθεται με έμφαση και επιτακτικότητα «από τα ίδια τα πράγματα» – τις επιταγές του διεθνούς πλαισίου και τις δεσμεύσεις που προκύπτουν από τη συμμετοχή στην Ε.Ε. Γνώριμη οπτική και θεματολογία. Υπό μία έννοια, πρόκειται για τη νιοστή επανάληψη, στη σημερινή συγκυρία και στην πολιτική επιστήμη, της έρευνας για τις πηγές της «εθνικής καχεξίας». Συζήτηση που άρχισε ταυτόχρονα σχεδόν με τη σύσταση του εθνικού κράτους.²

Το μεγάλο κοινό ερωτηματικό, λοιπόν, υπάρχει. Τι γίνεται όμως με τις απαντήσεις; Αξίζει σ' αυτό το σημείο η σύγκριση και η διαπίστωση των διαφορών από το χαρακτήρα της σχετικής συζήτησης που έγινε στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, γιατί αναδεικνύει πιστεύω ορισμένα προβλήματα της σημερινής πολιτικής επιστήμης. Πράγματι, η κρίση του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος και η δικτατορία έδωσαν το ερέθισμα να πραγματοποιηθεί μια θεωρητική τομή. Η «εσωτερική ανάγκη» εθνικής αυτογνωσίας ώθησε στην επεξεργασία νέων γενικών ερμηνευτικών σχημάτων. Τα ονόματα είναι γνωστά όπως και οι τίτλοι που εμφανίστηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70.³ Πέρα από τις διαφορές, περιστρεφόταν γύρω από ένα κύριο και κείριο ερώτημα – γιατί η Δημοκρατία στην Ελλάδα αποδείχτηκε τόσο ασταθής; Όντας η μοναδική περίπτωση ανατροπής (λειψού έστω) δημοκρατικού πολιτεύματος στη μεταπολεμική Ευρώπη, η έρευνα οδηγήθηκε στην αναζήτηση της εθνικής ιδιαιτερότητας σε αντιδιαστολή κυ-

2. Πλούσια η ανασυγκρότηση του σχετικού «διαλόγου» από την Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

3. Αυτονόητες αναφορές Κ. Τσουνκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαράγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1977· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977· Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα 1975· Κ. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1978· Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975. Στο χώρο της πολιτικής επιστήμης που εδώ ενδιαφέρει, τα τρία πρώτα έργα αποτελούν υποχρεωτικές παραπομπές.

ρίως προς την κυρίαρχη δυτική εμπειρία, επιλέγοντας μια θαρραλέα και γόνιμη ιστορική κοινωνιολογική προσέγγιση. Η ηγεμονία της μαρξιστικής προβληματικής συνέβαλε στην ίδια κατεύθυνση. Κατά ευτυχή αλλά όχι τυχαία σύμπτωση, την ίδια περίοδο εμφανίζονταν στην ιστορία, συγκεντρωμένες πια, οι θεμελιακές επεξεργασίες του Κ. Θ. Δημαρά, του Ν. Σβροώνου, ενώ μια πραγματική επιστημονική κοινότητα νέων ιστορικών έκανε με δυναμισμό τα πρώτα της βήματα επί ελληνικού εδάφους.

Όπως ήταν φυσικό και αναμενόμενο, το κλίμα αυτό βαθμιαία άρχισε να αλλάζει. Όσο ο χρόνος από τη δικτατορία μάκραινε, όσο η δημοκρατία έδειχνε να παγιώνεται, τόσο εξασθενούσε η δημιουργική λειτουργία του θεμελιακού ερωτήματος. Ο Γ. Δερτιλής προτείνει μάλιστα την αλλαγή του: το προς ερμηνείαν και εγγενές από συστάσεως του εθνικού κράτους πρωταρχικό πολιτικό πρόβλημα δεν είναι το επισφαλές της Δημοκρατίας, αλλά η δημαγωγία και ο λαϊκισμός.⁴ Όπως και να 'χει, γενικεύεται η αίσθηση ότι από τα μέσα της περασμένης δεκαετίας η Ελλάδα έχει μπει σε νέο πολιτικό-ιστορικό κύκλο, όπου το ερώτημα «γιατί η ελληνική Δημοκρατία είναι επισφαλής» παραχωρεί τη θέση του στο «γιατί η ελληνική Δημοκρατία είναι τόσο αναποτελεσματική;». Και τούτο, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κρίσης της πολιτικής, απάθειας και κυνισμού που συγχρονίζει τη χώρα μας με τα γνωστά φαινόμενα όλων των δυτικών χωρών. Επιπλέον, η αλλαγή της σελίδας επικυρώθηκε κατηγορηματικά και τελεσίδικα από τις κοσμογονικές αλλαγές του διεθνούς πλαισίου, με κορύφωση το 1989.

Ωστόσο, σε αντίθεση με την προηγούμενη, η νέα περίοδος (η νέα μεταπολίτευση κατά πολλούς) δεν έχει παρακινήσει στην αναζήτηση καινούριων ευρύτερων ερμηνευτικών σχημάτων — για να εξεταστεί έστω η ιδιαίτερη εκδήλωση των ανωτέρω φαινομένων στην Ελλάδα. Η σημερινή κυρίαρχη οπτική για τη μεταπολιτευτική Ελλάδα τείνει — όπως ήδη ειπώθηκε — στην ανάλυση των επιμέρους εκδηλώσεων της κρίσης και της εμπλοκής του πολιτικού συστήματος, χωρίς να τίθεται ή να φαίνεται η ανάγκη νέων ευρύτερων ερμηνειών της σύγχρονης εθνικής καχεξίας. Θα έπρεπε; τίθεται αυθορμητώς το ερώτημα. Όχι υποχρεωτικά, ούτε κατ' ανάγκην: τα κληρονομημένα από τη δεκαετία του '70 ερμηνευτικά παραδείγμα-

4. Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 102.

τα μπορεί κάλλιστα να διατηρούν την ισχύ τους και να αποτελούν το καταλληλότερο πλαίσιο αναφοράς για τη μελέτη της νέας περιόδου. Όμως, η διαπίστωση αυτή θα έπρεπε να είναι το συμπέρασμα μιας διαδικασίας ελέγχου — αν όχι μιας απόπειρας αμφισβήτησης. Κάτι τέτοιο δε νομίζω ότι συμβαίνει σήμερα. Συχνά χρησιμοποιούνται σαν ενιαίο corpus για τη συνήθη εισαγωγική παράγραφο που αφορά στη «θεωρία» ή για τη συμπερασματική παράγραφο που παραθέτει τη βαθύτερη και μονιμότερη ερμηνεία κάποιων επιμέρους φαινομένων. Ειπωμένος με άλλα λόγια, ο κίνδυνος που προσπαθώ να επισημάνω δεν είναι ότι τρώμε τζάμπα από τα ίδια, αλλά ότι τρώμε τζάμπα.

Το πρόβλημα γίνεται φυσικά οξύτερο αν δεχτούμε ότι τα ερμηνευτικά σχήματα της δεκαετίας του '70 χρήζουν ουσιαστικών τροποποιήσεων και εμπλουτισμού. Αυτή όμως η συζήτηση ξεπερνάει εντελώς την οικονομία του παρόντος σημειώματος. Φτάνει εδώ να υπογραμμιστεί εμφατικά ότι η αμάχητη και εθιμοτυπική αναφορά στα καθιερωμένα ερμηνευτικά σχήματα, η υποβαθμισμένη προσπάθεια ελέγχου, εμπλουτισμού ή υπέρβασης κινδυνεύει να αποτελέσει άλλον έναν παράγοντα στενέματος της πολιτικής επιστήμης που ασκείται σήμερα στην Ελλάδα, είτε αφορά στην «περίπτωση Ελλάδα». Άλλον έναν — γιατί δεν είναι ο μόνος.

Πιστεύω πράγματι ότι η πολιτική επιστήμη κινδυνεύει από μια διπλή αποξένωση, που αν επιβεβαιωθεί θα στενέψει ασφυκτικά το πεδίο της και την ευριστική της δυνατότητα. Η πρώτη είναι εσωτερική. Βασικοί κλάδοι όπως η διεθνολογία, οι ευρωπαϊκές σπουδές και κατά μεγάλο μέρος οι κρατικές πολιτικές, συγκροτούνται και αναπτύσσονται με αυξανόμενη αυτοτέλεια. Η εσωτερική εξέλιξη καθορίζεται πρωτίστως από τη λειτουργία τους ως «τεχνικών συμβούλων» του κράτους, ενώ περιορίζεται όλο και περισσότερο η επικοινωνία με τους άλλους τομείς της πολιτικής επιστήμης. Η δεύτερη είναι εξωτερική. Η πολιτειολογική ανάλυση της «ελληνικής περίπτωσης» δυσκολεύεται όλο και περισσότερο να αξιοποιήσει όμορες επιστήμες, όπως η οικονομία, η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, προκειμένου να εμπλουτίσει το υλικό της. Το ίδιο ισχύει και για τη σχέση της με την ιστορία, γεγονός που θα άξιζε κάποια ιδιαίτερη συζήτηση, μια και πρόκειται για ραντεβού που δόθηκε αλλά δεν πραγματοποιήθηκε. Πιστεύω πως τρεις είναι οι λόγοι της λειψής συνεργίας με τις όμορες επιστήμες. Ο πρώτος είναι «οικονομικός», αλλά κατ' ουσίαν πολιτικός. Τόσο η πολιτική επιστήμη,

όσο και και οι πιθανές διεπιστημονικές συνδέσεις της υφίστανται τις επιπτώσεις της μακροχρόνιας πλέον μηδαμινής χρηματοδότησης της έρευνας. Λίγο η οικονομική κρίση, λίγο η στενόμευαλη δήθεν ρεαλιστική κρατική πολιτική (διακομματικής βάσης) έχει περιορίσει ασφυκτικά την έρευνα, κατευθύνοντας τους λιγοστούς πόρους σε αποσπασματικά μικροπρογράμματα και στις γνωστές «μελέτες σκοπιμότητας» που σωρεύονται άσκοπα στα ντουλάπια των κρατικών οργανισμών. Η μόνη «έρευνα» που με συνέλεια χρηματοδοτείται στο χώρο των πολιτικών επιστημών (εξαιρουμένων των κλάδων που πιο πάνω αναφέραμε) είναι οι δημοσκοπήσεις, γεγονός που αρχίζει να προκαλεί παραμορφώσεις καθόσον οι εκ φύσεως χονδροειδείς μεταβλητές και έννοιες της εμπειρικής μέτρησης χρησιμοποιούνται για αναλύσεις που απαιτούν λεπτότερα εργαλεία. Ο δεύτερος λόγος είναι «θεσμικός» και οφείλεται παραδόξως στην ίδια την ανάπτυξη και αλματώδη αυτοοργάνωση της κοινότητας των πολιτικών επιστημόνων. Η μαζικοποίηση του κλάδου, η ανασυγκρότηση και η επιτυχής δραστηριοποίηση της Εταιρείας, η έκδοση της *Επιθεώρησης κοκ.* δημιουργούν τους θεσμικούς όρους αυτόρκειας. Δεν είναι νομίζω καθόλου συμπτωματικό πως ο γενικός και από τη φύση του διεπιστημονικός τίτλος του Δ΄ Συνεδρίου δεν παρακίνησε συμμετοχές από τις όμορες επιστήμες. Είναι ένα πρόβλημα που η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης πρέπει να πάρει υπόψη της στο μέλλον, αν φυσικά όσα εδώ υποστηρίζονται έχουν κάποια βάση. Ο τρίτος και ουσιαστικότερος λόγος είναι «επιστημολογικός». Τόσο η επιστημολογική οροθέτηση της πολιτικής επιστήμης γενικά, όσο και η αύξουσα εσωτερική εξειδίκευσή της, στηρίχτηκε σε μια στενή αντίληψη αυτονομίας του πολιτικού φαινομένου, που παρά τις υπερβάσεις φέρνει ακόμα έντονα τα χαρακτηριστικά της αμερικανικής παράδοσης των δεκαετιών '60 και '70. Ξέρουμε ότι τα όρια αυτής της παράδοσης έχουν γίνει εμφανή στην ίδια την κοιτίδα και στους ίδιους τους πρωταγωνιστές της. Η ταχεία διάδοση νέων προσεγγίσεων (π.χ. ορθολογική επιλογή), νέων πεδίων πέρα από τα στενά όρια του «πολιτικού συστήματος» (π.χ. νεοσυντεχνιακές δομές, new political economy), αλλά και η αναξωγόνηση της κοινωνικής θεωρίας και της πολιτικής φιλοσοφίας αποτέλεσαν μερικούς από τους δρόμους (εσωτερικής ή εξωτερικής) υπέρβασης του κατεστημένου παραδείγματος πολιτικής επιστήμης.

Αξίζει να προσεχτεί ιδιαίτερα πως ο εγγενής αυτός επιστημολο-

γικός περιορισμός της πολιτικής ανάλυσης, που μοιραία συνοδεύει τη μαζικοποίηση του κλάδου στην Ελλάδα, συνδυάζεται με ό,τι προηγουμένως χαρακτηρίσαμε απροβλημάτιστη χρήση των ερμηνευτικών σχημάτων της δεκαετίας του '70, εντείνοντας έτσι τις αρνητικές επιπτώσεις. Πράγματι, ο κυρίαρχος ρόλος του κράτους και των πελατειακών σχέσεων που βρίσκονται στο επίκεντρο των ερμηνευτικών σχημάτων, αποσπώμενα από τα πλούσια θεωρητικά, κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενά τους, γίνονται οι αφετηριακές έννοιες που θεμελιώνουν την αυτονόμηση του πολιτικού φαινομένου και την αυτάρκεια της πολιτικής ανάλυσης της ελληνικής περίπτωσης. Επιπλέον, η τάση αυτή ενισχύεται από την περιόρθησα ατμόσφαιρα του δημόσιου και δημοσιογραφικού λόγου που έχει αναδείξει τα κόμματα και την πολιτική ηγεσία σε αποκλειστική σχεδόν αιτία της σύγχρονης εθνικής καχεξίας.

Είναι προφανές ότι επιχειρώ να αναδείξω όχι κάποιες εμπρόθετες ερευνητικές στρατηγικές, αλλά αυθόρμητες τάσεις, συμπτωματικές συνεργίες και αντικειμενικές αλληλεπιδράσεις. Αυτός όμως είναι επαρκέστατος λόγος να διατυπωθούν ενώπιον μιας κοινότητας που, όπως έδειξε το Δ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, βρίσκεται σε φάση άνηθσης. Πράγμα που δυστυχώς δε συμβαίνει με την 20χρονη μεταπολιτευτική μας Δημοκρατία. Ας παρηγορηθούμε με το ότι κανείς δε μας χτυπά το κουδούνι τα ξημερώματα. Αγοράζουμε το γάλα από το σουπερμάρκετ.

ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
«ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟ 2000»*

Από τις αρχές της δεκαετίας που διανύουμε παρατηρείται έντονη εκδοτική δραστηριότητα στο χώρο των επιστημονικών περιοδικών που δεν καλύπτουν πλέον το σύνολο των ακαδημαϊκών κλάδων αλλά επιμέρους θεματικές ενότητες και εξειδικεύσεις.¹ Πρόσφατο προϊόν αυτής της δραστηριότητας αποτελεί και το *Party Politics*, περιοδικό αφιερωμένο στη μελέτη των πολιτικών κομμάτων και συστημάτων. Η έκδοση βρίσκεται εξ ορισμού στον αντίποδα της άποψης περί τέλους ή κατάρρευσης των κομμάτων – άποψη που αμφισβητήθηκε ουσιαστικά και στο συνέδριο που οργανώθηκε τον περασμένο Ιανουάριο με την ευκαιρία της έκδοσης του παραπάνω περιοδικού. Ο αμερικανός Kenneth Janta, ένας από τους πατριάρχες της εμπειρικής έρευνας στη συγκριτική, είτε χαριτολογώντας πως αν πάνω από 180 πανεπιστημιακοί και ερευνητές από τα τέσσερα σημεία του πλανήτη συγκεντρώνονται στο Μάντσεστερ το καταχείμωνο για να συζητήσουν έναν υπό εξαφάνιση θεσμό, αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στο ότι από τη διαδικασία αυτή κερδίζουν τα προς το ζην τους, αλλά στη συνεχιζόμενη σημασία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία.

*. Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Μάντσεστερ στις 13-15 Ιανουαρίου 1995 και οργανώθηκε με την ευκαιρία της έκδοσης του περιοδικού *Party Politics* από τον Sage Publications. Την ευθύνη της οργάνωσης την είχαν οι εκ των επιμελητών της έκδοσης Dr. David M. Farrel & Dr. Ian Holliday, University of Manchester, Manchester M13 9PL, UK, Tel.: +44 61 275 4885, Fax: +44 61 275 4925.

1. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας οι μεγάλοι αγγλόφωνοι εκδοτικοί οίκοι στηρίζουν και προβάλλουν πληθώρα εξειδικευμένων περιοδικών και επιθεωρήσεων κοινωνικών επιστημών. Για παράδειγμα ο οίκος Frank Cass εκδίδει σαράντα τρία επιστημονικά περιοδικά! Ανάμεσά τους τα *Slavery & Abolition*, *Terrorism and Political Violence* και άλλα ανάλογης εξειδίκευσης. Παρόμοια εκδοτική δραστηριότητα παρουσιάζουν οι οίκοι Sage και Routledge.

Πράγματι η συμμετοχή ξεπέρασε κάθε προηγούμενο, αφού μόνο ελάχιστες ήταν οι απουσίες συναδέλφων που έχουν συμβάλει αποφασιστικά στη σχετική προβληματική τα τελευταία χρόνια· ενώ παράλληλα οι παρουσίες, για πρώτη φορά, ξεπερνούσαν αποφασιστικά τον δυτικοευρωπαϊκό και βορειοαμερικανικό ακαδημαϊκό κύκλο. Μάλιστα οι οργανωτές του συνεδρίου, παρόλο που δεν κατάφεραν, ίσως για τεχνικούς λόγους, να αποφύγουν πλήρως τις γεωγραφικές ομαδοποιήσεις, συνειδητά ενέταξαν μέρος των εισηγήσεων με ιδιαίτερες θεματικές ή γεωγραφικές προτιμήσεις στις γενικότερες θεματικές του συνεδρίου. Γεγονός που εμμέσως συνέβαλε στον εμπλουτισμό της προβληματικής, η οποία περιορίζεται συνήθως στη δυτικοκεντρική θεωρητική παράδοση· παράδοση που αδυνατεί να κατανοήσει διαφορετικά ιστορικά παραδείγματα και έτσι να επεκτείνει την αναλυτική της δυνατότητα.

Οι παρεμβάσεις-ανακοινώσεις, που ξεπέρασαν τις εξήντα και που ακούστηκαν στις ένδεκα συνεδρίες του τριημέρου, ανέδειξαν με τον εναργέστερο τρόπο τις τάσεις του σύγχρονου προβληματισμού για τα πολιτικά κόμματα και τα κομματικά συστήματα (βλέπε πρόγραμμα). Φυσικά στο πλαίσιο της σύντομης αυτής παρουσίασης μόνο επιγραμματική και σχηματική αναφορά μπορεί να γίνει στις σύγχρονες τάσεις της θεωρίας και των ερευνητικών πεδίων των κομμάτων. Με άλλη όμως ευκαιρία θα πρέπει να επανέλθουμε μια και ο θεσμός του κόμματος είναι δεμένος με το μέλλον της δημοκρατίας και τις προκλήσεις που αυτή αντιμετωπίζει.

(Α) Ένα μεγάλο μέρος των εισηγήσεων και των συνακόλουθων συζητήσεων επικεντρώθηκε στις συνέπειες των νέων διαιρετικών τομών που έχουν προκύψει από αυτό που η Kay Lawson χαρακτήρισε ως «νέα οικονομία». Με άλλα λόγια των διαιρετικών τομών που εμφανίζονται ως το αποτέλεσμα μιας προϋούσας κοινωνικής αποσάθρωσης και των εξελίξεων στην παγκόσμια οικονομία. Το ενδιαφέρον ήταν ότι η σχετική προβληματική δεν περιορίστηκε, όπως στο πρόσφατο παρελθόν, στην «κρίση» ή στο «τέλος των κομμάτων», αλλά στις συγκεκριμένες συνέπειες που οι εξελίξεις αυτές επιφέρουν στις λειτουργίες και στην οργάνωση του κομματικού θεσμού καθώς και στη δυναμική των κομματικών συστημάτων. Κάτι που φαίνεται να οδηγεί παράλληλα σε έντονο σκεπτικισμό για τη δημοκρατία, με την οποία τα κόμματα είναι άρρηκτα δεμένα.

(Β) Για πρώτη ίσως φορά φάνηκε καθαρά ένα σαφές ενδιαφέρον για τη σχέση κόμματος και κράτους. Ως γνωστόν, ο προβληματι-

σμός για τη σχέση αυτή ήταν ουσιαστικά «προνόμιο» των μαρξιστικών προσεγγίσεων, οι οποίες μάλιστα σπάνια είχαν το κόμμα στο επίκεντρό τους· ενώ παράλληλα ο προβληματισμός των πλουραλιστών ήταν αντικειμενικά περιορισμένος αφού τα κόμματα θεωρούνται λίγο πολύ μάντες μεταβίβασης επιθυμιών και συμφερόντων της κοινωνίας προς το κράτος, το οποίο ταυτίζεται με την κυβέρνηση. Διττή είναι η προέλευση του νέου ενδιαφέροντος. Πρώτον, η αυξανόμενη πυκνότητα των φαινομένων πολιτικής διαφθοράς έχει φέρει στο προσκήνιο το ζήτημα της χρηματοδότησης των κομμάτων και πιο συγκεκριμένα τα ζητήματα που σχετίζονται με την κρατική επιχορήγηση των κομμάτων. Και δεύτερον, η διαμορφούμενη αλλαγή της λειτουργίας των κομμάτων, των οποίων ο στόχος, όπως παρατήρησε και ο Peter Mair, δεν είναι πλέον οι πολίτες αλλά η κρατική οργάνωση. Η συζήτηση γύρω από την επίμαχη αυτή σχέση φαίνεται να πολώνεται, αφού οι λύσεις στα αναφερόμενα ζητήματα αναζητούνται είτε στην πλήρη απομάκρυνση των κομμάτων από την κρατική επιρροή είτε στην περαιτέρω, αν και υπό όρους, «κρατικοποίησή» τους.

(Γ) Η έμφαση στη θεωρία που χαρακτήριζε εν πολλοίς τις αναλύσεις των προκλήσεων που αντιμετώπιζαν τα κόμματα τις δεκαετίες του '70 και '80 φαίνεται να έχει αντικατασταθεί από τη συγχρονική και ποσοτική προσέγγιση των σχετικών ζητημάτων. Πιο συγκεκριμένα, ενώ μέχρι το τέλος περίπου της περασμένης δεκαετίας οι προκλήσεις που αντιμετώπιζαν τα κόμματα από την πλευρά των οικολογικών και φεμινιστικών κινημάτων προσεγγίζονταν κυρίως θεωρητικά, φαίνεται πως τα ίδια ζητήματα αντιμετωπίζονται πλέον με έναν εμπειρικό και συχνά ποσοτικό τρόπο. Αυτή η μεθοδολογική προτίμηση έχει προσφέρει χρήσιμες μελέτες για την οργάνωση ή και την ταξινόμηση των περιβαλλοντολογικών και οικολογικών κομμάτων και έχει επίσης βοηθήσει στη συγκεκριμένη κατανόηση του τρόπου και της ποιότητας της πολιτικής στρατολόγησης και συμμετοχής των γυναικών. Όμως δε φαίνεται να αντιμετωπίζει τις γενικότερες συνέπειες, που η δράση αυτών των κινημάτων ή η δημιουργία πρασίνων κομμάτων επιφέρει στα σύγχρονα κομματικά συστήματα και τη δυναμική τους.

(Δ) Τα ζητήματα εκλογικής διαδικασίας και γενικότερα τα σχετικά με την πολιτική κινητοποίηση πάντα απασχολούσαν σημαντικό μέρος των μελετών των κομματικών συστημάτων. Το συνέδριο του Μάντσεστερ, όμως, έδειξε πως οι θεματικές αυτές αποκτούν

κεντρική θέση στην έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στα εκλογικά συστήματα όπου έχουν σημειωθεί αλλαγές στην πρακτική πολιτικής κινητοποίησης των πολιτικών κομμάτων και συστημάτων. Εδώ θα πρέπει να πούμε πως παρόλο που το ενδιαφέρον για τα εκλογικά συστήματα εκδηλώθηκε με ανακοινώσεις που ανέλυναν τις πρόσφατες εκλογικές μεταρρυθμίσεις σε επιμέρους κομματικά συστήματα (Ιταλία και Ν. Ζηλανδία), η προβληματική που αναπτύχθηκε προήλθε από το τμήμα εκείνο της διανοής που χρόνια τώρα υποστηρίζει την εκλογική μεταρρύθμιση στη Μ. Βρετανία. Έτσι παρά τη γενικότερη εστίασή της ήταν φανερό πως η σχετική συζήτηση επικεντρώθηκε στη βρετανική περίπτωση μειώνοντας την αναλυτική δυνατότητα των εισηγήσεων.

Η συζήτηση όμως που αφορά τις νέες τάσεις πολιτικής κινητοποίησης και το ρόλο των κομμάτων σε αυτή ήταν ιδιαίτερα πλούσια και δεν περιορίστηκε μόνο στους φόβους για τη διαφαινόμενη υποκατάσταση των κομμάτων στις σημερινές σύνθετες διαδικασίες και δομές κινητοποίησης. Πράγματι από τις περισσότερες συνεδρίες προέκυπτε το συμπέρασμα πως τα κυβερνητικά τουλάχιστον κόμματα παραβλέπουν συστηματικά τις κοινωνικές εκείνες ομάδες των οποίων η πολιτική δύναμη έχει μειωθεί μέχρι εξαφάνισης (άνεργοι, πτωχοί, μειονότητες). Παράλληλα παρατηρήθηκε πως τα κόμματα συντονίζουν την πολιτική τους σύμφωνα με τις κοινωνικές εκείνες ομάδες που τους υποδεικνύουν τα μεγάλα συγκροτήματα των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Κατά συνέπεια οι κομματικές πολιτικές εξυπηρετούν όσους, όπως χαρακτηριστικά παρατήρησε η Κ. Lawson, «πληρώνουν ή έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν» και τα κόμματα από παράγοντες πολιτικής κινητοποίησης γίνονται εμπόδια στην κινητοποίηση των πολιτών. Η ανησυχία, θα πρέπει να σημειωθεί, πήγασε από τις αρνητικές για τη λειτουργία της δημοκρατίας συνέπειες αυτών των τάσεων και όχι από κάποιο ριζοσπαστικό ιδεολογικό/κανονιστικό πλαίσιο.

Τέλος, (Ε) και αυτό το συνέδριο, από τη δική του σκοπιά, επιβεβαίωσε αυτό που φαίνεται να αποτελεί κοινή διαπίστωση για καιρό τώρα: Διανύουμε μια περίοδο που αποτελεί το τέλος του έθνους-κράτους, γεγονός που έχει σημαντικές συνέπειες για τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων και κομματικών συστημάτων. Πράγματι η προϋούσα παγκοσμιοποίηση σε συνδυασμό με την ανατροπή των καθεστώτων των λεγόμενων σοσιαλιστικών χωρών τείνουν να εξαλείψουν τα εμπόδια γενίκευσης μεθοδολογικών συ-

μπερασμάτων ή/και εμπειρικών παρατηρήσεων. Επιπλέον το συνέδριο υπογράμμισε την ανάγκη αλλά και προβληματίστηκε για τους όρους και το περιεχόμενο των προσαρμογών των εθνικών κοιμματικών συστημάτων στις αναπτυσσόμενες και συνεχώς εδραιούμενες υπερεθνικές δομές (E.E., NAFTA). Οι συζητήσεις δεν επισήμαναν μόνο τη σημασία των διεθνών αυτών ενώσεων για τη διαμόρφωση των κοιμματικών πολιτικών αλλά και τις οργανωτικές και ιδεολογικές τους επιπτώσεις στα κοιμματικά συστήματα (λ.χ. ευρωπαϊκά κόμματα, κοινές διακηρύξεις και προγράμματα).

Παρά τη λεπτομερή εξέταση κοιμμάτων και κοιμματικών συστημάτων και το σκεπτικισμό για την αποτελεσματικότητά τους, δεν υπήρξε αμφιβολία για την αναγκαιότητα της συμβολής των πολιτικών κοιμμάτων στην εδραίωση και επέκταση της δημοκρατίας. Η κατά κανόνα αποτυχία των εναλλακτικών θεσμών που επιχείρησαν να τα υποκαταστήσουν, ο αποφασιστικός ρόλος των κοιμμάτων στη μετάβαση και στερέωση της δημοκρατίας στα μετα-αυταρχικά καθεστώτα, αλλά κυρίως η ανάγκη για σταθερές δομές και σχέσεις κοινωνικής και πολιτικής ενσωμάτωσης στις σκληρές και αντικοινωνικές συνθήκες που επιβάλλει η «νέα οικονομία» σε παγκόσμια κλίμακα επιβεβαιώνουν τον ιδιαίτερο ρόλο των κοιμμάτων σήμερα. Το τελευταίο επιβάλλει την περαιτέρω συστηματική μελέτη τους, η οποία πρέπει να αντιμετωπίζει τις συνεχείς προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης, χωρίς να στερεί τον προβληματισμό από τις μελέτες των επιμέρους εθνικών περιπτώσεων που πολλά έχουν να συνεισφέρουν στην κατανόηση αλλά και στις δυνατότητες του θεσμού.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Πρόσκληση ενδιαφέροντος

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* προγραμματίζει ένα αφιέρωμα στην εισφορά των Νέων Κοινωνικών Κινήματων στη θεωρία και τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών.

Με επίκεντρο τη θεωρητική συμβολή που απορρέει από την προβληματική των κινήματων αυτών, και ιδιαίτερα του φεμινιστικού, και με βάση την υπερτριαντάχρονη πλέον δράση τους, στο τεύχος αυτό μπορούν να περιληφθούν κείμενα που αναφέρονται στην παρακάτω θεματική:

- συγκρότηση ταυτοτήτων,
- σχέσεις κοινωνικών υποκειμένων και εξουσίας,
- νέες μορφές οργάνωσης,
- επιπτώσεις των τελευταίων στις κρατικές πολιτικές.

Οι ενδιαφερόμενοι να συμμετάσχουν στο τεύχος αυτό παρακαλούνται να λάβουν υπόψη τους ότι η προθεσμία αποστολής άρθρων λήγει στις 10 Οκτωβρίου 1995. Όλα τα άρθρα θα υποβληθούν στην καθιερωμένη διαδικασία επιστημονικής αξιολόγησης η οποία προβλέπεται από την *Επιθεώρηση*. Το τεύχος θα επιμεληθεί η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, στην οποία θα πρέπει να αποστέλλονται τα άρθρα:

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης
[Μ. Παντελίδου-Μαλούτα],
Ομήρου 19, 10672 Αθήνα.

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου ή σε μορφή Text (ASCII).

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, Th. Couloumbis, P. Kitromilides, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis

Executive Secretary C. Lyrintzis, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Scientific Board N. Alivisatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, Dimitra Madianou, N. Mouzelis, A.-Y. D. Metaxas, G. Mavrogordatos, A. Macridimitris, Maro Padelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki, D. Charalabis, K. Psychopedis

Address Themelio Publications, 84 Solonos Str., Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1400 Dr. Subscriptions: Individuals 2400, Foreign 3000, Institutions 5000, Students 2000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms Th. Theodosopoulou, 84 Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 36 09 001, Fax 36 09 004

PHILIPPE C. SCHMITTER

SOME ALTERNATIVE FUTURES FOR THE EUROPEAN POLITY AND THEIR IMPLICATIONS FOR EUROPEAN PUBLIC POLICY

Reflecting on the continuing process of European integration, this article attempts to speculate about the type of polity that seems most likely to emerge in the years to come, as well as the consequences of such a development for the European Union's public policy. Expecting the future political arrangement to be much more complex than a mere federation of sovereign states, the author utilizes well-known notions from the debate on the nation-state (e.g., authoritative allocations, territorial constituencies, and functional competences) and, using a wholly new political vocabulary, focuses his attention on the growing dissociation between them. More specifically, the examination of the shifting balance between territorial and functional competences (or authorities) leads to four possible outcomes, each representing an ideal type (given Latin appellations): *stato/federatio*, *confederatio*, *consortio*, and *condominio*.

In the author's belief, an increasingly integrated Europe is already moving in the direction of either *consortio* or a *condominio* type. To support this argument, he first examines those features of Euro-polity that seem solidified and are likely to persist. Then he analyzes their implications for the future

political outcome. Finally, Schmitter identifies three characteristics of collective decision-making which as he claims, do anything but facilitate solutions resembling the *statofederatio* space or the *confederatio* types. These characteristics are (a) «hegemony», meaning that a particular country or region will eventually predominate, thus imposing policy over the rest of the EU; (b) «*verrechtligung*» or adjudication of emerging conflicts by the European Court of Justice; and (c) «parliamentarization», which denotes the institutional and practical acceptance of the European Parliament as the Union's supreme organ.

CHARALAMBOS PAPASOTIRIOU

THE END OF THE COLD WAR: THE FALL OF THE SOVIET UNION, THE REUNIFICATION OF GERMANY AND THE NEW EUROPEAN SECURITY ARCHITECTURE

The purpose of this article is to provide a traditional Realist analysis of the historic changes that took place in the international system during 1989-93. The fall of the Soviet Union is linked to the strategic decisions of the Soviet leadership in the decade after 1975. In the mid-1970s the Soviet Union had reached the peak of its power and influence. It had achieved strategic parity with the United States, while its rival was in retreat after the Vietnam debacle. At this point the Soviet Union might have opted for normalisation of its international relations and economic reform at home, much as China is implementing today. Instead, the Soviet leadership pursued policies that posed threats to Western Europe, China and the United States, such as the SS-20 deployment programme and the invasion of Afghanistan. The consequence was a worldwide anti-Soviet reaction that included massive armaments programmes in China, Western Europe and the United States.

Forced into a new armaments race against a far superior array of opponents, the Soviet Union exacerbated the internal economic imbalances of its command system and strained its economy to breaking point. The reformist leadership under Gorbachev was thus forced to improve external relations in order to be able to implement internal reform. Hence, when centrifugal forces emerged in the Warsaw Pact and the Soviet Union itself, military repression was virtually unviable in terms of the international distribution of power.

Soviet weakness was the key factor in German unification as well. No Western power was in a position forcefully to block the tidal wave towards unification in East Germany, even though the prospect of a united Germany was unwelcome in London and Paris. The Soviet Union was unwilling and unable to deploy its army to suppress East Germany, a move that would have reignited the Cold War with disastrous consequences for the weak Soviet side.

The end of the Cold War produced a security vacuum in Central and Eastern Europe, as well as in the southern periphery of the former Soviet Union. A number of regional conflicts broke out in the Balkans, the Caucasus and Central Asia. More widespread instability cannot be ruled out, should Russia be sucked into the security vacuum to reassert some of her old influence. Thus far, the UN and the CSCE have proved incapable of providing security. The EU proved unable to cope with the Yugoslav crisis, though its enlargement policy has had a stabilising effect in other parts of Central and Eastern Europe. The WEU is still a very weak military structure. Only NATO seems likely to be in a position to act as a potent security organisation, should security collapse in Central and Eastern Europe. Nonetheless, NATO's enlargement in that direction cannot but be a very long and incremental process, particularly in the light of Russian objections. Thus, for the immediate future the security architecture of Europe is weak, and wide-spread instability in Eastern Europe a real possibility.

PANAYOTIS KAPOPOULOS - SOPHIA LAZARETOU

**THE DYNAMIC BEHAVIOUR OF NATO DEFENCE SPENDING
DURING THE COLD WAR AND POST-COLD WAR PERIOD**

The quasi-cooperation of the «Great Powers» during the post-Cold War era alters the economic and strategic importance of the defence arsenals. This paper aims at investigating the evolution of the North Atlantic Treaty Organization during the Cold War and post-Cold War period by studying the dynamic behaviour of defence spending of the NATO countries. Specifically, we analyse the intertemporal evolution of the distribution of the common defence's burden in the context of a model with conflicting objectives in defence planning. We try to explore the structural changes which have reduced the smaller allies' incentives to free-ride. We are also interested in explaining whether the growing trade interdependence can effectively prevent future political crises or armed conflicts.

**THE PERCEPTION OF AND ATTITUDES TOWARDS «OTHERNESS»
IN MODERN GREECE**

This is a short presentation of a research project conducted in 1993. This project examined the attitudes of the Greek population towards minorities and tried to explore perceptions of «aliens» and foreigners in the country. The study was based on a national survey conducted by the research team. The survey was designed to cover the entire Greek adult population (over the

age of 18) and the respondents were chosen randomly by quota sampling on the basis of a nearly complete geographical distribution. The survey focuses primarily on the perception of aliens in Greece and contains some of the questions used by Eurobarometer. The latter was considered necessary so that the findings of the study should be comparable with those of Eurobarometer.

The survey results show that there has been a rapid change of attitudes among Greeks vis-a-vis minorities. This change is identified not as a shift of attitudes towards an old issue (i.e. existing minorities) but rather as the articulation of new attitudes towards the recent influx of foreigners into the country. This is particularly clear because research was conducted in a period of turmoil which coincided with an unprecedented immigration of foreigners which in turn has greatly affected public attitudes. Thus, Greeks seem to be passing rapidly from a stage in which foreigners were ignored and/or tolerated to a stage of rejection and/or intolerance.

This project has brought to the fore the dynamic of the changing attitudes of the Greek population towards foreigners as well as a number of issues which need a diachronic rather than a synchronic approach. This, in combination with the continued fluidity of the assumed causes of these attitudes (i.e. regional turmoil and the increasing influx of newcomers to the country), cries out for the constant monitoring of attitudes in the region through similar and even expanded studies of a comparative nature.

ELIZABETH PRODROMOU

ORTHODOXY, NATIONALISM AND POLITICAL CULTURE IN MODERN GREECE

This article explores the impact of Orthodox Christianity on the construction of nationalism and political culture in contemporary Greece. Specifically, the article takes issue with the representation and interpretation of the links between Orthodoxy-nationalism-culture in current social science debates centered on the Civilization Paradigm. It argues that the standard conception of Orthodoxy as the motive force in the development of reactionary nationalism and traditional political culture suffers from methodological weaknesses, which undermine the rigor of larger theoretical claims about the incompatibility of Orthodoxy and modernity. In the form of a critical response to the arguments of Thanos Libovats, who has laid out a psychologically oriented formulation of the Civilization Paradigm's claims, the article points to methodological and empirical factors which suggest that past and future possibilities for a constructive engagement between Orthodoxy and modernity in Greece (and throughout Europe) depend on: the application of intellectual constructs which analyze Eastern Christianity as a way of life; an ana-

lysis of the implications for democracy of a religious tradition where personhood is understood in terms of relationality and freedom; the ways in which the legitimacy crisis of the Greek state have led to the appropriation of the Church and Orthodoxy for political purposes; and the ways in which competing groups within the Church have attempted to renegotiate the ecclesiastical power structure as well as the Church's role in the public domain in Greece.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

ΚΟΣΤΑΝΤΣΟ ΠΡΕΒΕ

**Το λυκόφως
των κοινωνικών θεών**

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ, ΜΗΔΕΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΣΕΙΡΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΓΙΩΡΓΟΥ ΡΟΥΣΗ

Κομμουνισμός τέλος; 'Η η αρχή της ιστορίας;

ΕΥΤΥΧΗ ΜΠΙΤΣΑΚΗ

'Ένα φάντασμα πλανιέται

ΚΟΣΤΑΝΤΣΟ ΠΡΕΒΕ

Το ασίγηστο πάθος

Σκέψεις ενός μαρξιστή φιλοσόφου πάνω στην κρίσιμη καμπή
της εποχής μας

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΧΡΥΣΗ *

Ιδεολογία και κριτική

Λόγος και αντίλογος στη μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας

ΜΙΣΣΕΛ ΛΕΒΙ

Το εθνικό ζήτημα

Από τον Μαρξ μέχρι σήμερα

ΦΙΛΙΠΠΟ ΒΙΟΛΑ

Η κοινωνία της αφαίρεσης

Το σύστημα της αδιαφορίας και της αποξένωσης
στην καθημερινή ζωή

ΠΕΡΥ ΑΝΤΕΡΣΟΝ

Θεωρίες για το τέλος της ιστορίας

Χέγκελ, Κουρνό, Κοζέβ, Φουκουγιάμα

Εκδόσεις
ΣΤΑΧΥ

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ • Μεσολογίου 5 Αθήνα

Τηλ.: 38.30.884 - 38.21.001. • Fax: 38.29.207

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ

Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ
ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ
ΤΟΥ ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ

Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο

ALTERNATIF

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ

ΘΕΜΑΤΩΝ

Σαβάλας

Εκδόσεις - Βιβλιοπωλείο

Σημείο αναφοράς στο εκπαιδευτικό χώρο

• Εκδόσεις-Βιβλιοπωλείο Σαβάλα • Ζ.Πηγής 18 & Σόλωνος • 106 81

ISSN 1105-0000